

“पञ्जा नरान रतन”

परियत्तिशिक्षा

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, तृतीय पत्र)

(प.स.पा. को कोविद मध्यम वर्षको पाठ्य-पुस्तक)

पूर्णाङ्क १००, उत्तीर्णाङ्क ४०

१) मिलिन्द प्रश्न	- ३० अंक, १२ घण्टा
२) संयुक्तनिकाय	- २० अंक, ८ घण्टा
३) बुद्धकालीन महिलाहरू	- ३० अंक, १० घण्टा
४) बुद्धवंस	- २० अंक, १० घण्टा

संकलन

भिक्षु निग्रोध स्थविर

(सचिव, ने. बौ. शिक्षा परिषद्)

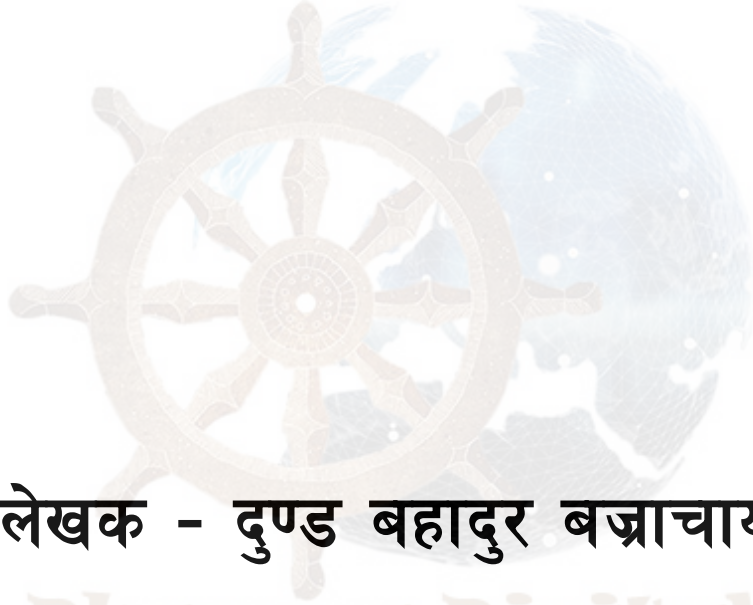
“पञ्चा नरान रतन”

मिलिन्द प्रश्न

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, तृतीय पत्र)

मिलिन्द प्रश्न प्राप्ताङ्क ३० अंक, १२ घण्टा

लेखक - दुण्ड बहादुर बज्राचार्य

Dhamma.Digital

५. अनुमानप्रश्न

१. बुद्धवर्ग

१. दुई बुद्धहरू एकैसाथ उत्पन्न नहुने विषयमा प्रश्न

१. भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘भिक्षुहरू हो ! यो कुरो हुन सक्दैन, यो सम्भव छैन कि संसारमा एकसाथ दुई अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध एकै स्थानमा उत्पन्न होउन् । यस्तो न कहिले भयो, न कहिले हुन सक्ला ।^{१६८} भन्ते नागसेन ! सबै सबै तथागतहरू बुद्धत्व प्राप्त गर्न सप्ततिस बोधिपक्खि^{१६९} धर्म बताउनुहुन्छ, चार आर्यसत्य (दुःख सत्य, दुःख समुदय सत्य, दुःख निरोध सत्य, दुःख निरोधागामिनी प्रतिपदा सत्य) भन्नुहुन्छ; तीन शिक्षाहरू (अधिशील, अधिचित्त, अधिप्रज्ञा) को उपदेश दिनुहुन्छ र सधैं अनुशासन गराउनु हुँदा अप्रमादी हुने शिक्षा नै दिनुहुन्छ । भन्ते नागसेन ! यदि सबै तथागत एउटै बाटो (मार्ग) बताउनुहुन्छ, एउटै कुरा भन्नुहुन्छ, एउटै उपदेश दिनुहुन्छ, एउटै शिक्षा दिनुहुन्छ भने, संसारमा एकसाथ दुई बुद्ध किन उत्पन्न हुँदैन ? एउटा बुद्ध हुँदा त संसार प्रकाशले भरिन्छ । यदि एकसाथ दुई बुद्ध उत्पन्न भएमा दुवैको प्रकाशको उज्यालोबाट भन् धेरै उज्यालो हुन्छ । ती दुवै बुद्धहरूले सुखपूर्वक उपदेश दिन्छन्, शिक्षा दिन्छन् । तपाईं कृपया यसको कारण भन्नुहोस् जसले गर्दा मेरो शङ्का मेटियोस् ।”

२. “महाराज ! यो दश सहस्र लोकधातुले एउटा बुद्धलाई एकपल्ट मात्र धारण गर्न सक्छ । एउटै मात्र तथागतको गुण धारण गर्न सक्छ । यदि एउटा अर्को पनि बुद्ध उत्पन्न भएमा दश सहस्र लोकधातुले धारण गर्न सक्दैन । यदि दुई बुद्ध एकसाथ धारण गरेमा भूकम्प हुन थाल्छ, पृथ्वी डोलायमान हुन्छ, भुक्छ, धँस्छ, छरिन्छ, टुक्रा टुक्रा हुन्छ वा सर्वथा नष्ट हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – एउटा मानिसको भार सम्हाल्न सक्ने कुनै डुङ्गा होस् भने एउटा मानिस मात्र त्यसमा चढेर पारि पुग्न सक्छ । त्यसपछि कुनै दोस्रो व्यक्ति पनि त्यहाँ आएमा यो आयु, वर्ण प्रमाण, तथा सबै प्रकारले उसैको जस्तो होस् । उनी पनि सोही डुङ्गामा सवार भए । महाराज ! त्यसो हो भने के डुङ्गा रहन्छ ?” “रहन्न भन्ते ! हल्लिन थाल्छ, डोलायमान हुन थाल्छ, भुक्छ, धँस्छ, छरिन्छ, फाट्छ, वा पानीमा डुबेर नष्ट हुन्छ ।” “महाराज ! त्यस्तै, एकपल्ट दश सहस्रलोक धातुले एक बुद्धलाई मात्र धारण गर्न सक्छ । एकभन्दा अधिक गुणलाई सम्हाल्न सक्दैन । यदि एक अर्को पनि बुद्ध उत्पन्न भएमा सम्हाल्न नसक्नाले यो लोक हल्लिन थाल्छ ।” (क)

“महाराज ! जस्तै – कुनै व्यक्तिले यथेष्ट भोजन गर्‍यो । उसको पेट घाँटीसम्म पूरापूरा भयो । ऊ सन्तुष्ट भएर निकै खुसी भयो । उसको पेटमा अरू केही अट्ने ठाउँ नरहेको होस् । ऊ फेरि निहुरन पनि नसकोस् । त्यसपछि फेरि दोस्रो पटक ठुसेर त्यति नै भोजन गरोस् । महाराज ! त्यो व्यक्ति सुखी रहला ?” “रहन्न भन्ते ! खाएर मर्छ ।” “महाराज ! त्यस्तै, यो दश सहस्रलोक धातुले एउटा बुद्धलाई नै एकपल्ट धारण गर्न सक्छ । एकभन्दा अधिक गुणहरूलाई धारण गर्न सक्दैन । यदि बुद्ध पनि उत्पन्न भए भने दश सहस्रलोक धातुले एक बुद्धलाई ... । भन्ते ! धर्मको भार अधिक हुने हुनाले यो पृथ्वी किन हल्लिन थाल्छ ?”

“महाराज ! जस्तै बहुमूल्य रत्नहरूले दुई गाडाहरू पूरा-पूरा भरिएको होस् । त्यसपछि एउटा गाडाको रत्नहरू दोस्रोमा लादौं । महाराज ! त्यसो भने के एउटा गाडीले दुई गाडीको बोझ थाम्न सक्छ ?” “सकदैन भन्ते ! त्यसको नाभि भाँचिन्छ । त्यसको चक्का धस्छ । अक्ष पनि भाँचिन्छ ।” “महाराज ! त्यसो भए के अधिक रत्नहरूको भारले गाडा भाँचिन्छ ?” “हो भन्ते ! अवश्य भाँचिन्छ ।” “महाराज ! यसरी नै, धर्मको भार अधिक हुनाले पनि यो पृथ्वी हल्लिन थाल्छ ।”

“अरू पनि, जहाँतही (बुद्ध वर्णन प्रसङ्गमा) यो कुरा भनिएको छ । एउटा अर्को पनि असल कारण सुन्नुहोस् जसले गर्दा संसारमा दुई बुद्ध एकसाथ उत्पन्न हुन सकदैनन् । महाराज ! यदि एकसाथ दुई बुद्ध उत्पन्न भएमा उनीहरूको परिषद्मा भगडा हुन्छ – यो तिम्रो बुद्ध हो, यो मेरो बुद्ध हो भनेर अनि दुई दुई दलको बीचमा वाद-विवाद हुन्छ । महाराज ! यो पनि एक कारण हो, जसले गर्दा एकसाथ दुई बुद्धहरू एकसाथ उत्पन्न हुँदैनन् ।”

“महाराज ! एउटा अर्को कारण पनि सुन्नुहोस् जसले गर्दा संसारमा एकसाथ दुई बुद्धहरू उत्पन्न हुन सकदैनन् । महाराज ! यदि संसारमा एकसाथ दुई बुद्धहरू उत्पन्न भएमा यो कुरो भुटो हुन्छ कि – (१) बुद्ध सबैभन्दा अग्र हुन्छन्; भन्ने वचन भुटो हुन्छ, (२) बुद्ध सबैभन्दा ज्येष्ठ ... , (३) बुद्ध सबैभन्दा श्रेष्ठ ... , (४) बुद्ध सबैमा विशिष्ट ... , (५) बुद्ध सबैमा उत्तम हुन्छन् ... , (६) बुद्ध सबैमा प्रवर ... , (७) बुद्धभै दोस्रो अरू कोही हुँदैन ... , (८) बुद्ध अप्रतिम ... , (९) बुद्ध असदृश हुन्छन् ... , (१०) बुद्ध अप्रतिपुद्गल हुन्छन् ... । महाराज ! यसलाई पनि तपाईं एउटा कारण सम्झनुहोस् जसले गर्दा संसारमा एकसाथ दुई बुद्ध उत्पन्न हुँदैनन् ।”

“महाराज ! बुद्धहरूको पनि, यस्तै स्वभाव हो । उनीहरू दुवै एकसाथ उत्पन्न हुँदैन । त्यसो किन ? किनकि सर्वज्ञ बुद्धको गुण अत्यन्त धेरै हुन्छ । महाराज ! संसारमा अरू पनि जति ठूलठूला वस्तुहरू छन् एउटा मात्र हुन्छ । महाराज ! पृथ्वी ठूलो छ, यो एउटा मात्र छ । सागर ठूलो छ, त्यो एउटा मात्र छ । सुमेरु पर्वतराज ठूलो छ, त्यो पनि एउटा मात्र छ । आकाश ठूलो छ, त्यो पनि एउटा मात्र छ । देवेन्द्र ठूला छन्, उनी एक मात्र छन् । मार बलियो छ, त्यो एउटा मात्र छ । महाब्रह्मा ठूला छन्, उनी पनि एक मात्र छन् । तथागत अर्हत्व सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् पनि ठूला छन्, यसैले यो लोकमा ठूलाहरू एकमात्र हुन्छन् जहाँ-जहाँ यस्ता उत्पन्न हुन्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ अरूका लागि स्थान रहँदैन । महाराज ! त्यसैले भनिएको छ कि अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् एक पल्टमा एउटा मात्र उत्पन्न हुन्छन् । यो कुरो ठीक भनिएको छ ।”

“भन्ते नागसेन ! उपमा र कारण दिएर राम्ररी सम्झाउनुभयो । मूर्ख मानिसहरू पनि यसलाई सुनेर सम्झन (बुझ्न) सक्छन्, मजस्तो बुद्धिमान्को त भन्नु नै के ! साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म त्यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

२. महाप्रजापति गौतमीद्वारा वस्त्रदान

३. “भन्ते नागसेन ! जब भगवान्की सानीमा महाप्रजापति गौतमी उहाँलाई वर्षावासका लागि चीवर दिन आइन् तब उहाँले भन्नुभयो – ‘गौतमी ! यो सङ्गलाई नै दान देऊ; त्यसैबाट मेरो पूजा हुनेछ र साथसाथै सङ्गको पनि ।’^{१९०} भन्ते नागसेन ! तर के भगवान् स्वयं सङ्घरत्नभन्दा उत्तम, ठूला र पूजनीय हुनुहुन्न जो आफ्नी सानीमा महाप्रजापति गौतमीले ल्याएको वस्त्रलाई स्वयं नलिएर सङ्गलाई दिन लगाउनुभयो ? त्यो वस्त्र यस्तो थियो – ‘जो उनले आफ्ना हातले रुवो काटेर बुनेकी थिइन् । भन्ते नागसेन ! यदि उहाँले आफूलाई सङ्घरत्नभन्दा उच्च ठान्नुभएको भए उहाँले यो कुरो अवश्य बुझ्नुहुन्थ्यो कि ‘मलाई दिँदा बढी फल प्राप्त हुनेछ,’ अनि त उहाँले त्यो वस्त्र आफैँले लिएर सङ्गलाई दिन लगाउन हुन्थ्यो । भन्ते नागसेन ! तथागतले आफ्ना निम्ति स्वीकार गर्नुभएन । तथागतले त्यो चीवर किन सङ्गलाई दिन लगाउनुभएको थियो ?”

४. “महाराज ! यो साँचो हो कि जब भगवान्की सानीमा महाप्रजापति गौतमीले उहाँलाई वर्षावासको लागि चीवर दिन आएकी थिइन् त्यस बेला उहाँले भन्नुभएको थियो – ‘गौतमी ! यो सङ्गलाई देऊ; यसैबाट मेरो पूजा हुनेछ र सङ्गको पनि ।’ त्यसो उहाँले यस कारण भन्नुभएको होइन कि उहाँले आफूलाई त्यो वस्त्र पाउन अयोग्य पात्र (अदक्षणीय) सम्झनुभयो, न यस कारण कि उहाँले सङ्गलाई कम महत्त्व दिनुहुन्थ्यो । उहाँले सङ्गलाई प्रतिष्ठित गर्नका लागि नै त्यसो गर्नुभएको थियो, जसले गर्दा पछि मानिसहरूले सङ्गलाई महत्त्व दिन सिकून् ।”

“महाराज ! बाबुले आफ्नो जीवनकालमा अधिकारी, सिपाही, सेनाका माफ्र र राजासित आफ्नो छोराको गुणको प्रशंसा गर्दछन् कि यसरी उसले कुनै ठाउँ पाएर भविष्यमा मानिसहरूबाट सम्मानित हुन सकोस् । महाराज ! यसरी मानिसहरूप्रति अनुकम्पा गरेर उनीहरूको भलाइका लागि तथागतले आफ्नो जीवनकालमै सङ्गलाई सम्मानित गरिदिए, जसले गर्दा भविष्यमा उनीहरूले सङ्गलाई श्रेष्ठ सम्झन सिकून् । यसैले उहाँले भन्नुभयो – ‘गौतमी ! यो सङ्गलाई दान देऊ; त्यसैबाट मेरो पूजा हुनेछ र साथै सङ्गको पनि ।”

“महाराज ! मात्र एउटा वस्त्र^{१९१} दिन लगाउँदा सङ्ग बुद्धभन्दा ठूलो र उच्च हुँदैन । महाराज ! जस्तै – आमा बाबुले आफ्नो सन्तानलाई नुहाइदिन्छन्, धोइदिन्छन्, सफा पारिदिन्छन् र मालिस गरिदिन्छन् । त्यसो भए के त्यसले गर्दा के नानी आफ्ना आमा-बाबुभन्दा उच्च र ठूलो हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते ! आफ्नो इच्छाले नै आमा-बाबुले त्यस्तो गर्छन्; नानीले चाहोस् वा नचाहोस् ।” “महाराज ! यसरी मात्र एउटा वस्त्र दिन लगाउँदा सङ्ग तथागतभन्दा ठूलो र उच्च हुँदैन । आफ्नो इच्छाले नै उनले यो वस्त्र सङ्गलाई दिन लगाएका थिए – सङ्गको इच्छा होस् वा नहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै – कुनै मानिसले राजाको सेवामा केही कोसेली टक्र्याओस् । राजाले त्यो कोसेली कुनै अर्को सिपाही, दूत, सेनापति वा पुरोहितलाई दिए । त्यसो भए के त्यो दोस्रो व्यक्ति त्यो कोसेली पाउनाले मात्र राजाभन्दा ठूलो र उच्च ठानिन्छ ?” “ठानिन्दैन भन्ते ! उनीहरू राजाभन्दा कसरी उच्च हुन्छन् ? उनीहरू त राजाको तलब खाने, राजबाट जीविका चलाउने हुन् । राजाले नै उनीहरूलाई त्यस ठाउँमा राखेर उनीहरूलाई आफ्नो कोसेली दिन्छन् ।” “महाराज ! एउटा वस्त्र दिन लगाउँदा सङ्ग तथागतभन्दा ठूलो र उच्च हुँदैन । सङ्ग त भनौं, तथागतको सेव हो, जसले

उहाँलाई नै आफ्नो मालिक सम्झन्छ । बुद्धले नै सङ्गलाई त्यस ठाउँमा राखेर त्यो वस्त्र दिन लगाएका थिए ।”

“महाराज ! तथागतको मनमा पनि यस्तो विचार आयो कि – ‘सङ्घ सधैं पूजित हुन योग्य छ, आफूले पाएको दानबाट म सङ्गलाई नै पूजित हुन दिन्छु ।’ त्यसैले उहाँले सङ्गलाई त्यो वस्त्र दान दिन लगाउनुभयो । महाराज ! तथागतले आफूप्रति गरिएको सत्कारको मात्र प्रशंसा गर्नुहुन्न; संसारमा जति योग्य व्यक्तिहरू छन्, ती सबैको प्रति गरिएको सत्कारको पनि प्रशंसा गर्नुहुन्छ ।”

“महाराज ! मज्झिमनिकायमा देवातिदेव भगवान्ले ‘धम्मदायाद’ सूत्रको उपदेश दिने समयमा अल्पेच्छताको प्रशंसा गर्दै भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! अल्पेच्छा नै सबैभन्दा पूज्य र प्रशंसनीय छ ।’ महाराज ! सारा लोकमा यस्तो कोही छैन जो तथागतभन्दा बढी पूजनीय, ठूलो र उच्च होस् । तथागत नै सबैभन्दा ठूला, बढी पूजनीय र उच्च छन् ।”^{१७२}

“महाराज ! संयुक्तनिकायमा देवताहरू र मानिसहरूका बीच भगवान्का सामु उभिएर माणवगामिक नामक देवुत्रले भनेका छन् :-

‘विपुलो राजगहियानं गिरि सेट्ठो पवुच्चति ।

सेतो हिमवतं सेट्ठो, आदिच्चो अघगामिनं । ।

समुदो उदधिनं सेट्ठो, नखत्तान च चन्दिमा ।

सदेवकस्स लोकस्स, बुद्धो अगो पवुच्चती’ति । ।”^{१७३}

‘राजगृहको पहाडमध्ये विपुलगिरि श्रेष्ठ छ, हिमालय

पर्वतमध्ये श्वेत (सुमेरु), तारागणमध्ये सूर्य ।

जलाशयहरूमध्ये समुद्र श्रेष्ठ छ, नक्षत्रहरूमध्ये चन्द्रमा,

देवसहित लोकमा बुद्ध नै अग्र मानिन्छन् ।’

“महाराज ! माणवगामिक देवपुत्रले पनि यो गाथा उचित भनेको छ, अनुचित होइन । भगवान्ले पनि यसलाई स्वीकार गर्नुभएको थियो । महाराज ! धर्मसेनापति सारिपुत्र स्थविरले पनि भन्नुभएको छ –

एको मनोपसादो । सरणगमन मञ्जलिपण्णामो वा ।

उस्सहते तारयितुं माखलनिसूदते बुद्धे’ति । ।

‘मार सेनालाई दमन गर्ने, बुद्धमा एकान्ततः श्रद्धा राख्ने, एउटाको मात्र शरणमा जाने । उहाँ एकलाई मात्र वन्दना गर्नेले, भावसागरलाई पार गर्न सक्छ ।’

“देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! बहुजन हितका लागि र बहुजनको सुखको लागि लोकलाई अनुकम्पा राख्नका लागि तथा मुन्यप्यहरूको भलाइका लागि एउटा व्यक्ति उत्पन्न हुनु सार्थक छ । कुन व्यक्तिको ? तथागत सम्यक्सम्बुद्धको ... ।”^{१७४}

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

३. गृही र प्रव्रजितमध्ये को श्रेष्ठ छ भन्ने विषयमा प्रश्न

५. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌ले यसो भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! चाहे गृहस्थ होस् वा भिक्षु, कसैले पनि सम्यक्‌आचरण (सन्मार्गमा लाग्ने) काम गरेमा म प्रशंसा गर्दछु । भिक्षु हो ! चाहे गृहस्थ होस् वा भिक्षु, कसैले सम्यक्‌आचरण गरेमा ऊ समानरूपले ज्ञान, धर्म र पुण्यको भागी हुन सक्छ ।’ भन्ते नागसेन ! सेतो लुगा लगाउने, विषयको भोग गर्ने, स्त्री र वच्चाहरूको भन्कटमा पर्ने, काशीको सुगन्धित चन्दन लगाउने, माला-गन्ध र विलेपन धारण गर्ने, सुन-चाँदी, रूपियाँ-पैसाको भन्कटमा पर्ने र आफ्नो टोपीमा मणिरत्न सजाउने, गृहस्थले पनि सम्यक्‌आचरण गर्नु भन्ने ऊ ज्ञान, धर्म र पुण्यको भागी हुन सक्छ । शिर मुडाउने, काषायवस्त्र लगाउने भिक्षुल आफ्नो जीवनयापन गर्ने चार शीलसमूहलाई पूरा गर्ने अढाईसय^{१७५} शिक्षापदलाई पालन गर्ने तेह्रवटा धुताङ्ग गुणअनुसार रहने प्रव्रजित भिक्षुले पनि सम्यक्‌आचरण गरेमा ऊ ज्ञान, धर्म र पुण्यको भागी हुन्छ भन्ने, भन्ते ! गृहस्थ र भिक्षुमा के भेद रह्यो ? फेरि, तप गर्नु पनि बेकार (निष्फल) भयो । प्रव्रजित हुनु पनि निरर्थक भयो । शिक्षापदहरूलाई पालन गर्नुको कुनै फल रहेन । धुताङ्ग गुणअनुसार रहनु व्यर्थ भयो । दुःख किन गर्नुपर्ने यहि सजिलैसँग निर्वाण पाउन सकिन्छ भन्ने ?”

६. “महाराज ! भगवान्‌ले यथार्थ भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! चाहे गृहस्थ होस् वा भिक्षु, जोसुकैले सम्यक्‌आचरण गरेमा म प्रशंसा गर्दछु । भिक्षु हो ! चाहे गृहस्थ होस् वा भिक्षु, कसैले सम्यक्‌आचरण गर्नु भन्ने ऊ समानरूपले ज्ञान, धर्म र पुण्यको भागी हुन सक्छ ।’ महाराज ! यो ठीक हो । जो मार्गमा आएका छन् उनीहरू नै ठूला हुन् । महाराज ! प्रव्रजितले यसैमा गर्व गर्न थाल्छ कि – ‘म प्रव्रजित हुँ’ भनी सम्यक्‌रूपले आचरण गरेन भन्ने उसको भिक्षुभाव व्यर्थ छ, सारा ज्ञान प्राप्त गरेमा पनि सबै निष्फल हुन्छ । सेतो वस्त्र लगाउने गृहस्थहरूको त के कुरो ! महाराज ! गृहस्थ पनि सन्मार्गमा आएर ज्ञान, धर्म र पुण्यको भागी बन्न सक्छ र प्रव्रजित पनि सन्मार्गमा हिंडेर ज्ञान, धर्म र पुण्यको भागी हुन सक्छ ।”

“महाराज ! तैपनि प्रव्रजित श्रामण्यफलको स्वामी र अधिपति हो । महाराज ! प्रव्रज्यामा धेरै गुण छ, अथाह गुण र अप्रमाण पुण्यको अनुमान गर्न सकिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, यथेष्ट वर दिने मणिरत्नको मूल्यको अड्कल गर्न सकिन्छ, त्यस्तै, प्रव्रज्याको धेरै गुण छ, अनेक गुण छ, अथाह गुण छ, अप्रमाण गुण छ । यसको गुणको अनुमान गर्न सकिन्छ ।”

“महाराज ! प्रव्रजितहरूले जे गर्न चाहन्छन्, त्यो छिट्टै पूर्ण हुन्छ, ढिलो हुँदैन । त्यसो किन ? महाराज ! किनकि प्रव्रजित अल्पेच्छ सन्तुष्ट, विरागी, संसारको प्रपञ्चदेखि टाढा रहने, उत्साही, विनाघरबार शीलाचरणलाई पूरा गर्ने, राम्रो आचरण गर्ने, धुताङ्ग धारण गर्ने । महाराज ! यस्ता कारणहरूले गर्दा प्रव्रजितले जे चाहन्छन् त्यो अत्यन्त शीघ्र पूरा हुन्छ, ढिलो हुँदैन । महाराज ! जस्तै, गाँठो नपरेको, बराबर, राम्ररी माभेको, सीधा र सफा तीर ठीकसँग छाड्दा त्यो धेरै परसम्म जान्छ । त्यस्तै, प्रव्रजितले जे गर्न चाहन्छ, त्यो छिट्टै पूर्ण हुन्छ, ढिलो हुँदैन ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

४. दुस्करचर्याको दोष विषयमा प्रश्न

७. “भन्ते नागसेन ! जुन बोधिसत्त्वले दुष्करचर्या (दुःखमय तपस्या) गर्नुभएको थियो,^{१७८} त्यस्तो उद्योग, त्यस्तो उत्साह, त्यस्तो क्लेशसँग युद्ध गरी त्यस्तो मार-सेनालाई पराजित गरेर, त्यस्तो आहारको संयम, त्यस्तो कठिन दुष्करचर्या अरू कसैले गरेको थिएन । तर यस प्रकारको चर्याको कुनै फल प्राप्त नभएको देखी उहाँले त्यो विचारलाई छोडेर यसो भन्नुभयो – ‘यस कठिन दुष्करचर्याले पनि मैले त्यस उत्तरीय मनुष्यधर्म (मनुष्योत्तर धर्म) लाई प्राप्त गर्न सकिन, जसबाट ज्ञानको दर्शन होस् ।’ उहाँले ज्ञान प्राप्तिका लागि अर्को मार्ग देख्नुभयो^{१७९} दुष्करचर्यालाई छोडेर उहाँले अर्को मार्गबाट सर्वज्ञता प्राप्त गर्नुभएको थियो । फेरि, आफ्ना श्रावकहरूलाई त्यस मार्गको उपदेश दिँदै भन्नुभयो –

आरम्भथ, निक्कमथ, युञ्जथ बुद्धशासने ।

धुनाथ मच्चुनो सेनं, नलागारं व कुञ्जरो'ति ॥

आरम्भ गर, बल लगाऊ, बुद्धधर्ममा प्रतिष्ठित बन । नर्कटको भुपडीलाई जसरी एउटा हात्तीले बिगारिदिन्छ, त्यसरी नै मार-सेनालाई छिन्नभिन्न गरिदेऊ ।

“भन्ते नागसेन ! जुन बाटोबाट पराजित भएर स्वयं भगवान् हट्नुभएको थियो, उहाँले सोही बाटोमा लाग्न आफ्ना श्रावकहरूलाई किन उपदेश दिनुहुन्छ ?”

८. “महाराज ! त्यति बेला पनि र अहिले पनि मार्ग त्यही नै हो । सोही मार्गमा हिंडेर बोधिसत्त्वले सर्वज्ञता प्राप्त गर्नुभएको थियो । फेरि पनि, अत्यन्त परिश्रम गरेर बोधिसत्त्वले आफ्नो आहार सर्वथा त्याग्नुभएको थियो । त्यसो गर्नाले उहाँको चित्त अत्यन्त दुर्बल भयो । अत्यन्त दुर्बल हुनुभएकोले उहाँले सर्वज्ञता प्राप्त गर्न सक्नु भएन । त्यसपछि बिस्तारै-बिस्तारै भोजन गर्न आरम्भ गर्नुभयो र स्वस्थ भएर त्यही मार्गद्वारा सर्वज्ञता-ज्ञान पाउनुभयो । महाराज ! सबै तथागतहरूले सर्वज्ञताज्ञान पाउनुको मार्ग यही हो ।”

“महाराज ! जसरी सबै जीवहरूको आधार आहार हो, आहारको बलबाट नै सबै जीवहरू सुखपूर्वक रहन्छन्, त्यसरी नै, सबै तथागतहरूले सर्वज्ञज्ञान पाउनुको यही मार्ग हो । महाराज ! यो न त उद्योगको दोष थियो, न वीर्य (परिश्रम)को दोष थियो र न क्लेशहरूसँग युद्ध गर्नुको दोष थियो, जो तथागतले त्यस बखत सर्वज्ञज्ञान पाउन सक्नुभएन । आहारलाई त्याग्नाले यो दोष लागेको थियो । त्यो मार्ग भने सधैं उत्तम छ ।”

“महाराज ! जसरी कुनै मानिस बाटोमा दडुरेर लडोस् अनि पक्षघात भएर ऊ अपाङ्ग भएको होस् । त्यसो भए के यसमा महापृथ्वीको कुनै दोष थियो, जसले गर्दा उसले कष्ट भोग्नु पर्‍यो ?” “होइन भन्ते ! महापृथ्वी त सधैं ठीक छ । यथार्थमा उसको आफ्नै दोष थियो जो वेगले दगुर्दा लड्यो ।” “महाराज ! यो न त उद्योगको दोष थियो, न वीर्य (परिश्रम)को दोष थियो र न क्लेशहरूसँग युद्ध गर्नुको दोष थियो, जो तथागतले त्यस समय सर्वज्ञज्ञान पाउन सक्नु भएन । यो दोष त केवल आहारलाई सर्वथा बन्द गरिदिनाले भएको थियो । त्यो मार्ग त सधैं उत्तम नै छ ।”

“महाराज ! जस्तै कसैले मैलो धोती लगाओस् । त्यसलाई नधोहोस् । त्यसमा पानीको के दोष ? पानी त सधैं तयार नै छ । यो त त्यो मानिसको आफ्नै दोष हो । महाराज ! त्यसरी नै, ... । यो दोष त आहारलाई सर्वथा बन्द गरिदिनाले भएको थियो । त्यसैले तथागतले आफ्ना श्रावकहरूलाई सोही मार्गमा लाग्ने उपदेश दिनुहुन्छ । महाराज ! यसरी त्यो मार्ग त सधैं उचित र उत्तम छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

५. भिक्षुभावको परित्याग विषयमा प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! तथागतद्वारा उपदिष्ट धर्म महान् छ, सारमा सत्य छ, उत्तम छ, श्रेष्ठ छ, ठुलो छ, उच्च र अनुपम छ, परिशुद्ध छ, विमल छ, स्वच्छ छ र निर्दोष छ । यो धर्मअनुसार गृहस्थलाई त्यसै प्रव्रजित गरिदिनु उचित ठहर्दैन । गृहस्थ-कालमा यो तबसम्म सिक्नुपर्छ, जबसम्म स्रोतापति फल प्राप्त गरिन्न । फेरि, उनी चीवर छाडेर फर्कन सक्दैनन् । त्यसपछि निःशङ्क भएर प्रव्रजित गरौं । त्यसो किन ? किनकि कति दुर्जन मानिसहरू यस विशुद्ध धर्ममा प्रव्रजित भएर पछि चीवर छाडेर गृहस्थ बन्दछन् । उनीहरूले यस्तो गर्दा मानिसहरूले यो सम्झने अवसर पाउँछन् कि – ‘श्रमण गौतमको धर्म अवश्य पनि असल छैन होला, जसले यतिका मानिसहरू फर्केर आए ।’ यसै कारणले मेरो यो प्रस्ताव (सुभाउ) हो ।”

“महाराज ! जस्तै पवित्र, निर्मल र शीतल पानीले भरिएको कुनै पोखरी होस् । कुनै मानिस हिलो र फोहोरमा लट्पटिएर त्यो पोखरीमा आवस् अनि नुहाइधुवाइ नगरी सफा नई फर्की आवस् । महाराज ! त्यस अवस्थामा मानिसहरूले कसलाई दोष दिन्छन्, त्यो मानिसलाई वा त्यो पोखरीलाई ?” “भन्ते ! मानिसहरूले त्यो मानिसलाई नै दोष दिन्छन्; किनभने पोखरीको नजिक गएर पनि

नुहाइधुवाइ नगरी सफा सुगधर नगरी त्यसै फर्की आयो । उसको इच्छा नभएपछि, के पोखरीले उसलाई समातेर नुहाइएदिन्छ । असलमा पोखरीको के दोष ? महाराज ! त्यसरी नै, तथागतले विमुक्तिरूपी असल पानीले पूर्ण सद्धर्मरूपी पोखरी तयार पार्नुभयो यस निमित्त कि क्लेशहरूको फोहरले लट्पटिएका बुद्धिमान् मानिसहरूले यसमा नुहाएर आफ्ना सारा क्लेशहरू पखालून् । यदि कुनै मानिस त्यस सद्धर्मरूपी पोखरीनिर गएर पनि ननुहाई क्लेशहरूले लट्पटिएर फर्क्यो र चीवर छाडी गृहस्थ भयो भने त्यसमा उसको आफ्नो दोष हो । मानिसहरूले उसैलाई दोषी ठहर्‍याएर भन्दछन् – ‘यो मानिस बुद्धधर्ममा प्रव्रजित भएर त्यहाँ बस्न नसकी फेरि फर्के आई गृहस्थ भयो ।’ आफूले उद्योग नगरेसम्म के बुद्धधर्मले उसलाई समातेर शुद्ध पारिदिन्छ ? असलमा यसमा बुद्धधर्मको के दोष ?” (क)

“महाराज ! जस्तै कुनै मानिस कठिन रोगले पीडित छ । उसले एउटा वैद्यलाई देखाओ जो रोग चिन्न निकै निपुण र ओखतीमूलो गर्न सियालु छ । उसलाई देखेर पनि त्यो रोगी उसका छेउ जावस्, न आफ्नो उपचार गराओस्, आफ्नो रोग लिएर फर्कोस् । महाराज ! त्यसो हो भने मानिसहरूले कसलाई दोष दिन्छन्, वैद्यलाई वा रोगीलाई ?” “भन्ते ! रोगीलाई नै दोषी ठहराइन्छ र यति असल वैद्यका नजिक गएर पनि औषधी नगर्‍याई आफ्नो रोग लिएर त्यो रोगी फर्केर आयो । उसको आफ्नो इच्छा नभए के वैद्यले उसलाई समातेर जबरजस्ती चिकित्सा गर्छ ? यसमा वैद्यको के दोष ?”

“महाराज ! त्यसरी नै, तथागतले आफ्नो धर्मरूपी सन्दुकमा समग्र क्लेशहरूको भयङ्कर रोगको सबैभन्दा अचूक औषधी राखीछाड्नुभएको छ । जो चतुर र बुद्धिमान् छन् उनीहरू औषधी लिएर क्लेश-रोगबाट मुक्त हुन्छन् । यदि कोही त्यो औषधीलाई नलिएर आफ्नो क्लेश लिएर फर्क्यो र गृहस्थ भयो भने, मानिसहरूले उसैमाथि दोष दिन्छन् – यो मानिस बुद्धधर्ममा प्रव्रजित भएर त्यहाँ टिक्न नसकी फर्की आएर गृहस्थ भयो । उसले स्वयं चेष्टा नगर्‍याले के बुद्धधर्मले उसलाई समातेर जबरजस्ती शुद्ध गरिदिन्छ्यो ! त्यसो भए यसमा बुद्धधर्मको के दोष !” (ख)

“महाराज ! जस्तै कुनै भोको मान्छे सदावर्त बाँडिने ठूलो अन्नक्षेत्रमा गएर पनि त्यहाँ केही नखाई भोकै फर्क्यो भने, मानिसहरूले कसलाई दोषी ठहर्‍याउँछ – खानुपर्ने भोको मान्छेलाई कि भोजनलाई ?” “भन्ते ! भोको मान्छेलाई नै दोषी ठहर्‍याइन्छ – ऊ भोकले व्याकुल भएर पनि सदावर्त भोजन नगरी भोकै फर्की आयो । स्वयं नखाएर के भोजन आफैँ उडेर उसको मुखमा आउँछ ? यसमा भोजनको के दोष ?” “महाराज ! त्यस्तै, तथागतले आफ्नो धर्मरूपी थालमा अत्यन्त श्रेष्ठ, शान्त, शिव, प्रणीत र अमृततुल्य मधुर ‘कायगतासति’ (आफ्नै शरीरमा नै मनन-भावना गर्ने)^{१७८} रूपी भोजन पस्कनुभएको छ । बाठा र सुजन मानिसहरू आफ्नो क्लेश र व्याकुलता मेट्न भोजन खाएर काम-भव, रूप-भव अरूप-भवको भोक (तृष्णा) लाई हटाउँछ । यदि कुनै मानिस त्यो भोजन नखाएर तृष्णाले व्याकुल भई फर्की आएर गृहस्था भयो भने, मानिसहरूले उसैलाई दोष दिन्छन् । यसमा बुद्धधर्मको के दोष !” (ग)

१०. “महाराज ! यदि तथागतले गृहस्थहरूलाई प्रथम-फल (स्रोतापति-फल) मा प्रतिष्ठित गराएर पछि प्रव्रजित गराउनु भयो भने, त्यसको कुनै अर्थ नै रहँदैन कि प्रव्रज्याले मानिसको

क्लेशलाई मेटेर शुद्ध गरिदिन्छ । त्यसो हो भने, प्रब्रज्याको कुनै अर्थ नै रहँदैन । महाराज ! जस्तै सयकडौं मानिसहरूले मिलेर एउटा पोखरी खनाए । पोखरी तैयार भएपछि यस्तो सूचना जारी गरे – फोहरी मानिस यो पोखरीमा नजावस्; सफा-सुगंधर मानिस मात्र जावस् । महाराज ! त्यसो हो भने, के सफा-सुगंधरी मानिसहरूलाई पोखरीसित कुनै सरोकार रहन्छ ?” “रहँदैन भन्ते ! जुन कामका लागि उनीहरू पोखरी भएठाउँ जानुपर्थ्यो, त्यो त उनीहरूले पहिले नै कुनै अर्को ठाउँमा पूरा गरिसके । उनीहरूलाई अब पोखरीसित के प्रयोजन ! महाराज ! त्यसरी नै, यदि तथागतले गृहस्थहरूलाई प्रथम-फलमा प्रतिष्ठित गराएर प्रब्रजित गर्नुभएको भए त्यसबाट कुनै लाभ हुन्न, किनभने आफ्नो काम त उनीहरूले पहिले नै गरिसकेका थिए । उनीहरूलाई प्रब्रज्यासित के सरोकार ।”

“महाराज ! जस्तै एउटा वैद्य, जसले सबै पुराना ऋषिहरूबारे अध्ययन गरिसकेको छ, जसले सूत्र र मन्त्रहरूको पदलाई ठीक तवरले जान्दछ उसको सबै शङ्का मेटिएको छ, जसले रोगको पहिचान सूक्ष्मरूपले गर्दछ र जसको उपचार कहिल्यै व्यर्थ जाँदैन । ऊ सबै रोगहरूको अचूक औषधी लिएर आवस् र यस्तो सूचना जारी गरोस् – ‘मनिर कुनै रोगी नआवस्; जो निरोगी र स्वस्थ छ, उही आवस् ।’ महाराज ! त्यसो भए के निरोगी, स्वस्थ र बलियो मानिससित त्यस वैद्यको कुनै सरोकार रहन्छ ?” “रहन्न भन्ते ! जुन कामको लागि उनीहरू वैद्य भए ठाउँ जानुपर्थ्यो, त्यसलाई त उनीहरूले कुनै अर्को ठाउँमा पूरा गरिसके । अब त्यस वैद्यसित उनीहरूको के सरोकार !” “महाराज ! त्यसरी नै तथागतको गृहस्थहरूलाई प्रथम-फलमै प्रतिष्ठित गराएर प्रब्रजित गर्नुभएको भए यसको कुनै तात्पर्य नै रहन्नथ्यो; किनकि आफ्नो काम त उनीहरूले पहिले नै गरिसके । उनीहरूलाई प्रब्रज्यासित के सरोकार ।”

“महाराज ! जस्तै – कुनै मानिसले सयकडौं थाल भोजन पस्कन लगाएर यस्तो सूचना जारी गर्थ्यो – ‘यस भोजनशालामा कुनै भोको मानिस नआवस्; जो पेटभरि खाएर तृप्त भएको छ, उनीमात्र आवस् ।’ त्यो हो भने महाराज ! के ती तृप्त व्यक्तिहरूलाई (जसको पेटभरिसकेको छ) त्यस भोजनबाट कुनै फल प्राप्त होला ?” “हुँदैन भन्ते ! जुन उद्देश्यका लागि उनीहरू त्यस भोजनशालामा जाँदछन् त्यो त उनीहरूले अर्कै ठाउँमा पूरा गरिसके । त्यस भोजनशालाबाट उनीहरूलाई अब के सरोकार !” “महाराज ! त्यसरी नै, यदि तथागतले गृहस्थहरूलाई प्रथम-फलमा प्रतिष्ठित गराएर मात्र प्रब्रजित गर्नुभएको भए यसको कुनै तात्पर्य नै रहन्नथियो, किनकि आफ्नो काम त उनीहरूले पहिले नै पूरा गरिसके । उनीहरूलाई प्रब्रज्यासित के सरोकार !”

११. “महाराज ! तर ती जो चीवर छाडेर फर्की जान्छन्, बुद्धधर्ममा पाँच अतुल्य गुणहरूलाई देख्छन् । कुनचाहिँ पाँच गुणहरूलाई ?

- (१) यो देख्छन् कि प्रब्रज्या-भूमि कति महान् छ,
- (२) यो देख्छन् कि प्रब्रज्या कस्तो शुद्ध र विमल छ,
- (३) यो देख्छन् कि मलिन (अपवित्र) रहने मानिसहरू प्रब्रजित भएर रहन सम्भव छैन,

(४) यो देख्छन् कि प्रब्रज्याको गौरव साधारण मानिसको पहुँचभन्दा पर छ र

(५) यो देख्छन् कि प्रब्रजितले कति धेरै संयम राख्नुपर्दछ ।”

१२. “प्रब्रज्या-भूमिको महत्त्वलाई कसरी देख्छन् ?” “महाराज ! जस्तै, यदि सानो जातको कुनै गरीब र मूर्ख मानिसलाई एउटा विशाल राज्यको गद्दीमा बसाएमा आफ्नो पद सम्हाल्न नसकी ऊ चाँडै खस्छ, गद्दीमा कायम रहन सक्दैन ।” “यसको के कारण हो ?” “त्यो पद निकै महान् ठूला भएका हुनाले ।” “महाराज ! यसरी जसको पुण्य धेरै छैन, जसमा कुनै विशेषता छैन र जो बुद्धिहीन छन्, उनीहरू बुद्धशासनमा प्रब्रजित त हुन्छन्, तर त्यस पदको महान् गौरवलाई थाप्न सक्दैनन्, स्वयंलाई त्यहाँ सम्हाल्न सक्दैनन्, च्युत हुन्छन् र चीवर छोडेर फेरि गृहस्थ बन्छन् ।” “त्यसो किन ?” “किनभने प्रब्रज्या-भूमि महान् छ । यसरी उनीहरू प्रब्रज्या-भूमिको महत्त्वलाई देख्छन् ।” (१)

“प्रब्रज्या कसरी शुद्ध र विमल छ भनेर यसलाई कसरी देख्छन् ?” “महाराज ! जस्तै, कमलको पातमा पानी रहँदैन, चिप्लेर भर्दछ, छरिन्छ, र त्यसमा केही पनि रहँदैन । त्यसो किन ?” “किनकि त्यो कमल निकै परिशुद्ध र निर्मल भएकोले ।” “महाराज ! यसरी नै, जो दुष्ट, कपटी, बाङ्गो, कुटिल र खराब विचार भएका छन्, उनीहरू प्रब्रजित त हुन्छन् तर बुद्धशासन निकै परिशुद्ध, मलरहित, निष्कपट, सफा र स्वच्छ भएकोले शीघ्र च्युत हुन्छन् र चीवर छोडेर गृहस्थ बन्छन् । उनीहरू त्यहाँ टिक्न पाउँदैनन्, त्यसमा लागि रहन सक्दैनन् ।” “त्यसो किन ?” “किनकि बुद्धको शासन (धर्म) परिशुद्ध र विमल भएकोले । यसरी उनीहरूले देख्छन् कि प्रब्रज्या कस्तो शुद्ध र विमल छ ।” (२)

“अपवित्र भएकाहरू प्रब्रजित भएर रहनु सम्भव छैन यसलाई यसरी देख्छन् ?” “महाराज ! जसरी महासमुद्रमा शव (लाश) रहन सक्दैन । महासमुद्रमा जुन शव छ, त्यो चाँडै नै किनारा लागेर जमिनमा आउँछ ।” “त्यसो किन ?” “किनकि महासमुद्रको स्वभाव महापुरुषको जस्तो हुन्छ । महाराज ! यसरी नै, जो पापी, संवर नभएको (अल्छे), निर्वीर्य, गर्नुपर्ने काम नगर्ने, त्रास नभएको, मलिन हृदय र खराब मानिसहरू छन्, उनीहरू बुद्धशासनमा प्रब्रजित त हुन्छन् तर अर्हत्, विमल क्षीणस्रव इत्यादि महापुरुषका माभ्रमा रहन नसक्नाले शीघ्र नै त्यहाँबाट निस्कन्छन् र चीवर छोडेर गृहस्थ बन्छन् ।” “त्यसो किन ?” “किनकि बुद्धशासनमा अपवित्र मानिस प्रब्रजित रहनु सम्भव छैन । यसरी उनीहरू यो देख्छन् कि पापी व्यक्तिहरू बुद्धशासनमा प्रब्रजित रहनु सम्भव छैन ।” (३)

“यो कसरी देख्छन् कि प्रब्रज्याको गौरव साधारण मानिसहरूको पहुँचभन्दा टाढा छ ?” “महाराज ! जो अकुशल, अशिक्षित र चञ्चल बुद्धि भएकाहरू छन् र जसले कुनै शिल्प सिकेका छैनन्, उनीहरूले तीर चलाएर सूक्ष्म चीजलाई छेड्न सक्दैनन् । उनको तीर निसानाबाट उल्टो-सोभो, यताउता बहकिन्छ ।” “त्यसो किन ?” “किनकि तीर चलाएर सूक्ष्म चीजलाई बेध्नको लागि अतिनिपुणता चाहिन्छ । महाराज ! यसरी नै, जो दुष्प्रज्ञ, मूर्ख, मूढ र मन्द छन् उनीहरू बुद्धशासनमा प्रब्रजित त हुन्छन्, तर चार आर्यसत्यका सूक्ष्म र उच्च कुरा नबुझनाले त्यहाँ टिक्न सक्दैनन्, छिट्टै नै अलग हुन्छन् र चीवर छोडेर गृहस्थ बन्छन् ।” “त्यसो किन ?” “किनकि आर्यसत्यको कुरा निकै सूक्ष्म र उच्च भएकोले । यसप्रकार, यो देख्छन्, कि प्रब्रज्याको गौरव साधारण व्यक्तिहरूको पहुँचभन्दा बाहिर छ ।” (४)

“यो कसरी देख्छन् कि प्रव्रजितले कति धेरै संयम गर्नुपर्छ ?” “महाराज ! जस्तै कुनै मानिसलाई कुनै ठूलो युद्धमा शत्रुहरूले चारैतिरबाट घेरे । तीर, भाला लिएर आफूतिर आइरहेको देखी डराएर, हड्बडाएर भाग्यो ।” “त्यसो किन ?” “किनकि यस्तो युद्धमा आफूलाई चारैतिरबाट जोगाउनुपर्छ । महाराज ! यसरी जो स्वयं स्वभावले संयमी छैनन्, जसलाई कुनै पाप गर्न लाज लाग्दैन, जो अल्छे छन्, जसमा धैर्य छैनन्, जो चञ्चल स्वभावका छन्, जताततै चिप्लिन्छन् र मूर्ख छन् उनीहरू बुद्धशासनमा प्रव्रजित त हुन्छन् तर यो देखेर कि प्रव्रजितले प्रशस्त संयम राख्नुपर्दछ, उनीहरू व्याकुल हुन्छन् र त्यहाँ नटिक्नाले चीवर छोडेर गृहस्थ बन्छन् ।” “त्यसो किन ?” “किनकि बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएपछि धेरै संयम गर्नुपर्दछ । यसरी उनीहरू देख्छन् कि बुद्धशासनमा प्रव्रजितले कति धेरै संयम गर्नुपर्छ ।” (५)

“महाराज ! जस्तै फूलहरूमा जो सबैभन्दा उत्तम फूल जुही हो त्यसको लहरोमा कहिलेकाहीं कीराहरू लाग्छन् र एक-दुईवटा फूल भाँछन् । तर ती एक-दुईवटा भर्दमा त्यस लहराको सुन्दरता मेटिन्छ । त्यसमा कायम रहेका सग्ला फूलहरूले आफ्नो बास्नाले दिशा-विदिशालाई सुगन्धित पारिरहन्छन् । महाराज ! त्यसरी नै, जो बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएर पछि चीवर छाडेर गृहस्थ बन्छन्, उनीहरू त्यस फूलको जस्ता हुन् जो कीरा लाग्नाले सौन्दर्य र वास्नारहित भएर भर्छन् । उनीहरू यसरी फर्की आउनाले बुद्धशासनमा कुनै कलङ्क लाग्दैन । किनकि शासनमा जो भिक्षु कायम रहन्छन्, उनीहरूकै शीलको सुगन्धले देवताहरू र मनुष्यहरूसमेत सारा लोक सुगन्धित भई रहन्छन् ।”

“महाराज ! जस्तै उपद्रोहरहित रातो धानको खेतमा करुम्भक नामका घाँस उम्रेर बीचमै ओइलाउँछन् तर त्यसबाट खेतको शोभा घट्दैन । जुन धानहरू खडा रहन्छन् तिकै शोभा धेरै रहेको हुन्छ । महाराज ! त्यसरी नै, जो बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएर पछि चीवर छोड्छन् उनीहरू रातो धानको खेतमा उम्रेका करुम्भक नामका घाँस जस्तै हुन्छन् । उनीहरूले यसरी चीवर छाडेर जानाले भिक्षु-सङ्घको शोभा घट्दैन । जुन भिक्षुहरू कायम रहन्छन्, उनीहरू अर्हत्-पद पाउने योग्य पनि हुन्छन् ।”

“महाराज ! चिताए बमोजिम फल दिने रत्नको कुनै एउटा भाग रूखो हुँदैन रत्नको मूल्य घट्दैन । रत्नको जुन भाग स्वच्छ छ, त्यसैमा यथेष्ट चमक हुन्छ जसलाई देख्दा मानिसहरू निकै खुसी हुन्छन् । महाराज ! त्यसरी नै, जो बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएर पछि चीवर छोड्छन् उनीहरू रत्नको रूखो भाग सरह हुन् । तर उनीहरूले यसरी चीवर छाड्दैनन् बुद्धशासनमा कुनै कलङ्क लाग्दैन । जुन भिक्षुहरू कायम रहन्छन्, उनीहरू नै देवता र मनुष्यहरूलाई खुसी तुल्याउँछन् ।”

“महाराज ! जस्तै, असल जातिको रक्त चन्दनमा कतै सड्नाले पनि बास्ना कायम रहन्छ । त्यसले गर्दा रातो चन्दन खराब हुँदैन, जुन भागहरू सग्ला छन्, तिनैको बास्ना यति रहन्छ कि छेउ-छाउसम्म सुगन्धित रहन्छन् । महाराज ! त्यसरी नै, जसले बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएपछि चीवर छाडिदिन्छन्, उनीहरू चन्दनको सडेको भागजस्तै हुन् । उनीहरूले यसरी चीवर छाडेर गृहस्थ बनेमा पनि बुद्धशासनमा कुनै कलङ्क लाग्दैन । जुन भिक्षुहरू कायम रहन्छन्, उनीहरूको शीलरूपी चन्दनको बास्नाबाट देवता र मानिसहरूका साथै सारा लोक सुगन्धित रहन्छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! एकभन्दा एक असल उदाहरण र उपमाहरूद्वारा तपाईंले बुद्धशासनको शुद्धतालाई राम्ररी देखाइदिनुभयो । चीवर छाडेर जाने व्यक्तिहरूले यथार्थमा बुझ्छन् कि बुद्धशासन कति श्रेष्ठ छ ।”

६. अर्हत्का शारीरिक र मानसिक वेदनाहरू

१३. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरू भन्नुहुन्छ कि – ‘अर्हत्लाई कायिक (शारीरिक) वेदना मात्र हुन्छ, चेतसिक (मानसिक) हुँदैन । भन्ते नागसेन ! शरीरको आधार लिएर नै अर्हत्को चित्त प्रवर्तित भइरहन्छ । त्यहाँ शरीरको अनुभवमा के अर्हत्को अधिकार हुँदैन ?”

१४. “हो महाराज ! कुरो यस्तै हो ।” “भन्ते नागसेन ! यो त ठीक होइन कि अर्हत्ले आफ्नै शरीरमा हुने अनुभवमा अधिकार प्राप्त गर्न सक्दैन जब कि एउटा चराले पनि आफ्नो गुंडमा अधिकार जमाउँछ ।”

“महाराज ! यी दश कायानुगत धर्म हुन् जो, जन्मजन्मान्तरदेखि शरीरका साथ लागिरहन्छन् । कुनचाहिँ दश ? (१) सर्दी, (२) गर्मी, (३) भोक, (४) तिर्खा, (५) दिसा, (६) पिसाब, (७) थकाइ, (८) बूढ्याइँ, (९) रोग र (१०) मृत्यु । यी दश कायानुगत धर्म जन्मजन्मान्तरदेखि शरीरका साथ लागिरहन्छन् । त्यही कारणले यहाँ अर्हत्ले आफ्नो शरीरको अनुभवमा आफ्नो अधिकार जमाउन सक्दैन, मालिक हुन सक्दैन ।”

“भन्ते ! के कारण हो कि आफ्नो शरीरका यस्ता कुराहरूमा अर्हत्को कुनै अधिकार रहँदैन ? कृपा गरेर मलाई सम्झाउनुहोस् ।” “महाराज ! जसरी पृथ्वीमा रहने सबै जीवहरू यसैमा हिंड्दछन् र आफ्नो कामकाज गर्दछन् । महाराज ! त्यसो हो भने के ती सबैले पृथ्वीमा आफ्नो वश वा शासन चलाउँछन् ?” “चलाउँदैनन् भन्ते !” “महाराज ! त्यसरी नै, अर्हत्को चित्त शरीरको आधारहरूमा प्रवर्तित त हुन्छ, तर त्यसमा तिनले शासन चल्दैन ।”

“भन्ते नागसेन ! के कारण हो कि पृथक्जन (साधारण व्यक्ति) हरूले कायिक (शारीरिक) र चेतसिक (मानसिक) दुवै वेदनाहरूको अनुभव गर्दछन् ?” “महाराज ! पृथक्जनको चित्त साधनाद्वारा वशमा रहेको हुन्छ । त्यसैले उनीहरूले शारीरिक र मानसिक दुवै वेदनाहरूको अनुभव गर्दछन् । महाराज ! जस्तै, भोकले कमजोर भएको गोरुलाई घाँसको एउटा सानो र कमजोर डोरीले वा लहरोले बाँध्न सकिन्छ । यदि त्यो रिसायो भने डोरी या लहरोलाई चुँडाएर भाग्न सक्छ । महाराज ! यसरी नै जो अभावित चित्त वेदनाले चञ्चल हुन्छ । चित्त चञ्चल हुनाले शरीर छटपटाउन र धरमराउन थाल्छ । अभावित चित्त हुनाले ऊ काँप्छ र चिच्याउँछ । महाराज ! यही कारण हो कि पृथक्जनलाई शारीरिक र मानसिक वेदना हुन्छ ।” “भन्ते नागसेन ! अनि त, अर्हत्लाई शारीरिक वेदना मात्र किन हुन्छ, मानसिक वेदना किन हुँदैन ?” “महाराज ! अर्हत्ले आफ्नो चित्तलाई साधनाभ्यासद्वारा सर्वथा वशमा पारेको हुन्छ, उसको चित्त उसको पूर्ण अधिकारमा हुन्छ । उसले आफ्नो मनलाई इच्छानुसार राख्न सक्छ । जब उसलाई कुनै दुःख हुन्छ त उसले संसारको

अनित्यताको विचार दृढतापूर्वक गर्दछ, समाधिरूपी कीलोमा मानौं आफ्नो चित्तलाई बाँध्छ। यसरी उसको चित्त चञ्चल हुन पाउँदैन; ऊ स्थिर र दृढ रहन्छ, त्यसो भएतापनि वेदनाले गर्दा उसको शरीर छटपटाओस् अथवा धरमराओस्। महाराज ! यसरी अर्हत्लाई शारीरिक वेदना मात्र हुन्छ, मानसिक वेदना हुँदैन।”

“भन्ते नागसेन ! यो त एउटा निकै आश्चर्य कुरो हो कि पीडाले शरीर छटपटाइरहँदा पनि चित्त स्थिर र दृढ रहन्छ। कृपया यसलाई उपमा दिएर सम्झाउनुहोस्।” “महाराज ! जस्तै एउटा एकदमै ठूलो हरियो रूख होस्। त्यसको काण्ड एकदमै मोटो होस्। त्यसका हाँगाहरू लामा फैलिएका होऊन्। कहिले बेस्सरी बतास चलनाले ती हाँगाहरू अगाडि-पछाडि हल्लन थालून्। महाराज ! त के त्यसको काण्ड पनि हल्लन थाल्छ ?” “हल्लिँदैन भन्ते !” “महाराज ! अर्हत्हरूको चित्तलाई ठीक त्यसरी नै काण्डभै सम्झनुहोस्।”

“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ, अद्भुत छ। यस्तो सधैं प्रकाश दिने धर्म-प्रदीपलाई मैले कहिल्यै देखिन।”

७. गृहस्थले पाप गरेको विषयमा प्रश्न

१५. “भन्ते नागसेन ! कुनै गृहस्थले पाराजिक^{१७९} पाप गरेको होस्। ऊ पछि प्रब्रजित होस्। उसलाई स्वयं पनि विचार नहोस् कि मैले आफ्नो गृहस्थकालमा पाराजिक पाप गरेको थिएँ न कसैले उसलाई सम्झना गराओस्, न उनले अर्हत्पद पाउनका लागि उद्योग गरोस्। त्यसो भए उसले सफलता पाउँछ ?” “पाउँदैन महाराज !” “भन्ते त्यसो किन ?” “सत्यबाटोमा आउने जुन असल हेतु थियो, त्यो नष्ट भयो। त्यसैले उसलाई सफलता प्राप्त हुँदैन।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंहरू भन्नुहुन्छ कि – आफ्नो पापको सम्झना गर्नाले ग्लानि हुन्छ। ग्लानि हुनाले चित्त रिंगाउछ। चित्त रिंगाउनाले सत्यतिर गति रहँदैन यदि कुरो यही हो भने, पाप सम्झना नगर्नाले अनुताप (कुकुच्च) पनि हुँदैन र त्यसपछि चित्त पनि रिंगाउदैन। चित्त नरिंगाएपछि धर्माभिसमय किन हुँदैन ? यो दुविधायुक्त प्रश्नको दुइटा उल्टो परिणाम निस्कन्छ। कृपया सोचेर यसको उत्तर दिनुहोस्।”

१६. “महाराज ! राम्ररी जोतेको र सिँचाएको कुनै उब्जाउ खेतमा पुष्ट बीउ रोपेपछि त्यो उम्रन्छ कि उम्रँदैन ?” “भन्ते ! अवश्य उम्रन्छ।” “महाराज ! यदि त्यो बीउ कुनै ठूलो चट्टानमा रोप्यो भने त्यो उम्रन्छ ?” “उम्रँदैन भन्ते !” “महाराज ! के कारण हो कि बीउ जोतेर पानी पटाएर सिँचेको ठाउँमा भने उम्रन्छ तर चट्टानमा उम्रँदैन ?” “भन्ते ! किनकि चट्टानमा बीउ उम्रने हेतु (कारण) नभएकोले। विनासाधन बीउ उम्रन सक्दैन।” “महाराज ! त्यसरी नै, धर्माभिसमय (सत्यतिर गति, मार्गफल) हेतु जुन साधन थियो, गृहस्थको त्यो साधन नष्ट भइसकेकोले। विनाहेतु धर्माभिसमय हुँदैन।” (क)

“महाराज ! के लट्टी, डल्लो, छडी र गदा हावामा त्यसरी टिक्न सक्छ, जसरी पृथ्वीमा टिक्छ ?” “टिक्दै न भन्ते !” “महाराज ! के कारण हो कि ती पृथ्वीमा त टिक्न सक्छ तर हावामा टिक्न पाउँदैन ?” “भन्ते ! हावामा टिक्ने यसको कुनै साधन नभएकोले । विनासाधन त्यो कसरी टिक्न सक्छ ?” “महाराज ! त्यस्तै, सत्यतिर गतिको जुन साधन थियो, त्यो त्यस (गृहस्थ) मा नष्ट भइसकेकोले विनासाधन सत्यतिरको गति हुन पाउँदैन ।” (ख)

“महाराज ! के पानीमा पनि आगो त्यसरी नै बल्न सक्छ जसरी पृथ्वीमा ?” “बल्न सक्दै न भन्ते !” “त्यसो किन ?” “भन्ते ! किनकि पानीमा आगो बल्ने जुन साधन छ, त्यो नरहेकोले । ती हेतुहरू बेगर बल्न सक्दैन ।” “महाराज ! त्यसरी नै, सत्यतिरको गति हुनुको जुन साधन थियो, त्यो उसमा नष्ट भइसकेकोले विनासाधन सत्यतिरको गति हुन पाउँदैन ।” (ग)

“भन्ते नागसेन ! यहाँ अलिकति विचार गर्नुहोस् । तपाईंको कुरा मैले बुझिन, आफ्नो पापको सम्झना नगरी अनुताप हुँदैन भने अन्तराय (बाधा) कसरी हुन्छ ?”

“महाराज ! के नजानेर कसैले कडा विष पिए भने ऊ मर्दैन र ?” “भन्ते ! अवश्य मर्छ ।” “महाराज ! त्यसरी नै, त्यो ठूलो पापको सम्झना नगरे पनि अन्तराय आउँछ नै । महाराज ! यदि कुनै मानिसले नजानेर आगोमा खुट्टाले टेक्यो भने उसलाई पोल्छ कि पोल्दैन ?” “अवश्य पोल्छ, भन्ते !” “महाराज ! त्यसरी नै, त्यो ठूलो पापको स्मरण नगरे पनि अन्तराय अवश्य आउँछ ।”

“महाराज ! यदि विषालु सर्पले कुनै मानिसलाई उसले थाहा नपाउने गरी टोक्यो भने के ऊ मर्दैन ?” “भन्ते ! अवश्य मर्छ ।” “महाराज ! त्यस्तै, त्यो ठूलो पापको स्मरण गरे पनि बाधा त आउँछ नै ।”

“महाराज ! के तपाईंलाई थाहा छैन कि कलिङ्गको राजा सात रत्नहरूका साथ आफ्नो हस्तिरत्नमा चढेर जब कुनै नातेदारलाई भेट्न जाँदैथियो, त्यस बेला ऊ बोधिमण्डपको माथिबाट जान सक्ने, यद्यपि उसलाई थाहा थिएन । ठीक त्यसरी नै, आफ्नो पापको सम्झना नगरे पनि सत्यतिर गृहस्थको गति हुन पाउँदैन ।”

“भन्ते नागसेन ! भगवान्ले भन्नुभएको कुरा गलत हुन सक्दैन । म पनि यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

८. गृहस्थ र भिक्षुको दुःशीलतामा भेद विषयमा प्रश्न

१७. “भन्ते नागसेन ! एउटा गृहस्थ र एउटा भिक्षु दुःशील (दुराचारी) हुनुमा के फरक छ ? के दुवै दुःशील हुनु बराबर छ ? के दुवैको विपाक (फल) बराबरी छ, अथवा दुवैमा कुनै भेद छ ?”

१८. “महाराज ! भिक्षु दुःशील हुनुमा गृहस्थ दुःशील हुनुभन्दा यी दश गुणहरू भिन्न छन्, विशेष छन् । दश कुराहरूबाट उसले आफ्नो दक्षिणालाई शुद्ध तुल्याउँछ ।”

“ती कुन दश गुण हुन् जो भिक्षु दुःशील हुनुमा गृहस्थको दुःशीलताभन्दा भिन्न हुन्छन् ? महाराज ! (१) दुःशील भएर पनि भिक्षु बुद्धप्रति श्रद्धा राख्दछ, (२) धर्मप्रति ..., (३) सङ्घप्रति ..., (४) सब्रह्मचारीहरूप्रति ..., (५) धार्मिक चर्चामा लागि रहन्छ, (६) विद्वान् हुन्छ, (७) सभामा शिष्ट रहन्छ, (८) निन्दाको भयले आफ्नो शरीर र वचनमा निग्रह गर्दछ, (९) उन्नतितर्फ लागि रहने उसको चेष्टा हुन्छ र (१०) अन्य भिक्षुहरूका साथ बसेर यदि कुनै पाप गरेमा पनि लुकाएर गर्छ, महाराज ! जस्तै – विवाहिता स्त्री एकदम गोप्य तवरले कुनै पाप गर्दछ । महाराज ! यिनै दश गुण हुन्, जो भिक्षु दुःशील हुनुमा गृहस्थको दुःशीलताभन्दा भिन्न हुन्छ ।”

“कुन माथिका दश कुराहरूबाट उसको आफ्नो दक्षिणा (दान) लाई शुद्ध पार्दछ ? (१) भिक्षुको भेष धारण गरेर, (२) ऋषिहरूकै समान शिर मुण्डन गरेर, (३) भिक्षु-सङ्घमा सम्मिलित भएर, (४) बुद्ध धर्म र सङ्घको शरणमा आएर, (५) अर्हत् पद पाउन भनी उद्योग गर्ने उचित परिस्थिति रहेर, (६) बुद्धधर्मका उच्च कुराहरूको खोजीमा लागेर, (७) राम्रा-राम्रा असल धर्मदेशना दिएर, (८) धर्मलाई प्रकाशमा ल्याएर, (९) बुद्धलाई सर्वश्रेष्ठ मानेर, (१०) उपोसथ-व्रत पालन गरेर उसले दक्षिणालाई शुद्ध पारिदिन्छ । महाराज ! उपर्युक्त दश कुराहरूले उसले आफ्नो दक्षिणा शुद्ध पार्दछ ।”

“महाराज ! भिक्षु दुःशील भएर पनि यसरी लागेर दायक (दाता) द्वारा दिइएको दक्षिणालाई उसले सफल तुल्याइदिन्छ । महाराज ! जतिसुकै फोहोर, हिलो, धूलो र मैलो किन नहोस्, त्यसलाई पानीले धुन सकिन्छ । त्यसरी नै, भिक्षु दुःशील भएर पनि यसरी लागेर दायक (दाता) द्वारा दिइएको दक्षिणालाई उसले सफल तुल्याइदिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै उम्लिरहेको पानीले बलिरहेको आगोलाई निभाइदिन्छ । त्यसरी नै, भिक्षु दुःशील भएर पनि राम्ररी धर्ममा लागेर दायक (दाता) द्वारा दिइएको दक्षिणालाई उसले सफल तुल्याइदिन्छ । महाराज ! जस्तै, भोजन स्वादिलो नभएपनि त्यसले भोक मेटाउँछ । त्यसरी नै, भिक्षु दुःशील भएर पनि राम्ररी आचरण गर्नाले दायक (दाता) द्वारा दिइएको दक्षिणालाई उसले सफल तुल्याइदिन्छ ।”

“महाराज ! मज्झिमनिकायमा ‘दक्षिणा-विभङ्ग’ नामको धर्मोपदेश गरेको समयमा देवातिदेव तथागतले यसो भन्नुभएको छ :-

यो सीलवा दुस्सीलेसु ददाति दानं, धम्मेन लद्ध सुपसन्नचितो ।

अभिसद्दकं कम्मफलं उलारं, सा दक्खिण दायकतो विरुज्झती’ति ॥^{१६०}

‘धर्म र श्रद्धाले युक्त जो शीलवान् दुःशीललाई दान दिन्छ,

त्यसले निकै राम्रो कर्मफल पाउँछ, दायकको त्यो दक्षिणा शुद्ध हुन्छ ।’

“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ !! अद्भुत छ !! मैले तपाईंलाई एउटा सानो प्रश्न सोधेको थिएँ । तर तपाईंले त्यसलाई उदाहरण र तर्कले यति स्पष्ट गरिदिनुभयो कि अब सुन्दाखेरि त्यो

अमृतजस्तो मीठो लाग्छ । भन्ते ! कुनै असल मान्छेले थोरै सामान पाएर पनि खोर्सानी-मसला हालेर उसले त्यसलाई स्वादिलो बनाइदिन्छ, र राजाले त्यसलाई मीठो मान्दै खान्छ । त्यसरी नै, मैले तपाईंसित एउटा सानो प्रश्न सोधेको थिएँ, तर तपाईंले त्यसलाई उपमाहरू र तर्कले यति स्पष्ट गरिदिनुभयो कि अब सुन्दाखेरि त्यो अमृत जस्तै मीठो लाग्छ ।”

९. पानीमा प्राणविषयक प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! आगोमा पानी राख्नाले ‘बुद्बुद्’, ‘खतखत’ जस्ता अनेक प्रकारका शब्दहरू उत्पन्न हुन्छन् । भन्ते ! के पानीमा पनि जीव छ ? अथवा त्यसै, विनाकारण शब्द उत्पन्न हुन्छ ? अथवा दुःख दिँदा त्यसले शब्द उत्पन्न गर्दछ ?” “महाराज ! पानीमा जीव वा प्राण छैन । तर, आगोको बढी गर्मीले पानीमा एउटा गति उत्पन्न हुन्छ, जसले गर्दा त्यो ‘बुद्बुद्’, ‘खतखत’ आदि अनेक प्रकारका शब्दहरू उत्पन्न हुन्छन् ।”

“भन्ते नागसेन ! अर्को मत मान्ने कतिपय तिर्थङ्करहरूले यस्तो ठान्दछ कि पानीमा जीव छ । त्यसैले उनीहरू चिसो पानीलाई छाडेर तातो पानी पिउँछन् । उनीहरू तपाईं बौद्धहरूको निद्या गर्दै भन्छन् – ‘यी शाक्यपुत्र श्रमणहरू एक इन्द्रिय भएको जीवलाई नष्ट गर्छन् ।’ त्यसैले तपाईं कृपया यस्तो निन्दाको उचित उत्तर दिएर उनीहरूलाई चुप लगाउनुहोस् ।” “महाराज ! पानीमा जीव वा प्राण छैन । परन्तु आगोको धेरै रापले गर्दा पानीमा एउटा गति उत्पन्न हुन थाल्छ, जसबाट त्यसले ‘बुद्बुद्’, ‘खतखत’ शब्दहरू उत्पन्न गर्दछ ।”

२०. “महाराज ! जस्तै खाडल, पोखरी, दह, ताल, कन्दरा, प्रदर र कुवाको पानी कहिलेकाहीं धेरै तेज आँधी चलनाले उडेर सुक्छ, तब के त्यस बेला पनि त्यसले अनेक प्रकारले शब्द उत्पन्न गर्दछ ?” “गर्दैन भन्ते !” “महाराज ! यदि पानीमा जीव रहेको भए त्यस बेला पनि अवश्य शब्द उत्पन्न हुनुपर्थ्यो । महाराज ! यति मात्रबाट सम्झनुहोस् कि पानीमा जीव वा प्राण छैन । तर आगोको बढी तापले पानीमा एउटा शक्ति उत्पन्न हुन्छ, जसले गर्दा त्यसले ‘बुद्बुद्’, ‘खतखत’ आदि अनेक प्रकारका शब्द उत्पन्न गर्न थाल्छ ।”

“महाराज ! पानीमा जीव वा प्राणी छैन, यसको एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् । महाराज ! यदि चामलका साथ पानी हालेर कुनै हाँडीमा बन्द गरेर आगोमा बसाइएन भने त्यसले शब्द उत्पन्न गर्छ कि गर्दैन ?” “गर्दैन भन्ते ! त्यसमा कुनै गति हुन्न; त्यो शान्त रहन्छ । महाराज ! यदि त्यही हाँडीलाई त्यसरी नै उचालेर चुल्होमा राख्दा र आगो बाल्दा के त्यो चुप लाग्छ ?” “लाग्दैन भन्ते ! त्यो छड्कन र उम्लन थाल्छ । हाँडीभित्रको सबै थोक छड्कन थाल्छ ।” “महाराज ! त्यहीं चिसो रहँदा यस्तो चञ्चल किन हुँदैन ? किन शान्त भई रहन्न ?” “भन्ते ! आगोको धेरै तापले गर्दा त्यो यसरी नाना प्रकारले चलन र उम्लन थाल्छ ।” “महाराज ! यस प्रकार सम्झनुहोस् कि पानीमा जीव छैन ... ।”

“महाराज ! एउटा अर्को कारण पनि सुन्नुहोस् । के घर-घरमा मुख छोपेर पानी गाग्राहरूमा राखिन्छ ?” “हो भन्ते ! राखिन्छ ?” “महाराज ! के त्यसको पनि पानी चल्छ ?” “चल्दैन भन्ते ! ती गाग्राहरूको पानी शान्त र स्वाभाविक रहन्छ ।” “महाराज ! के तपाईंले पहिले सुन्नुभएको छ, कि समुद्रको पानी चञ्चल हुन्छ, लुटपुटिन्छ, छाल उठ्छ, तल-माथि हुन्छ, उतार-चढाउ हुन्छ, ठोकिन्छ, घुमिरहन्छ, किनारामा ठोकिन्छ, सधैं ‘हा-हा’ शब्द उत्पन्न गरिरहन्छ ?” “हो भन्ते ! मैले सुनेको छु र स्वयं देखेको पनि छु । महासमुद्रको पानी सय, दुई सय हात माथि पनि उचालिन्छ ।” “महाराज ! के कारण हो कि गाग्राको पानी न त छचल्किन्छ न शब्द नै उत्पन्न गर्दछ । तर समुद्रको पानी छचल्किरहन्छ र नाना प्रकारले शब्द उत्पन्न गरिरहन्छ ?” “भन्ते ! बतास बेसरी चलनाले नै समुद्रको पानी छचल्किरहन्छ, भन्ते ! गाग्राको पानी न त हिंड्छ न डुल्छ नै । यसैले शान्त रहन्छ र कुनै शब्द उत्पन्न गर्दैन ।” “महाराज ! जस्तै बतास चलनाले पानी छचल्किन थाल्छ, त्यसरी नै, आगोको तापले गर्दा पानीमा एउटा गति उत्पन्न हुन्छ, जसले गर्दा त्यो उम्लन थाल्छ र छड्कन्छ ।”

“महाराज ! नगरा (बाजा विशेष) लाई गाईको सुक्खा छालाले दोब्याइदिन्छौं, होइन ?” “हो भन्ते !” “महाराज ! के नगरामा पनि जीव या प्राण छ ?” “छैन भन्ते !” “महाराज ! त्यसो हो भने नगरा किन गडगडाउँछ ?” “भन्ते ! कुनै व्यक्ति (स्त्री वा पुरुष) ले चोट दिनाले (हिर्काउनाले) नगरा गडगडाउँछ, त्यस्तै आगोको तापले गर्दा पानीमा गति उत्पन्न हुन्छ, जसले गर्दा त्यो उम्लन र छड्कन थाल्छ । महाराज ! यसबाट पनि सम्झनुहोस् कि पानीमा जीव छैन ... ।”

“महाराज ! मैले पनि केही सोध्न बाँकी छ, जसले गर्दा यो प्रश्न एकदमै स्पष्ट होस् । महाराज ! के सबै भाँडामा पानी तातो गर्नाले शब्द उत्पन्न हुन्छ, या विशेष भाँडामा मात्र ?” “होइन भन्ते ! सबै भाँडामा पानी तताउँदा शब्द आउँदैन । कुनै कुनै भाँडामा मात्र त्यसो हुन्छ । महाराज ! तपाईंले आफ्नो कुरा छाड्नुभयो । तपाईं मेरो पक्षमा आउनुभयो । पानीमा जीव या प्राण छैन । महाराज ! यदि सबै भाँडामा पानी तताउँदा शब्द उत्पन्न भएमा भन्न सकिन्थ्यो कि पानीमा जीव छ । महाराज ! पानी दुई प्रकारको त हुँदैन नि – एउटा त्यो, जसले शब्द उत्पन्न गर्दछ, त्यसमा जीव छ, दोस्रो त्यो, जसले शब्द उत्पन्न गर्दैन, जसमा जीव छैन ।”

“महाराज ! ठूलो मस्त हात्तीले पानीलाई सुँडले तानेर आफ्नो शरीरमा छर्कन्छ, या मुखमा हालेर पिउँछ । यदि पानीमा जीव रहेको भए त्यसले त्यसरी उसका दाँतको बीचमा पिसिएर पानीले शब्द उत्पन्न गर्नुपर्ने थियो । समुद्रमा तिमि, तिमिङ्गल आदि अनेक प्रकारका माछाहरू रहन्छन् । तिनीहरूले पनि पानीलाई आफ्नो शरीरभित्र लिएर बाहिर फ्याँकन्छन् । तिनीहरूका दाँतबाट पिसिएर पानीले शब्द उत्पन्न गर्नुपर्दथ्यो । महाराज ! यति ठूला प्राणीहरूबाट पिसिएर पानीले शब्द उत्पन्न गर्दैन । त्यसैले यही सार निस्कन्छ, कि पानीमा जीव वा प्राण छैन । महाराज ! यस प्रकार पनि सम्झनुहोस् कि पानीमा जीव वा प्राण छैन ... ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! प्रश्नको विश्लेषण गरेर तपाईंले त्यसलाई किनारा लगाउनुभयो । सिपालु जौहरीले हात परेपछि असल रत्नहरूको प्रतिष्ठा हुन्छ । मोतीहर (मोतीलाई चिन्ने र मूल्याङ्कन गर्न सक्ने) को हातमा आएपछि नै मोतीको वास्तविक प्रतिष्ठा हुन्छ । कपडाको श्रेष्ठीको हात परेपछि नै साँच्चै दोसल्लाका उचित प्रतिष्ठा हुन्छ । वास्ना हातमा आएर नै रातो चन्दनको

प्रतिष्ठा हुन्छ । भन्ते नागसेन ! त्यसरी नै, तपाईंले यस प्रकार उत्तर दिनुभयो । तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

(यस वर्गमा नौ प्रश्नहरू छन् ।)

प्रथम बुद्ध वर्ग समाप्त ।

२. निष्प्रपञ्चवर्ग

१. निष्प्रपञ्चता विषयमा प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! भगवान्ले यसो भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! प्रपञ्च (भन्कट) मा नपर, प्रपञ्चबाट परै बस ।’ त्यस्ता निष्प्रपञ्चहरू कतिवटा छन् ?”

२. “महाराज ! स्रोतापत्तिको फलमा प्रपञ्च हुँदैन, यसरी नै, सकृदागामी, अनागामीर अर्हत् फलमा पनि प्रपञ्च हुँदैन । भन्ते नागसेन ! यदि कुरा यस्तो हो भने – भिक्षुहरू यस्ता कुराहरूको भन्कटमा किन पर्छन्, जस्तै – (१) सूत्र, (२) गेय्यं, (३) वेय्याकरणं, (४) गाथा, (५) उदान, (६) इतिवृत्तक, (७) जातक, (८) अद्भुतधर्म र (९) वेदल्ल^{१५१} ? यस्ता कुराहरू कि पढाउँछन् र स्वयं आपसमा तिनको चर्चा गर्छन् ? नयाँ नयाँ विहार बनाउनु, दान लिनु र पूजा गर्नुको भन्कटमा किन पर्छन् ? यस प्रकार के उनीहरू बुद्धद्वारा निषेधित कार्यमा लागेका त हैनन् ?”

“महाराज ! भिक्षुहरू यस्ता कुराहरूको प्रपञ्चबाट छुट्नका लागि नै त्यसो गर्छन् । महाराज ! जो आफ्नो पूर्वजन्ममा राम्ररी वासनाहरूले शुद्ध भई सकेकाहरू चाँडै नै समग्र प्रपञ्चबाट (अर्हत् हुन्छन्) छुट्छन् र भिक्षुहरूमा अहिलेसम्म जुन राग छ, उनीहरू बिस्तारै-बिस्तारै यी प्रपञ्चबाट छुट्न सक्छन् ।”

“महाराज ! जस्तै, कुनै मानिसले खेतमा बीउ रोपेर कुनै घेरबेर नगरी आफ्नो बल र वीर्यले बाली फलाउँछ । दोस्रो व्यक्ति जङ्गलबाट काठ र हाँगा काटेर ल्याउँछ र खेतका चारैतिर बार लगाउँछ, त्यसपछि बीउ रोपेर बाली फलाउँछ । दोस्रो व्यक्तिले घेरा लाउनका लागि जो प्रयत्न गर्दछ, त्यो बाली फलाउनका लागि नै हो । महाराज ! त्यस्तै, जो आफ्नो पूर्वजन्ममा असल वासनाहरूले शुद्ध भइसकेका छन्, उनीहरू घेरबेर नगरी चाँडो बाली फलाएर भिक्षुको व्यक्ति जस्ता हुन् जो सबै प्रपञ्चबाट छुट्छन् । तर जुन भिक्षुहरूमा अहिलेसम्म राग छ, उनीहरू बिस्तारै-बिस्तारै घेरा बाँधेर बाली उमाने पुरुषजस्तै प्रपञ्चबाट छुट्छन् ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै अग्लो रूखमा आँपका फलहरूको एक भुप्पा लागेको होस् । कुनै ऋद्धिमान् पुरुषले चाहेमा सजिलै त्यो लिन सक्छ । तर साधारण मानिसले रूख मास्तिर जान काठलाई काटेर भन्याड लगाउनु त्यो फल लिनका लागि हो । महाराज ! त्यस्तै, जो आफ्ना पूर्वजन्महरूमा असल वासनाहरूबाट शुद्ध भइसकेका छन्, उनीहरू चाँडै ऋद्धिमान् पुरुषले फल प्राप्त गरेभैं सारा प्रपञ्चबाट छुट्छन् र जुन भिक्षुहरूमा अहिलेसम्म राग छ, उनीहरू यही उपायबाट बिस्तारै-बिस्तारै भन्याड लगाएको मानिसजस्तै प्रपञ्चबाट छुट्छन् । महाराज ! जस्तै कुनै

बाठो मानिसले एकलै मालिक (राजा) का सामु गएर आफ्नो काम बनाउँछ र दोस्रो चाहिँ कुनै धनवान् व्यक्ति आफ्नो धनले गर्दा मालिक (राजा) का सामु कुनै काम विशेषले ठूलो परिषद् लिएर जान्छ । यहाँ उसले ठूलो परिषद्लाई बटुल्नु आफ्नो काम बनाउनका लागि हो । महाराज ! त्यस्तै नै, जो आफ्नो पूर्वजन्महरूमा असल बासनाबाट शुद्ध भइसकेका छन्, उनीहरू चाँडै नै बाठो व्यक्तिलेभैँ, छ अभिज्ञा प्राप्त गर्दछ । जुन भिक्षुहरूमा अहिलेसम्म राग छ, उनीहरू यही उपायबाट विस्तारै-विस्तारै त्यस धनवान् मान्छेले जस्तै श्रामण्यफल प्राप्त गर्छन् ।”

“महाराज ! धर्मग्रन्थहरूका पाठ पढ्नु बडो राम्रो काम हो, धर्म साकच्छा (चर्चा) पनि धेरै बेस हो, नयाँ विहार बनाउनु पनि निकै राम्रो काम हो र दान-पूजा गर्नु पनि धेरै जाती हो । यसबाट धेरै उपकार हुन्छ । महाराज ! राजाका धेरै नोकर चाकर रहन्छन्; जस्तै, मन्त्री, अधिकारी, सिपाही, दूत, चौकीदार, अङ्गरक्षक, सभासद । राजालाई कुनै काम पर्दाखेरि प्रत्येकले कुनै न कुनै उपकार गर्दछ । महाराज ! त्यस्तै, धर्मग्रन्थहरूको पाठ, धर्मचर्चा, नयाँ विहार बनाउनु, दान गर्नु, पूजा गर्नु आदि सबै थोक निकै उपकारक छन् ।”

“महाराज ! यदि सबैजना स्वयं शुद्ध हुन्छन् भने उपदेश दिने मानिसको आवश्यकता नै पर्दैन ।”

“महाराज ! तर कुरो यो होइन । शिष्य बन्नु पनि आवश्यक छ । स्थविर सारिपुत्रले अनन्त कल्पदेखि धेरै पुण्य कमाउनुभएको थियो र प्रज्ञा पारमिको चरम सीमासम्म प्राप्त गर्नुभयो । तर अर्हत् पद पाउनका लागि उहाँले पनि गुरु बनाउनुपर्थ्यो । महाराज ! यसरी शिष्य बन्नमा धेरै फाइदा (लाभ) छ; धर्मग्रन्थहरूको श्रवण तिनका पाठ र तिनका विषयमा चर्चा- सबैबाट धेरै फाइदा हुन्छ । त्यसैले जुन भिक्षु यस्ता काममा लागि रहन्छन् उनीहरू विस्तार-विस्तार प्रपञ्चबाट छुट्छन् ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

Dhamma.Digital

२. गृहस्थको अर्हत्व भाव विषयमा प्रश्न

३. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरू भन्नुहुन्छ कि – जो गृहस्थ भएर अर्हत् पद पाउँछ उसका लागि दुईवटा मात्र हुन सक्दछ, तेस्रो होइन । या त ऊ सोही दिन प्रव्रजित हुन्छ या उसले परिनिर्वाण पाउँछ । (त्यसो नगरी) अर्को दिन उसले बिताउन सक्दैन ।”

“भन्ते ! यदि त्यस दिन आचार्य, उपाध्याय, पात्र, चीवर पाएन भने उसले के गर्छ ? के उसले अर्हत् भएर उपाध्यायवेगर आफूले आफूलाई नै प्रव्रजित गर्दछ ? अथवा, एकदिनसम्म रहन्छ । अथवा कुनै दोस्रो ऋद्धिमान् अर्हत् आएर उसलाई प्रव्रजित गरिदिन्छ ? अथवा, उसले परिनिर्वाण पाउँछ ?”

“महाराज ! अर्हत् भएर उपाध्यायवेगर ऊ आफूले-आफैलाई प्रव्रजित गर्न सक्दैन । स्वयं प्रव्रजित गरेमा चोरेको दोष लाग्छ (किनकि उसले विनाअधिकार भिक्षु-भेष धारण गर्दछ) ऊ एक

दिन पनि रहन सक्दैन । दोस्रो अर्हत् आऊन् या नआउन्, उसले त्यसै दिन परिनिर्वाण प्राप्त गर्दछ ।”

“भन्ते नागसेन ! त्यसो हो भने अर्हत्को शान्त भाव रहने, किन कि उसको त्यो हरण भयो ।”

“महाराज ! गृहस्थ रहनु अर्हत्को अनुकूल छैन त्यसैले गृहस्थ अर्हत् भएपछि या त प्रव्रजित हुन्छ या त उसले परिनिर्वाण पाउँछ । अर्हत्को शान्त भावमा कुनै दोष छैन । गृहस्थ रहनुको अनुकूल नहुनु यही कारण हो । गृहस्थको भेषमा त्यति बल छैन कि उसले अर्हत्वलाई सम्हालन सकोस् ।”

“महाराज ! जस्तै, भोजनले सबै सत्त्वलाई पालन गर्दछ; सबै सत्त्वहरूको प्राणरक्षा गर्दछ । तर, त्यही भोजन, पेटमा रोग भएपछि या मन्दाग्नि (अजीर्ण) भएपछि त्यसले प्राण पनि हरण गर्न सक्छ । महाराज ! यसमा भोजनको दोष छैन बरु पेटको कमजोरी र अजीर्ण हुनुको दोष हो । महाराज ! त्यसरी नै, गृहस्थ रहनु अर्हत्को अनुकूल छैन । त्यसैले गृहस्थ हुनासाथ या त प्रव्रजित हुन्छ या परिनिर्वाण प्राप्त गर्दछ, अर्हत्को शान्त भावमा कुनै दोष छैन । गृहस्थ अरहन्त रहनुको अनुकूल नहुनु नै यही कारण हो । गृहस्थको भेषमा त्यति बल छैन कि उसले अर्हत्वलाई सम्हालन सकोस् ।”

“महाराज ! यदि एउटा सानो र पातलो दूबो माथि एउटा भारी ढुङ्गा राखेमा त्यो कमजोर भएर भाँचिन्छ र थिचिन्छ । महाराज ! त्यसरी नै, गृहस्थ अर्हत् भएपछि या त प्रव्रजित हुन्छ या परिनिर्वाण प्राप्त गर्दछ ।”

“महाराज ! जस्तै, यदि सानो जातको कुनै गरीब र मूर्ख मानिसलाई विशाल राज्यको गद्दीमा बसाइयो भने के उसले त्यसलाई सम्हालन सक्छ ? महाराज ! त्यसरी नै, गृहस्थको भेषले अर्हत्वलाई सम्हालन सक्दैन । गृहस्थ अर्हत् भएपछि या त प्रव्रजित हुन्छ या उसले परिनिर्वाण पाउँछ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

३. क्षीणस्रवको स्मृति भ्रंश विषयमा प्रश्न

५. “भन्ते नागसेन ! के अर्हत् कहिले स्मृतिबाट च्युत हुन्छ ?” “महाराज ! अर्हत् कहिले पनि आफ्नो स्मृतिबाट च्युत हुँदैन । उसको चित्त कहिले पनि असावधान हुँदैन ।” “भन्ते ! के अर्हत्ले कहिले कुनै आपत्ति (दोष) गर्न सक्छ ?” “हो महाराज ! गर्न सक्छ ।” “भन्ते ! त्यो कसरी ?” “कुटी बनाउनमा, सच्चरित्रतामा, विकाललाई उचित काल सम्भनमा, प्रवारितलाई अप्रवारित सम्भन्छ तथा जुन अतिरिक्त छैन, त्यसलाई अतिरिक्त सम्भन सक्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईंहरू भन्नुहुन्छ कि आपत्ति (दोष) गर्नुको दुई मात्र कारण हुन सक्छ, (१) असावधानी या (२) अज्ञानता । के असावधानवश अर्हत्ले आपत्ति (दोष) गर्छ ?” “गर्देन महाराज !” “भन्ते ! त्यसो हो भने अवश्य आफ्नो स्मृति च्युत हुनुको कारण नै उसले आपत्ति गर्दछ, होइन त ?” “होइन महाराज ! यद्यपि उसले आपत्ति गरे तापनि ऊ आफ्नो स्मृतिबाट च्युत हुँदैन ।” “भन्ते ! भन्ते ! यो कसरी हुन सक्छ ? कृपया कारण बताएर मलाई सम्झाउनुहोस् ।”

६. “महाराज ! दोष दुई प्रकारका हुन्छन् – (क) लोकमा निन्दनीय काम गर्नु र (ख) भिक्षु प्रज्ञप्ति (नियम) विरुद्ध आचरण । (१) लोकमा निन्दनीय काम के हो ? दश प्रकारको अकुशल (पाप) कर्म जस्तै, (१) जीवहिंसा, (२) चोरी, (३) व्यभिचार, (४) भूटो बोल्नु, (५) चुक्ती गर्नु, (६) कठोर वाणी बोल्नु, (७) व्यर्थको गफ गर्नु, (८) लोभ गर्नु, (९) द्वेष गर्नु र (१०) मिथ्यादृष्टि (गलत धारणा) । (ख) भिक्षु प्रज्ञप्ति विरुद्ध आचरण गर्नु के हो ? जो भिक्षुका लागि गलत सम्झन्छ तर साधारण व्यक्तिहरूका लागि होइन – ती नियमहरू जो भगवान्ले श्रावकहरूलाई जम्भरि पालन गर्नका लागि भन्नुभएको छ । महाराज ! जस्तै, गृहस्थहरूका लागि विकाल भोजन गर्नमा कुनै दोष छैन, तर भिक्षुले यस्तो गर्न सक्दैन । जलक्रीडा गर्नमा गृहस्थहरूका लागि कुनै दोष छैन । तर भिक्षुले यसो गर्न सक्दैन । महाराज ! यसरी नै, अरू पर्ना थुप्रै कुराहरू छन् जो गरेमा गृहस्थहरूलाई त कुनै दोष लाग्दैन तर भिक्षुले त्यसो गर्न सक्दैन । महाराज ! यसैलाई भिक्षु प्रज्ञप्तिका विरुद्ध आचरण गर्नु हो भनी भनिन्छ ।”

“महाराज ! लोकमा जो निन्दनीय खराब काम छन् त्यस्तो दोष अर्हत्ले कहिल्यै गर्न सक्दैन यति हो कि कहिलेकाहीं अनजानमा भिक्षुले नियमविरुद्ध काम गर्दछ । महाराज ! सबै अर्हत्हरू सबै कुरा जान्दैनन् । उनीहरूमा यस्तो बल छैन कि सबै कुरा जान्न सकून् । स्त्री पुरुषको नाम र गोत्र पनि अर्हत्ले जान्न सक्दैन । कुनै विशेष बाटोको नाम पनि उसलाई थाहा नहुन सक्छ । तर अर्हत् विमुक्तिलाई भने अवश्य जान्दछ । अधिज्ञाहरूको सबै कुरा अर्हत्ले अवश्य जान्दछ । महाराज ! सर्वज्ञ तथागतले मात्र सबै कुरा बुझ्नुहुन्छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

४. लोकमा छैन भन्ने (नास्ति-भाव) विषयमा प्रश्न

७. “भन्ते नागसेन ! लोकमा बुद्ध देखिन्छ । त्यस्तै, प्रत्येकबुद्ध, बुद्धको श्रावक, चक्रवर्ती राजा, सानो-ठूलो राजा, देवता, मनुष्य, धनी, निर्धन, सत्कर्म गर्ने, दुष्कर्म गर्ने, पुरुष स्त्री भएको, स्त्री पुरुष भएको, असल काम बिग्रेको, पाप र पुण्यको फल भोगेको व्यक्ति देखिन्छ, लोकमा कति जीव अण्डज छन्, कति जरायुज (गर्भमा बस्ने), कति सस्वेदज (फोहोर आदिबाट उत्पन्न हुने) र कति औपपातिक (गर्भमा रहनु नपर्ने), कति जीव खुट्टा बेगरको, कति दुई खुट्टाको, कति चार खुट्टाको, कति अनेक खट्ट भएको, लोकमा राक्षस, कुम्भाण्ड, असुर, दानव, गन्धर्व, प्रेत, पिशाच, किन्नर, ठूलठूला सर्प, नाग, गरुड, गिद्ध, विद्याधर, हात्ती, घोडा, गाई, भैंसी, उँट, गधा, बाखा, भेडा, मृग, सुँगुर, सिंह, बाघ, चितुवा, भालु, ब्वाँसो, तरक्ष (लकडबग्घा), कुकुर, स्याल र अनेका प्रकारका चराहरू पनि छन् । सुन,

चाँदी, मोती, मणि, शङ्ख, मूल्यवान् ढुङ्गा, रातो मणि, मुगा, मसारगल्ल (मणिरत्न), वैदूर्य (हीरा), वज्र, स्फटिक, फलाम, तामा, पितल, काँस पनि छन् । क्षौम (पटुवा) वस्त्र, रेशमी वस्त्र, सुती कपडा, जुटको कपडा, ऊनी, कम्बल पनि छन् । चामल, धान, जौ, पियङ्ग (कंगनी अन्नको नाम), कोदो, बोडी, गहुँ, मुंग, मास, तिल, कुलत्थ (मासजस्तै दाल), मूल गन्ध (जराको सुगन्ध), सारको गन्ध, पाप्राको गन्ध, बोक्राको गन्ध, पातको गन्ध, फूलको गन्ध, फलको गन्ध पनि छन् र अरू पनि विभिन्न प्रकारका गन्धद्रव्यहरू छन् । घाँस, लहरो, भाडी, रूख र औषधी, वनस्पति पनि छन् । खोला, पर्वत, समुद्र पनि छन् । माछा, कछुवा पनि छन् । लोकमा सबै थोक छन् । भन्ते ! जुन लोकमा छैन, सो बारे कृपया गरेर भन्नुहोस् ।”

८. “महाराज ! लोकमा तीन वस्तुहरू छैनन् ।” “कुनचाहिँ तीन ?” “महाराज ! (१) लोकमा अजर, अमर, सचेतन र अचेतन कोही पनि छैन । (२) संस्कार नित्य छैन र (३) परमार्थतः कुनै जीव या आत्मा भएको वस्तु छैन । महाराज ! संसारमा यी तीन वस्तुहरू छैनन् ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म स्वीकार गर्दछु ।”

५. अकर्मजादि विषयमा प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! लोकमा कुनै कर्मको कारण उत्पन्न भएको देखिन्छ भने कुनै हेतुको कारण र कुनै ऋतुको कारण । भन्ते ! जो यस लोकमा विनाकर्मको कारण विनाहेतुको कारण र विनाऋतुको कारण उत्पन्न हुने कुनै वस्तु छ ? छ भने भन्नुहोस् ।”

१०. “महाराज ! लोकमा यस्ता दुई वस्तुहरू मात्र छन् जो न कर्मको कारण, न हेतुको कारण र न ऋतुको कारण उत्पन्न हुन्छन् ।” “कुनचाहिँ दुई ?” “महाराज ! (१) आकाश, जो न कर्मको कारण, न हेतुको कारण, न ऋतुको कारण उत्पन्न हुन्छ र (२) निर्वाण, जो न कर्मको कारण, न हेतुको कारण, न ऋतुको कारण उत्पन्न हुन्छ । महाराज ! यी दुई चीजहरू न कर्मको कारण, न हेतुको कारण, न ऋतुको कारण उत्पन्न हुन्छन् ।”

“भन्ते नागसेन ! बुद्धवचनलाई नविगार्नुहोस् । कुरा नबुझी भट्टै उत्तर नदिनुहोस् ।” “महाराज ! तपाईंले मलाई बुद्धवचन नविगार्नुहोस्, कुरा नबुझी भट्टै उत्तर नदिनुहोस् भनी भन्नुभयो, मैले तपाईंलाई त्यस्तो के कुरा भनेको छु ?” “भन्ते नागसेन ! यसो भनेमा बेस हुन्छ कि आकाश न कर्मको कारण, न हेतुको कारण, न ऋतुको कारण उत्पन्न हुन्छ । तर भन्ते ! सयकडौं प्रकारले भगवान्ले आफ्ना श्रावकहरूलाई निर्वाण साक्षात् गर्ने मार्ग देखाउनुभयो । तैपनि तपाईं कसरी भन्न सक्नुहुन्छ कि निर्वाण अहेतुक छ ?”

“महाराज ! यो सत्य हो कि भगवान्ले सयकडौं प्रकारले आफ्ना श्रावकहरूलाई निर्वाण साक्षात् गर्ने मार्ग देखाउनुभयो । तर उहाँले निर्वाण उत्पन्न गर्ने हेतुलाई देखाउनुभएको होइन ।”

“भन्ते ! यहाँ भनै अन्धकारमा परै, भन् अन्धकार वनमा परै, यो प्रश्न भन् जटिल भयो । यदि निर्वाण-साक्षात् गर्ने हेतु छ भने त्यो कसरी हुन सक्छ कि त्यसलाई उत्पन्न गर्ने हेतु नहोस् । यदि निर्वाण साक्षात् गर्ने हेतु छ भने त्यसलाई उत्पन्न गर्ने हेतु पनि त हुनैपर्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! जस्तै, कुनै छोरोको बुबा हुन्छ, त्यस बुबाको पनि बुबा हुनैपर्छ । शिष्यका गुरु हुन्छन्, त्यस्तै, उनमा पनि गुरु हुनैपर्छ । टुसोको बीउ हुन्छ । त्यस बीउको पनि बीउ हुनैपर्छ । भन्ते नागसेन ! त्यसरी नै, यदि निर्वाण साक्षात् गर्ने कुनै हेतु छ भने, त्यसको कुनै उत्पन्न गर्ने हेतु पनि हुनैपर्छ ।”

“रूखको लहरो या शीर्षभाग हुन्छ भने, त्यसको मध्य भाग र मूल जरो पनि हुनैपर्छ । भन्ते नागसेन ! त्यसरी नै, यदि निर्वाण साक्षात् गर्ने हेतु छ भने त्यसको कुनै उत्पन्न गर्ने हेतु पनि हुनैपर्छ ।” “महाराज ! निर्वाण उत्पन्न गर्न सकिन्न । त्यसैले त्यसको कुनै हेतु हुनैपर्छ भन्ने छैन ।”

११. “भन्ते नागसेन ! त्यसो भए कारण दिएर मलाई सम्झाउनुहोस् कि कसरी निर्वाण-साक्षात् गर्ने हेतु भएर पनि त्यसलाई उत्पन्न गर्ने हेतु हुँदैन ।”

१२. “हुन्छ ! सावधानीपूर्वक ध्यान दिएर सुन्नुहोस् । म त्यसको कारण भन्दैछु – महाराज ! कुनै मानिसले आफ्नो प्राकृतिक शक्तिले यहाँबाट पर्वतराज हिमालयसम्म पुग्न सक्छ ?” “हो भन्ते ! पुग्न सक्छ ।” “महाराज ! त्यसो भए के उसले आफ्नो प्राकृतिक शक्तिले पर्वतराज हिमालयलाई यहाँ ल्याउन सक्छ ?” “सकदैन भन्ते ! ल्याउन सकदैन ।” “महाराज ! त्यसरी नै निर्वाण साक्षात् गर्ने मार्गबारे भन्न सकिन्छ तर त्यसको उत्पादक हेतुलाई कसैले देखाउन सकदैन ।”

“महाराज ! के कुनै पुरुष आफ्नो प्राकृतिक शक्तिले डुङ्गामा चढेर महासमुद्रपारि जान सक्छ ?” “हो भन्ते ! पारि जान सक्छ ।” “महाराज ! तर के उसले आफ्नो प्राकृतिक शक्तिले त्यस पारि (किनारा) लाई वारि ल्याउन सक्छ ?” “सकदैन भन्ते !” “हो ! ठीक त्यसरी नै, निर्वाण साक्षात् गर्ने बाटो त देखाउन सकिन्छ तर त्यसको उत्पादक हेतुलाई कसैले देखाउन सकदैन ।” किन सकिन्न ? किनकि निर्वाण निर्गुण (असंस्कृत) धर्म भएकोले ।” “भन्ते नागसेन ! निर्वाण असंस्कृत धर्म हो ?” “हो महाराज ! निर्वाण असंस्कृत धर्म हो, न त कसैले यसलाई बनाएको हो । निर्वाणका साथ उत्पन्न हुने र उत्पन्न नहुने प्रश्न नै रहँदैन । त्यसलाई उत्पन्न गर्न सकिन्छ कि सकिन्न – यो प्रश्न पनि होइन । निर्वाण वर्तमान्, भूत र भविष्यत् तीनैवटै कालहरूभन्दा पर छ । निर्वाणलाई न आँखाले देख्न सकिन्छ, न कानले सुन्न सकिन्छ, न नाकले सुँघ्न सकिन्छ, न जिब्रोले चाख्न सकिन्छ, न त शरीरले छुन सकिन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! उत्पन्न नहुने हो भने भूत, भविष्यत् र वर्तमान् काल होइनन् भने, आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीरले बुझ्न सकदैन भने, भन्ते नागसेन ! तपाईंहरूले निर्वाण धर्म देख्नुभएकै छैन ? त्यसो भए निर्वाण भन्ने नै छैन ?” “महाराज ! निर्वाण छ । निर्वाण मनले जान्न सकिन्छ, अर्हत्पदलाई पाएर भिक्षु विशुद्ध, प्रणीत, ऋतु तथा आवरणहरू र सांसारिक कामनाहरूले रहित मनले निर्वाणलाई देख्छ ।”

“भन्ते ! त्यो निर्वाण कस्तो छ ? उपमा र कारण दिएर स्पष्टसंग सम्भाउनुहोस् ।”
 “महाराज ! हावा नामको कुनै वस्तु छ ?” “हो भन्ते ! छ ।” “महाराज ! कृपया त्यो मलाई
 देखाउनुहोस् । त्यसको रङ र आकार कस्तो छ ? के पातलो या मोटो ? के छोटो कि लामो ?”
 “भन्ते नागसेन ! हावालाई यसरी देखाउन सकिन्न ।” “त्यो यस्तो चीज होइन जसलाई हातमा
 लिएर चिच्चन सकियोस् । तैपनि त्यो अवश्य छ ।” “महाराज ! यदि तपाईं हावालाई त्यसरी देखाउन
 सक्नु हुन्न भने, हावा भन्ने वस्तु नै छैन ?” “भन्ते नागसेन ! म जान्दछु, हावा कुनै वस्तु हो ।
 मलाई पूर्ण विश्वास छ कि हावा नामको कुनै वस्तु छ । तर म त्यो तपाईंलाई देखाउन सकिन्न ।”
 “महाराज ! त्यस्तै, निर्वाण छ तर रङ वा रूपबाट देखाउन सकिन्न ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! मैले बुझें । उपमा दिई राम्रा-राम्रा कारण देखाई निर्वाण छ भन्ने कुरा
 मलाई बुझाईदिनुभयो । तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म त्यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

६. कर्मजादिको (उत्पत्ति कारण) विषयमा प्रश्न

१३. “भन्ते नागसेन ! यस लोकमा को कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छ, केचाहिँ ऋतुको कारण ?
 कोचाहिँ न कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छ, न हेतुको कारण न ऋतुको कारण ?”

१४. “महाराज ! जति पनि सचेतन सत्त्व छन्, ती सबै कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छन् ।
 आगो र बीउबाट उम्रने वस्तु हेतुको कारणले उत्पन्न हुन्छ । पृथ्वी, पर्वत, पानी, हावा आदि ऋतुको
 कारणबाट उत्पन्न हुन्छन् । आकाश र निर्वाण – यी दुई न कर्मको कारण उत्पन्न हुन्छन्, न हेतुको
 कारण न ऋतुको कारण । महाराज ! निर्वाण कर्मले उत्पन्न हुन्छ, हेतुले उत्पन्न हुन्छ, ऋतुले
 उत्पन्न हुन्छ नै भनेर भन्न सकिन्न । फेरि, यो निर्वाण उत्पन्न हुन्छ, यो निर्वाण उत्पन्न हुँदैन र यो
 निर्वाणलाई उत्पन्न गर्न सकिन्छ भनेर भन्न सकिन्न । यो निर्वाण न भूतकालमा थियो, न
 वर्तमानकालमा छ, न यो भविष्यकालमा हुनेछ भनी भन्न सकिन्छ । निर्वाणलाई न आँखाले देख्न
 सकिन्छ, न कानले सुन्न सकिन्छ, न नाकले सुँघ्न सकिन्छ, न जिब्रोले चाख्न सकिन्छ, न शरीरले नै
 स्पर्श गर्न सकिन्छ । महाराज ! निर्वाण त मनले मात्र बुझ्न सकिन्छ । अर्हत् पद पाएर आर्यश्रावकले
 विशुद्ध ज्ञानले निर्वाणको साक्षात् गर्दछ ।”

“भन्ते नागसेन ! यो रमाइलो प्रश्न तपाईंले राम्ररी समाधान गरिदिनुभयो । संशयलाई मेटेर
 एकदमै स्पष्ट पारिदिनुभयो । तपाईंजस्ता गणाचार्य श्रेष्ठको सामु आउनाले मेरो शङ्का मेटियो ।”

७. यक्ष विषयमा प्रश्न

१५. “भन्ते नागसेन ! के लोकमा साँच्चै यक्ष भन्ने हुन्छ ?” “हुन्छ महाराज ! लोकमा यक्ष
 भन्ने हुन्छ ।” “भन्ते ! यक्ष त्यस योनिमा पनि के च्युत हुन्छ ?” “हो महाराज ! यक्ष त्यस योनिमा

च्युत भएर जान्छ ।” “भन्ते नागसेन ! त्यसो भए उनीहरूको शव किन देखिन्न । उनीहरूको मरेको शरीरबाट दुर्गन्ध पनि आउँदैन ?”

१६. “महाराज ! मरेको यक्षको मुर्दा देखिन्छ । उसबाट दुर्गन्ध आउँछ । महाराज ! मरेको यक्षको शरीर कीराका रूपमा, औंसाका रूपमा, कमिलाका रूपमा, भुसिल्कीराका रूपमा, सर्पका रूपमा, बिच्छीको रूपमा, खजुरोको रूपमा, चराहरूका रूपमा र जङ्गली जनावरका रूपमा ।”

“भन्ते ! तपाईंजस्ता बुद्धिमान्लाई छाडेर अरू कसले यस प्रश्नको उत्तर दिन सक्छ ?”

८. समग्र शिक्षापद विषयमा प्रश्न

१७. “भन्ते नागसेन ! वैद्यकशास्त्रका जुन पुराना आचार्य थिए – नारद, धन्वन्तरि, अङ्गीरस, कपिल, कण्डराग्नि, साम, अतुल र पूर्व कात्यायन – ती सबै आचार्यहरूले स्वयं रोगको उत्पत्ति, रोगको निदान, रोगको स्वभाव, रोगको उत्थानलाई अनुभव गरेर सिद्ध र असिद्ध छ-छैन सम्पूर्ण शङ्का मेटेर यो शरीरमा यति रोग उत्पन्न हुन्छ भनी नियम बनाइदिए, सर्वज्ञ नभएता पनि तर तथागत भने सर्वज्ञ भएर पनि पछि हुने कुरा बुद्धिमानले जानेर फलानाको कुरामा फलाना शिक्षापद बनाउनु पर्ला भनी पहिले नै बुझेर निश्चित रूपमा शिक्षापद (विनय-नियम) किन बनाईदिनु भएन ? जब-जब प्रसङ्ग आयो, तब-तब मात्र किन नियम बनाउँदै जानुभयो ? पटकैपिच्छे आवश्यक भएको बेला दोष उत्पन्न भएको बेला, मानिसहरूले दोष देखाएको बेलामा मात्र किन श्रावहरूका लागि शिक्षापद बनाईदिनुभयो ?”

१८. “महाराज ! तथागतलाई थाहा थियो – जसो-जसो समय आउँछ मैले अढाई सय शिक्षापद विनयको नियम (जो कि वर्तमान स्थविरवादअनुसार २२७ मात्र छ) बनाउनुपर्छ । उहाँले देख्नुभयो कि यदि पहिले नै एकैपल्टमा सबै नियम लागू गरेमा मानिसहरू तर्सनेछन् । जो भिक्षु बन्न चाहन्छन्, उनीहरू पनि नाईनास्ति गर्नेछन् र भन्ने छन् – ‘अहो ! यति नियमहरू पालन गर्नुपर्ने । श्रमण गौतमको शासनमा भिक्षु बन्न कति गाह्रो रहेछ ।’ उनीहरूको मन लाग्ने छैन र उनीहरूले धर्म ग्रहण नगरी पटक-पटक जन्म लिएर दुःख भोग्छन् । त्यसैले जसो जसो समय आउँछ, दोष प्रकट भएपछि नै धर्मको उपदेश दिँदै नियम बनाउने छु ।”

“भन्ते नागसेन ! बुद्धहरूको कुरा अचम्मको छ !! अद्भुत छ !! तथागतको कत्रो ठूलो सर्वज्ञज्ञान ! उहाँको सर्वज्ञता कति उच्च छ ! भन्ते नागसेन ! कुरो यस्तै हो । कुरा बुझियो । यो ठीक हो कि पहिले नै सबै नियमहरू सुन्दा मानिस डराउँथे । कोही पनि भिक्षु बन्न उत्साहित हुँदैनथिए । म यो कुरो मान्दछु ।”

९. सूर्यताप विषयक-प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! के सूर्य सधैं धप धप बल्छ या कहिले मधुरो पनि हुन्छ ?” “महाराज ! सूर्य सधैं धपधप बलिरहन्छ; कहिल्यै मधुरो हुँदैन ।” “भन्ते नागसेन ! सूर्य सधैं धपधप बलिरहन्छ, भने यो कस्तो कुरो हो कि कहिले त्यसको गर्मी बढ्छ भने कहिले घट्छ ?”

२०. “महाराज ! सूर्यमा चार दोष (अन्तराय) हुन्छ । यसमा कुनै एउटा आएमा यसको गर्मी कम हुन्छ ।” “ती चार दोषहरू कुनचाहिँ हुन् ?” “महाराज ! (१) पहिलो दोष बादल लाग्नु, जसले गर्दा सूर्यको गर्मी कम हुन्छ, (२) दोस्रो दोष हो – कुहिरो लाग्नु यसले गर्दा सूर्यको गर्मी कम हुन्छ, (३) तेस्रो धूलो या धूवाँ व्याप्त हुनु जसले गर्दा ... हुन्छ । (४) चौथो दोष हो राहु (ग्रहण) लाग्नु । यसले गर्दा ... हुन्छ । महाराज ! सूर्यमा यही चार दोष हुने गर्दछ । यसमा कुनै एउटा दोष आएमा यसको गर्मी घट्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य भयो । भन्ते नागसेन ! अद्भुत भयो । सूर्यजस्तो तेजस्वीमा पनि दोष छ भने अन्य सत्त्वहरूको के कुरो । भन्ते ! तपाईंजस्ता बुद्धिमान्लाई छाडेर यसलाई अरू कसैले पनि यस विषयबारे सम्भाउन सक्दैन ।”

१०. कठिन सूर्यताप विषयक प्रश्न

२१. “भन्ते नागसेन ! ग्रीष्ममा सूर्यको तेज जस्तो हुँदैन त्यस्तो हेमन्तमा किन हुन्छ ?”

२२. “महाराज ! ग्रीष्मकालमा आकाश धूलोले भरिएको हुन्छ, आँधीले गर्दा पृथ्वी र आकाश एक हुन्छन् । आकाशमा बादल लागिरहन्छ । दिन-रात बतास चलिरहन्छ । ती सबैले मिलेर सूर्यको किरणलाई रोक्छन् । महाराज ! त्यसैले ग्रीष्ममा सूर्यको तेज घट्छ । महाराज ! अनि हेमन्तकालमा पृथ्वी शान्त रहन्छ । आकाशमा बादल लुप्त भएको हुन्छ । धूलो र धूवाँको पत्तो हुँदैन । कणहरू आकाशमा बिस्तारै उड्छन् । आकाश सफा रहन्छ । बतास बिस्तार चल्छ । महाराज ! यस्तो स्थितिले गर्दा सूर्यको किरण अत्यधिक चम्कन्छ र तातो पनि हुन्छ । महाराज ! यही कारण हो कि ग्रीष्ममा सूर्यको चहक त्यस्तो हुन्छ, जस्तो हेमन्तमा हुन्छ ।”

“ठीक हो भन्ते नागसेन ! सबै बाधाहरूले रहित हुने हुनाले हेमन्तमा सूर्यको किरण बढी तेज हुन्छ अनि धूलो, बादल आदिले आकाश व्याप्त हुनेहुँदा ग्रीष्ममा तेज घट्छ ।”

(यस वर्गमा दश प्रश्नहरू छन् ।)

द्वितीय निष्प्रपञ्च वर्ग समाप्त ।

३. वेस्सन्तर वर्ग

१. वेस्सन्तर विषयमा प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! के सबै बोधिसत्त्वहरूले आफ्नो स्त्री र छोराछोरी दान गर्छन् या वेस्सन्तर राजाले^{१८२} मात्र त्यसो गरेका थिए ?” “महाराज ! सबै बोधिसत्त्वहरूले स्त्री र छोराछोरीहरूलाई दान गरिदिन्छ; वेस्सन्तर राजाले मात्र होइन ।” “भन्ते नागसेन ! के उनीहरूले स्त्री र छोराछोरीहरूको अनुमति लिएर उनीहरू दानमा दिन्छन् या विना अनुमति ?” “महाराज ! उहाँकी श्रीमती त सहमत भइन् तर छोराछोरीहरू अबोध भएकाले उनीहरू रुन थाले । यदि बुझ्ने भएका भए उनीहरू पनि सहमत हुन्थे ।” “भन्ते नागसेन ! बोधिसत्त्वले ठूलो दुष्कर काम गरे जो आफूले जन्माएको प्यारा सन्तानहरू ब्राह्मणको दास बनाउन दान दिए । सोभन्दा पनि बढी दोस्रो दुष्कर काम त उनले यो गरेका थिए कि आफूले जन्माएको ती कोमल, सुकुमार बच्चाहरूलाई जङ्गलमा लहराले बाँधेर ती ब्राह्मणलाई दिए । अनि लहराको टुप्पा समातेर ब्राह्मणले बच्चाहरूलाई घिसार्दै जान लागेको देखेर पनि आफ्नो मनमा कुनै विकार आउन दिएनन् । अझ सोभन्दा पनि बढी तेस्रो दुष्कर कार्य उनले यो गरे कि आफ्नो बलले बन्धन चुँडालेर जब बच्चाहरू भागेर आए त, त्यसपछि फेरि बाँधेर उनीहरूलाई पठाइदिए ।”

“अझ योभन्दा पनि चौथो दुष्कर कार्य उनले यो गरे कि – ‘बुबा ! यो यक्षले हामीहरूलाई खान भनेर लाँदैछ’ भनी रुँदै ती बच्चाहरूले कल्पिँदा पनि उनले आश्वासनसम्म दिएनन् कि नडराऊ ।”

“अझ योभन्दा पनि बढी पाँचौं दुष्कर कार्य उनले यो गरे कि रुँदै पाउ पर्दा पनि जालि कुमारको यो बिन्ती पनि कि – ‘बुबा ! म यस यक्षसँग जान्छु, बरु यसले मलाई खाओस् तर कृष्णजिना (मेरी बहिनी) लाई छाडिदेओस्’ भनेर भन्दा पनि मानेनन् ।”

“अझ योभन्दा पनि बढी छैटौं दुष्कर कार्य उनले यो गरे कि जालि कुमार रोएर विलाप गर्दै यस्तो भन्दैथियो कि – ‘बुबा ! के तपाईंको हृदय दुःखाको छ, हामीलाई यस यक्षले घनघोर जङ्गलमा लाँदै गरेको देख्दा पनि तपाईं जोगाउनुहुन्न’ तैपनि उनले आफ्नो मनमा कुनै माया मोह आउन दिएनन् ।”

“अझ योभन्दा पनि बढी सातौं दुष्कर कार्य उनले यो गरे कि ती ब्राह्मणले निर्दयतापूर्वक बच्चाहरूलाई घिसारेर आँखाभन्दा पर लाँदै गरेको देख्दादेख्दै पनि उनको हृदय सय वा हजार टुकामा टुक्रिएन ।”

“भन्ते ! के यसरी पुण्य कमाउनका लागि अरूहरूलाई दुःख दिनहुन्छ ? त्योभन्दा त राम्रो हुनेथियो कि उनले स्वयंलाई दिँदा होऊन् ?”

२. “महाराज ! बोधिसत्त्वले यो दुष्कर गर्नाले उनको कीर्ति दस हजार लोकधातुका देवताहरू र मानिसहरूमा फैलिएको थियो । देवताहरूले देवलोकमा उहाँको प्रशंसा गरे, असुरहरूले असुरलोकमा ‘’, गरुडहरूले गरुडलोकमा ‘’, नागहरूले नागलोकमा ‘’, यक्षहरूले यक्षलोकमा प्रशंसा गरे । यसै परम्परामा उहाँको कीर्ति आज हामीसम्म आइपुगेको छ; जसले गर्दा यस कुरोको चर्चा हुँदैछ कि उहाँको यो दान उचित थियो वा थिएन । महाराज ! यस कीर्तिले ती निपुण, विज्ञ र शान्त चित्त भएका बोधिसत्त्वका दस गुण जानिन्छ ।” “कुनचाहिँ दस गुण ?” “महाराज ! (१)

निर्लोभ, (२) संसारिक वस्तुहरूमा प्रेम नराख्नु, (३) त्याग, (४) वैराग्य, (५) सङ्कल्पबाट च्युत नहुनु, (६) सूक्ष्मता, (७) महत्ता, (८) दुरनुबोधता, (९) दुर्लभता र (१०) बुद्धधर्मको असदृशता । महाराज ! यस कीर्तिबाट ती निपुण, विज्ञ र शान्त चित्त भएका बोधिसत्त्वका यी दस गुणहरू बुझ्न सकिन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! जो अरूलाई दुःख दिएर दान दिइन्छ, के त्यसको फल राम्रो हुन्छ, के उसले स्वर्ग पाउँछ ?” “हो महाराज ! यसमा भन्नु नै के छ र !” “भन्ते नागसेन ! कृपया यस विषयबारे सम्झाउनुहोस् ।” “महाराज ! जस्तो – कुनै धर्मात्मा श्रमण वा ब्राह्मण निकै शीलवान् सदाचारी होस् । उसलाई हात खुट्टा चलाउन नसक्ने पक्षघात अथवा यस्तै अन्य रोग लागेको होस् । कुनै पुण्यवान् व्यक्तिले उसलाई गाडामा चढाएर, जहाँ ऊ जान चाहन्छ त्यहाँ लैजाओस् । महाराज ! त्यसो भए के त्यो मानिसले स्वर्ग दिने असल फल पाउला ?” “पाउँछ भन्ते ! यसमा भन्नु नै के छ ! यस पुण्यको फलबाट उसले सवारीका लागि हात्ती पनि पाउन सक्छ, घोडा पनि पाउन सक्छ, रथ पनि पाउन सक्छ, पृथ्वीमा हिंडनका लागि पृथ्वीमा गुड्ने सबै प्रकारका सवारीहरू पाउन सक्छ, जलयात्राका लागि डुङ्गा, जहाज सबै थोक पाउन सक्छ । देवताहरूका देवयान र मानिसहरूका लागि मुन्य-यान पनि जन्म-जन्ममा उसको कल्याण हुनेछ । धेरै सुख पाउने छ । उसको निकै राम्रो गति हुनेछ । त्यस कर्मको फलबाट ऋद्धियानमा चढेर सबैको अभीष्ट निर्वाणनगरसम्म ऊ पुग्नेछ ।” “महाराज ! यसबाट त यही थाहा हुन्छ कि अरूहरूलाई दुःख दिएर जो दान दिइन्छ, त्यसबाट पनि स्वर्ग दिने राम्रो फल प्राप्त हुन्छ । त्यो मानिसले गाडाका गोरुहरूलाई दुःख दिएर नै त पुण्य कमाएर र सुख पाउँछ ?”

“महाराज ! अर्को पनि एउटा कारण सुन्नुहोस् कि कसरी अरूहरूलाई दुःख दिएर जुन दान दिइन्छ, त्यसको पनि स्वर्ग दिने राम्रो फल प्राप्त हुन्छ । महाराज ! जस्तै कुनै राजाले उचित प्रकारले कर (शुल्क) लिएर पछि मानिसहरूलाई दान दिऊन् । महाराज ! त के उसलाई योभन्दा राम्रो फल प्राप्त होला ? यो दान दिएमा के उसलाई स्वर्ग प्राप्त होला ?” “हो भन्ते ! यसमा भन्नु नै के छ ! त्यसको पुण्यले राजालाई त्योभन्दा सय र हजार गुणा बढी फल प्राप्त हुनेछ । राजाहरूमध्ये महाराज हुनेछ; देवताहरूमा महादेव हुनेछ; ब्रह्माहरूमा महाब्रह्मा हुनेछ; श्रमणहरूमध्ये महाश्रमण हुनेछ; ब्राह्मणहरूमा महाब्राह्मण हुनेछ; अर्हतहरूमा श्रेष्ठ अर्हत हुनेछ ।” “महाराज ! यसबाट यही बुझिन्छ कि अरूहरूलाई दुःख दिएर जुन दान दिइन्छ, त्यसबाट पनि स्वर्ग दिने राम्रो फल प्राप्त हुन्छ । राजाले आफ्नो प्रजाबाट कर लिएर नै त यस प्रकारको यश र सुख पाउँछन् ।”

“भन्ते नागसेन ! वेस्सन्तर राजाले दान दिनमा अति नै गरेका थिए, यहाँसम्म कि आफ्नी स्त्रीलाई पनि दिए अरूकी जोई बनाउन । आफ्नो औरस छोरोसम्म दान दिए ब्राह्मणले दास बनाओस् भनेर । “भन्ते नागसेन ! दान दिनमा अति गरेमा बुद्धिमान् मानिसले निन्दा गर्दछ । भन्ते नागसेन ! जस्तै – बढी भार लादनाले गाडीको धुरा भाँचिन्छ; धेरै भार लादनाले डुङ्गा डुब्छ; बढी भोजन गर्दा अजीर्ण हुन्छ; बढी वर्षा भयो भने धान गल्छ; धेरै दान दिएमा मानिस दरिद्र हुन्छ; बढी पापबाट पृथ्वी सल्कन थाल्छ; धेरै प्रेम गर्दा पागल होइन्छ; धेरै द्वेषबाट ठूलो अपराधी होइन्छ; धेरै मोह गर्दा खराब अवस्था प्राप्त हुन्छ; बढी लोभ गर्दा चोर भई अरूले समाल्छ; बढी भयबाट बेचैनी उत्पन्न हुन्छ; धेरै पानी परेमा खोलामा बाढी आउँछ; बतास धेरै चलेमा विजुली चम्कन्छ; बढी तापबाट भात उम्लन थाल्छ; धेरै दौडधूप गर्दा आयु क्षय हुन्छ । भन्ते नागसेन ! यसरी दानमा अति

गरेमा बुद्धिमान् मानिसहरूले निन्दा गर्छन् । भन्ते नागसेन ! वेस्सन्तर राजाले पनि दान दिने काममा अति गरे । त्यसको कुनै राम्रो फल हुन सक्दैन ।”

“महाराज ! बुद्धिमान मानिसहरू धेरै दान दिएमा त्यसको प्रशंसा गर्दछन् र त्यसलाई राम्रो ठान्दछन् । जसले जुनसुकै किसिमको दान दिन सक्छ, लोकमा दान दिनेको कीर्ति फैलिन्छ । महाराज ! दिव्य शक्ति भएको जङ्गलको बुटीलाई हातमा बेसरी समातेमा आफ्ना नजिक बसेको मानिसले पनि सो देख्न सक्दैन । बढी शक्तिशाली जडीबुटीले दुखाईलाई पनि साम्य पार्दछ अनि रोगलाई हटाउँछ । धेरै तातो भएकोले आगो बल्छ अनि धेरै चिसो भएकोले पानीले आगोलाई निभाउँछ । पद्मरागले अतिपरिशुद्धताले गर्दा हिलो लाग्दैन । मणिको धेरै गुणहरू भएको हुनाले यथेष्ट मागेको वर दिन्छ । बज्र निकै तीक्ष्ण हुने हुनाले त्यसले हीरा, मोती र दुङ्गलाई काट्न सक्छ । पृथ्वी निकै विशाल भएकोले त्यसले मानिस, सर्प, मृग, चरा, पानी, चट्टान, पर्वत, रूख-सबैलाई धारण गर्दछ । अगम भएको कारण समुद्र कहिल्यै पनि भरिन्न । सुमेरु पर्वत अत्यन्त भारी भएकोले अचल छ । आकाश धेरै फैलिएकोले अनन्त छ, सूर्य निकै तेजिलो भएकोले त्यसले अन्धकारलाई हटाउँछ । सिंह उच्च जातिको भएकोले निर्भय रहन्छ । पहलमान् निकै बलियो हुनाले अर्को पहलमान्लाई तुरुन्तै पछ्याउँछ । राजा आफ्नो धेरै पुण्यले गर्दा सबैका मालिक हुन्छन् । भिक्षु बढी शीलवान् भएका हुनाले उनी नाग, यक्ष, मानिस र मार सबैको नमस्कारका पात्र हुन्छन् । बुद्ध धेरै अग्र भएकोले अनुपम हुन्छन् । महाराज ! यसरी नै, बुद्धिमान् मानिसहरू लोकमा धेरै दानको प्रशंसा गर्दछन्, बडाई गर्छन् र त्यसलाई राम्रो ठान्दछन् । जसले जुनसुकै प्रकारको दान दिन सक्छ, लोकमा त्यस दानीको कीर्ति फैलिन्छ । महाराज ! धेरै दान दिनाले वेस्सन्तर राजा दस हजार लोकमा प्रशंसित भए । त्यही धेरै दानले वेस्सन्तर राजा आज बुद्ध भनिएका हुन् अनि देवताहरू र मनुष्यहरूका साथ यस लोकमा सबैभन्दा अगुवा हुनुभयो ।”

“महाराज ! संसारमा के यस्तो पनि कुनै वस्तु छ, जो दान पाउने अधिकारी छँदाछँदै पनि दान नदिइयोस् ।”

“हो भन्ते नागसेन ! यस्ता दस चीजहरू छन् जो कहिल्यै दान दिन हुँदैन । जसले ती दान गर्छ, ऊ नरकमा जान्छ । दस चीजहरू के हुन् ?” “भन्ते नागसेन ! (१) रक्सी र ताडीको दान, (२) नाचबाजाका दान, (३) स्त्री-दान, (४) गोरुको दान, (५) चित्रकर्मको दान, (६) शस्त्रको दान, (७) विषको दान, (८) बाँध्ने डोरीको दान, (९) कुखुरा र सुँगुरको दान, (१०) जाली, तराजु, ढक वा माना, पाथीको दान दिन हुँदैन जसले दान गर्छ ऊ नरकमा जान्छन् । भन्ते नागसेन ! यी दस चीजहरू कहिल्यै दान दिन हुँदैन जसले दान गर्छ, ऊ नरकगामी हुन्छ ।”

“महाराज ! मैले यो सोधेको होइन कि कुन दान दिन हुँदैन । मैले सोध्न खोजेको यो हो कि महाराज ! के संसारमा कुनै यस्तो चीज छ जो दान पाउने अधिकारी भएर पनि नदिएर रोकिराख्नुपर्छ ?” “छैन भन्ते ! संसारमा कुनै पनि यस्तो वस्तु छैन जो दान पाउने अधिकारी भएर पनि दान नदिएर रोकिराख्नुपर्छ । प्रसन्न भएर कोही दान पाउने अधिकारी भएर भोजन दिन्छन्, कसैले लुगाफाटो दिन्छन्, कसैले शयनासन दिन्छन् भने कसैले आवास-निवास, घरबार दिन्छन्, कसैले ओढ्ने ओछ्याउने दिन्छन्, कसैले नोकरचाकर (दास-दासी) दिन्छन्, कसैले जग्गाजमिन

दिन्छन्, कसैले द्विपाद (चरा) र चतुष्पद (चारखुट्टे जनावर) दिन्छन्; कसैले सय हजार या लाख रूपियाँ दिन्छन् । कसैले राजपाटसम्म पनि दिन्छन्, यहाँसम्म कि कसै-कसैले त प्राणसम्म पनि दिन्छ । महाराज ! यदि कसैले आफ्नो जीवनसम्म पनि दान दिन्छ भने, तपाईं दानपति वेस्सन्तर राजालाई आफ्नी स्त्री र बालबाच्चाहरू दानमा दिँदा कि आक्षेप गर्नुहुन्छ ? महाराज ! के संसारमा प्रायः यस्तो देखिन्छ कि बुबाले आफ्नो ऋण फछ्छ्याउन या जीविकाका लागि आफ्नो छोरालाई बन्धक राख्छ वा बेचिदिन्छ ?” “हो भन्ते ! कुरो ठीक हो । त्यसरी नै, वेस्सन्तर राजाले पनि सर्वज्ञता पाउन चिन्तित र दुःखित थिए । त्यसैले उनले धर्म कमाउनको लागि आफ्नी स्त्री र बच्चाहरू दानमा दिए । महाराज ! यसरी वेस्सन्तर राजाले त्यही दिए जो मानिसहरूले दिन्थे; त्यही गर्नुभयो जो अरूले गरे । महाराज ! तब तपाईं दानपति वेस्सन्तर राजालाई कि आक्षेप गर्दै हुनुहुन्छ ?”

“होइन भन्ते मैले उहाँलाई दोष दिएको होइन । तर आफ्नी जोई र सन्तान दान गर्नुको सट्टा उनले आफूलाई दान दिनु पर्दथ्यो भन्ने मेरो भनाइ हो ।” “महाराज ! स्त्री र बच्चाहरू माग्दा आफूलाई नै दान दिनु उचित कार्य होइन । जसले जुन वस्तु माग्छ, उसलाई त्यही वस्तु दिनुपर्छ । सत्पुरुषले यस्तै गर्छ । महाराज ! जस्तै – कुनै मानिसले कसैसित पानी माग्यो तर सट्टामा भोजन पस्क्यो भने के उसको इच्छा पूरा हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते ! जे माग्छ त्यही दिनाले उसको इच्छा पूरा हुन सक्छ ।” “महाराज ! त्यसैले जब ब्राह्मणले स्त्री र बच्चहरू मागेका थिए, त्यस बेला वेस्सन्तर राजाले उनीहरूलाई दिए । महाराज ! यदि ब्राह्मणले उनको शरीर मागेको भए, उनले आफूलाई रोकिराख्दैन थिए, न काँप्यो न मोह नै गर्दथे । उनले आफूलाई कहिल्यै रोकेर राख्दैनथे । महाराज ! यदि कसैले वेस्सन्तर राजालाई नोकर भइदेउ भनी मागेको भए विना कुनै हिचकिचाहट नोकर भइदिन तयार थिए । महाराज ! वेस्सन्तर राजाले यथार्थमा आफ्नो शरीर मानिसहरूलाई बाँडिसकेका थिए । महाराज ! जसरी पाकेको मासु बाँडेर खाइन्छ, महाराज ! त्यसरी नै, जब रूख फलहरूले लादिएको हुन्छ, त्यस बेला चरा चुरुङ्गीहरूले फलफूल बाँडेर खान्छन् । महाराज ! त्यसरी नै वेस्सन्तर राजालाई आफ्नो शरीरको माया ममता थिएन, मानौं उनले आफ्नो शरीरलाई मानिसहरूबीच बाँडी दिएका थिए । सबैलाई आराम दिनका लागि उनी तयार रहन्थे । यसो किन ? यस विचारले कि म यस प्रकार उदार भएर बुद्धत्व प्राप्त गर्न सकूँ ।”

“महाराज ! जस्तै – निर्धन मानिस धन कमाउनका लागि धनको खोजी गर्दै कहाँ-कहाँ दगुर्छ र कस्तै विकट बाटाहरूलाई नाघेर जान्छ, जल र स्थलमा व्यापार गर्छ । शरीर, वचन र मन तीनवटै केवल धनको खोजीमा रहन्छ । महाराज ! यसरी नै, दानपति वेस्सन्तरले बुद्धधनका लागि निधन भएर सर्वज्ञता-रत्न प्राप्त गर्न याचक (माग्ने) हरूलाई धनधान्य, नोकरचाकर (दास-दासी), गाडी-सवारी, आफ्नो सबै सम्पत्ति, आफ्नी स्त्री र छोराछोरी, यहाँसम्म कि आफ्नो शरीरसमेत दिए । बुद्धत्व प्राप्त गर्नका लागि नै उनले यसो गरे । जस्तै – महाराज ! मुद्दामा लाग्ने कुनै व्यक्तिले अधिकारीलाई आफूसँग जो जस्तो धन छ, सो सबै दिन सक्छ । मुद्दा जित्न सुन, हीरा धन सम्पत्ति सबै थोक दिन्छ । यसरी मुद्दा जित्नका लागि कोसिस गर्छ । महाराज ! यसरी वेस्सन्तर राजाले आफ्नो बाहिर र भित्रको सबै थोक दान दिए र स्वयं आफूलाई दान गरेर बुद्धत्वको खोज गर्दैथिए ।”

“महाराज ! अह, दानपति राजा वेस्सन्तरको मनमा यस्तो विचार आयो कि यो ब्राह्मणले जे माग्छ त्यही दिएर म उसको इच्छा पूरा गर्छु । यसो विचार गरेर उनले आफ्नो श्रीमती र

बच्चाहरू पनि दान गरिदिए । महाराज ! उनले उनीहरू (छोराछोरी र स्त्री) देखि दिक्क लागेर त्यसो गरेको होइनन्, न उनीहरूलाई देख्न नसक्नाले दान दिएका थिए, न उनीहरूलाई भार सम्भरेर, न उनीहरूलाई खुवाउन नसकेर, न उनीहरूलाई अप्रिय सम्भरेर उनीहरूबाट छुटकारा पाउनका लागि, बरु सर्वज्ञतारत्न पाएर बुद्ध बन्ने इच्छाले नै वेस्सन्तर राजाले आफ्नो अतुल्य, अलौकिक, प्रिय, मनाप र प्राणप्रिय बच्चाहरू समेत दान गरे । महाराज ! चर्यापिटकमा देवतिदेव भगवान्‌ले पनि यसो भन्नुभएको छ :-

न मे देस्सा उभो पुत्ता, महीदेवी न दोस्सिया ।

सब्बञ्जुतं पियं मय्यं, तस्मा पिये अदासहंति ॥१८३

आफ्नो दुवै बच्चाहरू या रानी माद्रीदेखि मेरो ईर्ष्या थिएन ।

सर्वज्ञता प्राप्त गर्ने मार्ग मलाई प्यारो थियो, त्यसैले मैले उनीहरूलाई दान गर्ने ।’

“महाराज ! अतः वेस्सन्तर राजा यस दानपछि, पर्णशाला (पातहरूले बनेको भुपडी) भित्र गएर सुते । एकपल्ट अति प्रेमले गर्दा उनी विव्हल भए आफ्नो मुटु फुटेजस्तो हुन लाग्यो, तातो सास नाकबाट नआएर मुखबाट चलन थाल्यो, आँखाबाट रगतको आँसु बग्न थाल्यो । महाराज ! यसरी वेस्सन्तरले दुःख सहन गरी आफ्नो दानमा अचल रहनका लागि र दानको बाटोबाट परिहीन हुन नपरोस् भन्ने सोची उनले आफ्ना स्त्री र बच्चहरूसमेत ब्राह्मणलाई दान दिए ।”

“महाराज ! अरू पनि दुई कुराहरूमा विचार गरी वेस्सन्तर राजाले आफ्नो दुइटै बच्चाहरू ब्राह्मणलाई दान दिए ।” “कुन दुई कुराहरूको विचारले ?” (१) मेरो दानव्रत नटुटोस् (२) जङ्गलका फलफूल मात्र खाएर बस्ने मेरा छोराछोरीको जुन दुःख छ, त्यसबाट मुक्ति होस् । महाराज ! वेस्सन्तर राजालाई यो थाहा थियो कि मेरा छोराछोरीलाई कसैले दास बनाएर राख्न सक्दैन । उनीहरूका हजुरबा (सञ्जय राजा) ले उनीहरूलाई छुटाउनेछन् र फेरि उनीहरू म भए ठाउँ फर्की आउनेछन् । महाराज ! यी दुई कुराहरूमा विचार गरी उनले आफ्ना दुवै बच्चाहरू दान गरे ।”

“महाराज ! वेस्सन्तर राजालाई यो पनि थाहा थियो कि यो ब्राह्मण ज्यादै वृद्ध र निकै कमजोर भएको छ । यसको नसा नसा कमजोर भइसकेको छ । लट्टीको भरमा बडो कठिनाइले हिंडुल गर्दछ, यसको पुण्य थोरै छ र यसको आयु पूर्ण भइसकेको छ, यसले ती बच्चाहरूलाई धेरै दिन दास बनाएर राख्न सक्दैन । महाराज ! यति तेजस्वी र प्रतापी चन्द्र र सूर्यलाई कसैले समातेर, बाकसमा बन्द गरेर सबै चमकलाई हटाएर के थालजस्तो गरी उनीहरूलाई काममा ल्याउन सक्छ ?” “सक्दैन भन्ते !” “महाराज ! यसरी नै, सूर्य र चन्द्रभन्दा प्रतापी वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले दास बनाउन सक्दैन थिए ।”

“महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस्, जसले गर्दा वेस्सन्तर राजाका बच्चालाई कसैले पनि दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए । महाराज ! जस्तै चक्रवर्ती राजाको मणिरत्न जुन उज्वल, असल जाति भएको, आठ स्थानमा राम्रोसँग काटछाँट गरेको, चार हात बराबरको र गाडीको नाभिको बराबर मणिरत्न होस्; त्यसलाई कुनै थाड्नोले बेरेर राख्न सक्दैन । महाराज !

त्यसरी नै, चक्रवर्ती राजाको मणि-रत्नसमान तेजस्वी वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए ।”

“महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस्, जसले गर्दा वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले पनि दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए । महाराज ! जस्तै – हस्तिराज उपोसथ जो एकदमै सेतो, तीन स्थानहरूमा मन्द गतिले हिंड्ने, सात प्रकारले प्रतिष्ठित, आठ हात अग्लो, नौ हात लामो, सुन्दर र दर्शनीय छ, त्यसलाई कुशले, नाड्लो वा सुकुलले ढाकेर राख्न सकिन्न । त्यसलाई कुनै गाई या बाछ्योको बथानमा प्रतिक्षेप र परिहरण गर्न सकिन्न; महाराज ! त्यसरी नै, हस्तिराज उपोसथभैँ प्रतापी वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए ।”

“महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस् ... । महाराज ! जस्तै – समुद्र एकदम लामो र चाक्लो भएर फैलिएको हुन्छ, अत्यन्त गम्भीर हुन्छ, अनन्त हुन्छ, अपार हुन्छ, अथाह हुन्छ र खुला हुन्छ । कसैले त्यसलाई चारैतिरबाट बाँधेर एउटा मात्र घाटबाट काम लिन लायक बनाउन सक्दैन । महाराज ! यसरी महासमुद्रभैँ गौरवशाली वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए ।”

“महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस्, जसले गर्दा वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले पनि दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए । महाराज ! पर्वतराज हिमालय पाँच सय योजन माथि आकाशतिर उठेको छ, तीन हजार योजनको घेरामा फैलिएको छ, चौरासी हजार चुचुराहरूले सजिएको छ, यसबाट पाँच सय ठूलठूला नदी निस्कन्छन्, ठूलठूला जीवहरूको यो घर हो, यहाँ अनेक प्रकारका गन्धभएको सयकडौँ दिव्य औषधीहरूको भण्डार छ र यो आकाशमा उठेको बादलजस्तै देखिन्छ । महाराज ! यसरी हिमालय पर्वतराज जस्ता गौरवशाली वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए ।

“महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस्, जसले गर्दा वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले पनि दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए । महाराज ! जस्तै – रातको अँध्यारोमा पहाड माथिको जङ्गल डढेलो लागेर बलिरहेको आगो धेरै परबाट देख्न सकिन्छ, त्यसरी नै, वेस्सन्तर राजाको कीर्ति टाढाटाढासम्म फैलिएको थियो । उनका बच्चाहरूलाई ... ।”

“महाराज ! एउटा अर्को पनि कारण सुन्नुहोस्, जसले गर्दा वेस्सन्तर राजाका बच्चाहरूलाई कसैले पनि दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए । महाराज ! जस्तै – हिमालय पर्वतमा जब नागपुष्प फूलेर मन्दमन्द बतास चल्दा त्यसले दस-बाह्र योजनसम्म सो ठाउँलाई सुगन्धित पारिदिन्छ । महाराज ! यसरी नै, राजाको कीर्ति हजारौँ योजनसम्म फैलिएर, बीचको असुरलोक, गरुडलोक, गन्धर्वलोक, यक्षलोक, सर्पलोक, किन्नरलोक र इन्द्रलोक पार गरेर अकनिष्ठलोक (अन्तिम देवलोक) सम्म पुगेको थियो, ती सबै लोक उहाँको शीलको गन्धले सुगन्धित भएको थियो । यथार्थमा उहाँका बच्चाहरूलाई कसैले दास बनाएर राख्न सक्दैनथिए ।”

“महाराज ! वेस्सन्तर राजाले आफ्नो छोरा जालि कुमारलाई भनेका थिए – ‘छोरा ! तिम्रा हजुरवाले यदि ब्राह्मणलाई धन दिएर छुडाउन चाहेमा तिम्रा लागि एक हजार निष्क (स्वर्णमुद्रा) र

तिम्री बहिनी कृष्णजिनाका लागि सय दास-दासी, सय हात्ती, सय घोडा, सय गाई, सय भैंसी र सय निष्क^{१६४} दिएर छुडाऊन् । छोरा ! यदि तिम्रा हजुरबाले जबरजस्ती, केही नदिएर आफ्नो शासन चलाएर ब्राह्मणका हातबाट तिमीहरूलाई छुटाउन चाहेमा उहाँको कुरा नमान्नु, ब्राह्मणसँग नै बस्नु ।’ यसो भनेर वेस्सन्तर राजाले उनलाई पठाएका थिए । त्यसपछि जाति कुमारले त्यहाँ गएर आफ्ना हजुरबाले सोध्दा भनेको थिए –

सहस्सगंधं हि मं, तात, ब्राह्मणस्स पिता अदा ।

अथो कण्हाजिनं कञ्जं, हत्थीनं च सतेन चा’ति ॥

‘हजुरबा ! एक हजार रूपैयाँ मूल्य लगाएर मेरा बुबाले मलाई यस ब्राह्मणलाई दिएका थिए र सय हात्तीको मूल्य लगाएर बहिनी कृष्णजिनालाई ।’

“भन्ते नागसेन ! तपाईंले ठीक सम्झाउनुभयो । भूटो पक्षलाई खण्डन गरिदिनुभयो । विपक्षको वादलाई सर्वथा दबाउनुभयो । आफ्नो कुरालाई स्पष्ट पारिदिनुभयो उद्धरणको सत्यभाव भनिदिनुभयो । प्रश्नलाई निकै राम्ररी विश्लेषण गरेर देखाउनुभयो । तपाईंले जे सम्झाउनुभयो, म त्यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

२. दुष्करचर्या विषयमा प्रश्न

३. “भन्ते नागसेन ! के सबै बोधिसत्त्वहरूले दुष्करचर्या गर्दछन् या बोधिसत्त्व गौतमले मात्र गर्नुभएको थियो ?” “महाराज ! बोधिसत्त्वहरूले दुष्करचर्या गर्दैनन्, बोधिसत्त्व गौतमले मात्र गर्नुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! यदि कुरा यस्तो हो भने, एउटा बोधिसत्त्व अर्कोभन्दा भिन्न हुनु उचित छैन ?” “महाराज ! चार स्थानहरू (कुराहरू) मा एउटा बोधिसत्त्व अर्को बोधिसत्त्वभन्दा भिन्न हुन्छ ।” “कुन चार स्थानहरूमा ?” “महाराज ! (१) कुलमा, (२) स्थान र समयमा, (३) आयुमा र (४) शरीरको उचाइमा । यी चार स्थानहरूमा एउटा बोधिसत्त्व अर्कोभन्दा भिन्न हुन्छ । महाराज ! तर सबै बोधिसत्त्वहरू रूप, शील, समाधि, प्रज्ञा, विमुक्ति, विमुक्ति-ज्ञान दर्शन, चार वैशारद्य, दस बुद्ध-बल, छ असाधारण ज्ञान, चौध बुद्धज्ञान, अठार बुद्धधर्म र बुद्धका अन्य कुराहरूमा समान नै हुन्छन् । सबै बुद्धहरू, बुद्ध गुणहरूमा बराबर हुन्छन् ।”

“भन्ते नागसेन ! यदि सबै बुद्ध आफ्ना गुणहरूमा समान हुन्छन् भने, बोधिसत्त्व गौतमले एकलै दुष्करचर्या किन गर्नुभयो ?” “महाराज ! बोधिसत्त्व गौतम (चार आर्यसत्यको) ज्ञान परिपक्व नहुँदा पहिले धुनमा नै उहाँले दुष्करचर्या गर्नुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! ज्ञान अपरिपक्व हुँदा नै बोधिसत्त्व गौतम घर छाडेर किन निस्कनुभयो ? आफ्नो ज्ञान परिपक्व भएपछि उहाँ घरबाट किन निस्कनुभएन ?”

४. “महाराज ! बोधिसत्त्व नाच्ने स्त्रीहरूको घृणित (उद्धिग्न) गर्ने अवस्था देखेर उहाँकावे मन फर्केको थियो । मन फर्केपछि उहाँलाई वैराग्य भयो । उहाँको मन (चित्त) वैराग्ययुक्त देखेर कुनै मारकायिक देवपुत्रले यो सोच्यो, ‘ठीक यही समयमा म उनको वैराग्य चित्तलाई हटाऊँ ।’ आकाशमा प्रकट भएर उनले भने – ‘मार्ष ! मार्ष ! तपाईं यसरी नहडबडाउनुहोस् । आजको सातौँ दिनमा तपाईंका सामु दिव्य चक्ररत्न, हजारौँ धुर भएको राम्रो गोलाइ र नाभिका साथ र सबै गुणहरूले परिपूर्ण रथ प्रकट हुनेछ । पृथ्वी र आकाशमा रहेका सबै रत्नहरू स्वयं तपाईंका सामु प्रकट हुनेछन् । दुई हजार साना द्वीपहरूका साथ चार महाद्वीपहरूमा^{१५५} तपाईंको एकमात्र आज्ञा चल्नेछ । तपाईंका हजारौँ, शूरवीर, शक्तिशाली र शत्रुहरूका सेनालाई तहसनहस गर्ने छोराहरू हुनेछन् । ती छोराहरूका साथ सात रत्नहरूले युक्त चारै द्वीपहरूमा तपाईं शासन गर्नु हुनेछ ।’

“महाराज ! जस्तै सारा दिन बलिरहेको आगोमा रातो पारेको फलामको छडलाई कसैले कानमा पसाउँछ; त्यसरी नै, बोधिसत्त्वलाई यो वचन विभयो । एक त आफैं बोधिसत्त्वलाई वैराग्य भएको थियो; अर्को मारको त्यस्तो वचन सुन्दा उनको मन भन्नु संवेगयुक्त भयो ।”

“महाराज ! जस्तै, कसैले बलिरहेको आगोको राशमा काठ राखिदिँदा त्यो भन्नु धक धक गरे बल्छ; त्यसरी नै, एक त बोधिसत्त्वलाई स्वयं वैराग्य भइरहेको थियो; अर्को मारको त्यस्तो वचन सुन्दा उनको मन भन्नु उद्धिग्न भयो ।”

“महाराज ! जस्तै, हरिया घाँसपातले भरिएको, हिलो भएको धापिलो जमिनमा धेरै पानी परेमा हिलोले भरिन्छ; त्यसरी नै, एक त आफैं बोधिसत्त्वलाई स्वयं वैराग्य भइरहेको थियो; दोस्रो मारको त्यस्तो वचन सुन्दा उनको मन भन्नु खिन्न भयो ।”

“भन्ते नागसेन ! यदि सातौँ दिन साँच्चै दिव्य चक्ररत्न उनका अगाडि प्रकट भएको भए के उहाँ फर्कनुहुन्थ्यो ?” “होइन महाराज ! सातौँ दिन बोधिसत्त्वका सामु दिव्य चक्ररत्न प्रकट कुनै कुरो नै थिएन । त्यस देवताले केवल उहाँलाई लोभ्याउनका लागि यस्तो असत्य कुरो भनेको थियो । अनि महाराज ! यदि सातौँ दिन साँच्चै बोधिसत्त्वका सामु दिव्य चक्ररत्न प्रकट भएको भए पनि उहाँ फर्कनुहुन्थ्यो ।” “त्यसो किन ?” “महाराज ! संसारको अनित्यताले हृदयमा गहिरो आघात पारेको थियो । संसार-दुःखले हृदयमा ठूलो आघात पायो । अनात्माले हृदयमा गहिरो आघात पारेको थियो । यस्ता कुराहरूले उहाँको हृदयमा गहिरो चोट पारेकोले उहाँसँग भएको उपादान (सांसारिक वस्तुप्रति आसक्ति) नष्ट भइसकेको थियो ।”

“महाराज ! जस्तै अनोतत्त दह (अनवतप्त दह) को पानी गङ्गा नदीमा बगेर मिल्छ, गङ्गा नदी बगेर समुद्रमा मिल्छ, अनि महासमुद्रबाट पातालमा जान्छ । महाराज ! त्यसो भए के त्यही पानी पातालबाट समुद्रमा, समुद्रबाट गङ्गा नदीमा र गङ्गा नदीबाट अनोतत्त दहमा पुनः आउन सक्छ ?” “सबैभन्ने भन्ते !” “महाराज ! त्यसरी नै, यस अन्तिम जन्मसम्म पुग्नाका लागि नै बोधिसत्त्वले चार असङ्ख्य एक लाख कल्पदेखि पुण्य एकत्र गर्दै आउनुभएको थियो । त्यसैले उहाँ त्यहाँसम्म पुग्नुभयो । परमज्ञानको चरम सीमासम्म पुग्नुभयो । छ वर्षमा उहाँ बुद्ध सर्वज्ञ र अग्र पुद्गल (नरोत्तम) हुने खालको हुनुहुन्थ्यो । त्यसो भए के उहाँ चक्ररत्नका लागि फर्कनुहुन्थ्यो ?” “फर्कन हुन्नथ्यो भन्ते !” “महाराज ! यो महापृथ्वी ठूलठूला जङ्गल र अग्ला-अग्ला पहाडसहित उल्टे पनि गङ्गा नदी उल्टो

धारामा बगे पनि गोपद (गाईको खुट्टा) परेर जमिनमा खाड्लको पानीभैं, यो अथाह र अगाध समुद्र सुकेर गए पनि, सुमेरु पर्वतराज सैयकडौं र हजारौं टुक्रा भएर टुटे पनि, सूर्य, चन्द्र र सबै ताराहरूको थुप्रो पृथ्वीमा भरेर पनि र सुकुल जस्तै पूरै आकाशलाई कसैले बेरेर पनि बोधिसत्त्व सम्यक्सम्बोधि नपाई कहिल्यै फर्कन सक्दैनथिए ।” “त्यसो किन ?” “किनकि उहाँले संसारका सबै बन्धनहरूलाई छिनाउनुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! संसारमा कति प्रकारका बन्धनहरू छन् ?” “महाराज ! संसारमा दस प्रकारका बन्धनहरू छन् जसमा परेर सत्त्व (प्राणी) निस्कन पाउँदैन या निस्के पनि फेरि बाँधिन्छ ।” “ती दस बन्धनहरू कुनचाहिँ हुन् ?” “महाराज ! संसारमा (१) आमा बन्धन हो । (२) बुबा ... । (३) स्त्री ... । (४) छोराछोरी ... । (५) आफन्त ... । (६) साथी ... । (७) धन ... । (८) लाभ-सत्कार ... । (९) स्वमित्व (प्रभुता) ... । (१०) पञ्च काम-गुण (पाँच इन्द्रियहरूको भोग) बन्धन हो । महाराज ! यिनै दस संसारमा बन्धनहरू छन् जसमा परेर बोधिसत्त्वले ती सबै दस बन्धनहरूलाई काट्नुभएको थियो, सर्वथा नष्ट गरिदिनुभएको थियो । महाराज ! त्यसैले बोधिसत्त्व फेरि फर्कन सक्नुहुन्नथियो ।”

“भन्ते नागसेन ! ज्ञान परिपक्व नभएको बेला बोधिसत्त्वको हृदयमा देवताको वचन सुनेर वैराग्य उत्पन्न भएको थियो, जसले गर्दा उहाँले घर छाडेर निस्कनुभएको थियो भने दुष्करचर्यासँग उहाँको के सरोकार थियो ? उहाँले त आनन्तसँग खाएर-पिएर आफ्नो ज्ञान परिपक्व हुने प्रतीक्षा गर्नुपर्दथ्यो ?”

“महाराज ! संसारमा यस्ता दस व्यक्तिहरू छन् जो अपमानित हुन्छन्, निन्दित हुन्छन्, नीच मानिन्छन्, खराब मानिन्छन्, अप्रतिष्ठित हुन्छन्, सबै ठाउँमा दबाइन्छन् र जसलाई कसैले अपेक्षा गर्दैन । कुनचाहिँ दस ? महाराज ! (१) विधवा स्त्री, (२) कमजोर व्यक्ति, (३) जसको कुनै साथी वा आफन्त नभएको, (४) धेरै खाने व्यक्ति, (५) हीन कुलको, (६) खराब व्यक्तिको संगत, (७) गरीब, (८) नराम्रो स्वभावको व्यक्ति, (९) अलछ्छे र (१०) अयोग्य व्यक्ति । महाराज ! यी दस प्रकारका व्यक्ति अपमानित हुन्छन्, निन्दित हुन्छन्, नीच सम्झिइन्छन्, खराब मानिन्छन्, अप्रतिष्ठित हुन्छन्, सबै स्थानमा दबाइन्छन् र उनीहरूतिर कसैले पनि ध्यान दिँदैन । महाराज ! यी दस कुराहरूको सम्झना गरेर बोधिसत्त्वले यस्तो विचार गर्नुभयो – देव मनुष्यहरूमा म पनि अलछ्छे र अयोग्य सम्झिइएर निन्दित हुनु नपरोस् । अतः म कर्मस्वामी, काम लाग्ने, कर्ममा प्रेरित कर्मशील र कर्मधारण गर्ने कर्मपरायण भई सधैं अप्रमादी हुनुपर्छ । महाराज ! त्यसैले बोधिसत्त्वले आफ्नो ज्ञान परिपक्व गरी दुष्करचर्याको अभ्यास गर्नुभएको थियो ।”

“भन्ते नागसेन ! बोधिसत्त्वले दुष्करचर्याको अभ्यास गर्दै भन्नुभएको थियो – ‘यस कठोर दुष्करचर्याले त्यस अलौकिक परमज्ञानलाई साक्षात् गर्न सक्दैन । बुद्धत्व पाउन के कुनै अर्को मार्ग हुनुपर्छ ।’ त्यसो हो भने, के त्यस बेला मार्ग निश्चित गर्नमा बोधिसत्त्व कर्तव्य विमुख हुनुभयो ?” “महाराज ! चित्तलाई कमजोर तुल्याउने २५ कुराहरू छन्, जसले गर्दा आस्रवलाई क्षय गर्न चित्त स्थिर हुन पाउँदैन ।”

“कुनचाहिँ पच्चिस कुराहरू ?” “महाराज ! (१) क्रोध, (२) डाह, (३) सेखी गर्नु, (४) घमण्ड, (५) ईर्ष्या, (६) लोभ, (७) माया (देखावटी), (८) भ्रूल, (९) दुराग्रह, (१०) कलहप्रियता, (११-१२) आफूलाई सबभन्दा ठूलो ठान्नु, (१३) मद, (१४) प्रमाद, (१५) थीनमिद्ध (द्वेष), (१६) तन्द्रा, (१७) आलस्य, (१८) दुर्जन-मित्रता, (१९) रूप, (२०) शब्द, (२१) गन्ध, (२२) रस, (२३) स्पर्श, (२४) भोक-प्यास, (२५) असन्तोष । महाराज ! चित्तलाई कमजोर तुल्याउने यी पच्चीस कुराहरू छन्, जसले गर्दा आस्रवहरूलाई क्षय गर्नमा चित्त स्थिर हुन पाउँदैन ।”

“महाराज ! त्यस बखत यीमध्ये भोक र तिर्खाले बोधिसत्त्वको शरीरलाई दबाएको थियो । भोक र तिर्खाले शरीर यस प्रकारले दबी रहनेले आस्रवलाई क्षय गर्नमा उहाँको चित्त स्थिर हुन पाएको थिएन । महाराज ! चार असंख्य एक लाख कल्पदेखि बोधिसत्त्व जन्म-जन्ममा चार आर्यसत्यहरूलाई साक्षात्कार गर्नमा प्रयत्नशील भए । त्यसो भने के अन्तिम जन्ममा आएर जब उहाँले आर्यसत्यको साक्षात्कार गर्ने लागेको बेला उहाँ आफ्नो मार्गबाट विचलित हुनुहुन्थ्यो होल र ? महाराज ! बरु बोधिसत्त्वलाई बोधिज्ञानका निम्ति अवश्य अर्कै मार्ग हुनुपर्छ भन्ने लागेको थियो । महाराज ! पहिले नै, जब बोधिसत्त्व मात्र एक महिनाको हुनुहुन्थ्यो आफ्ना बुबा शाक्य शुद्धोदन काममा लागि रहनुभएको समयमा जामुनको रूखको शीतल छायामा पद्मासन लगाएर बसी, काम र अकुशल धर्मले रहित भएर, वितर्क र विचारका साथ विवेकले उत्पन्न, प्रीति-सुख भएको प्रथमध्यानसम्म पुग्नुभएको थियो । त्यस्तै उहाँले द्वितीय, तृतीय र चतुर्थध्यान पनि पाउनुभएको थियो ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! कुरो यस्तै हो । म तपाईंको भनाई मान्दछु । तपाईंले आफ्नो ज्ञानलाई पूर्ण गर्दै बोधिसत्त्वले दुष्करचर्याको अभ्यास गर्नुभयो ।”

३. पापपुण्यबल विषयमा प्रश्न

५. “भन्ते नागसेन ! धेरै बलवान् कुन हुन्छ – पाप (अकुशल) वा पुण्य (कुशल) ?” “महाराज ! पुण्य नै बढी (धेरै) बलवान् हुन्छ; पाप हुन्न ।”

“भन्ते नागसेन ! पुण्य नै बढी (धेरै) बलवान् हुन्छ; पाप हुँदैन भन्ने कुरो म स्वीकार गर्न सकिदैन । भन्ते नागसेन ! कति व्यक्तिहरू छन् जो हत्या गर्छन्, चोरी, व्यभिचार, असत्य भाषण, सारा गाउँमा लुटपटि, रहजनी, ठगी र छल गर्छन् । त्यति नै पापका लागि उनीहरूका हात काटिदिन्छन्, खुट्टा काटिदिन्छन् र उनीलाई बिलङ्गचालिक^{१५९} इत्यादि कठोर दण्ड दिइन्छ । जति व्यक्तिले जुन रातमा पाप गर्दछन्, त्यही रातमा त्यसको फल पनि भोग्छन्; कति व्यक्तिहरू जुन रातमा पाप गर्दछन्, उनीहरूलाई भोलिपल्टै फल पाउँछन्, कति व्यक्तिहरू जुन दिन पाप गर्छन् उनीहरू सोही दिन त्यसको फल पाउँछन्; कति व्यक्तिहरू आज पाप गरेर दुई-तीन दिनपछि त्यसको फल पाउँछन् । उनीहरूले सबै देखादेख्दै यसै जन्ममा आफ्ना अपराधका अनुसार फल पाउँछन् । भन्ते नागसेन ! तर के यस्ता पनि कोही छन्, जसले परिष्कारहरूसहित भिक्षुहरूलाई दान दिएर या दुई या तीन या चार या पाँच या दस या सय या हजार या लाख मानिसहरूले दृष्ट-धर्म

सम्पत्ति (यसै जन्ममा पाएको सम्पत्ति) यश वा सुख प्राप्त गरेका छन् अथवा शील पालन गरेर या उपोसथ व्रत गरेर आफैले दृष्ट-धर्म सम्पत्ति यश वा सुख प्राप्त गरेका छन् ?”

६. “हो महाराज ! यस्ता चार पुरुषहरू छन्, जो दान दिएर, शील पालन गरेर, उपोसथ व्रत राखेर, आफैले दृष्ट-धर्म प्राप्त गरी यसै शरीरबाट देवलोकमा पनि प्रतिष्ठित भएका थिए ।” “भन्ते ! उनीहरू को-को हुन् ?” “महाराज ! (१) राजा मान्धाता (२) राजा निमि (३) राजा साधीन र (४) गुत्तिल गन्धर्व ।”

“भन्ते ! यी राजाहरू हामीभन्दा कैयौं हजार वर्षपूर्वका हुन् । न तपाईंले उनीहरूलाई देख्नुभयो न मैले नै । के भगवान्को समयको कुनै यस्तो कुरो भन्न सक्नुहुन्छ ?” “महाराज ! यस युगमा पनि (१) पुण्णक नामको दासले स्थविर सारिपुत्रलाई भोजन दिँदा सोही दिन उनी सेठ भए । उनी आज पनि पुण्णक सेठको नामले चिनिन्छन् । (२) रानी गोपालमाता आफ्नो शिरको केशलाई आठा कार्षापण (सिक्का) मा बेचेर महाकात्यायन स्थविर र उनका सात साथीहरूलाई पिण्डपात (भिक्षा) दिएर त्यस दिन चण्डप्रद्योत राजाकी पटरानी भइन् । (३) सुप्रिया नामकी उपासिका कुनै रोगी भिक्षुलाई आफ्नो फिलो (जाँघ) को मासु पथ्य (औषधी) का रूपमा दिएर दोस्रो दिन नै ठीक र स्वस्थ भएकी थिइन् अनि उनको घाउ भरिएको थियो । (४) मल्लिका देवीले भगवान्लाई बासी कुलमास जाउलो दिएर त्यसै दिन कोसल राजाको पटरानी भएकी थिइन् । (५) सुमन नामको मालीले आठ मुट्टी सुमन फूलले नै भगवान्लाई पूजा गरेर सोही दिन महासम्पत्तिशाली भएका थिए । (६) एकसाटक नामको ब्राह्मणले भगवान्लाई आफूसँग भएको एकमात्र धोती चढाएर पूजा गरी त्यसै दिन राजाबाट सम्मान पाएका थिए । महाराज ! यी सबैले दृष्ट धर्मको भोग र यश यसै जन्ममा प्राप्त गरेका थिए ।”

“भन्ते नागसेन ! धेरै खोजी गरेर तपाईंले यी ६ व्यक्तिहरूलाई मात्र देखाउनुभयो ।” “हो महाराज !” “भन्ते नागसेन ! यसबाट त यही कुरो थाहा हुन्छ कि पुण्यभन्दा पाप नै धेरै बलवान् हुन्छ, पापभन्दा पुण्य होइन । भन्ते नागसेन ! मैले त केवल एक दिनमै दस, तीस, चालीस, पचास, सय र हजारौं पुरुषहरू आफ्ना पापले गर्दा शूलीमा चढेको देखेको छु । भन्ते नागसेन ! नन्द वंशको सेनापतिको भद्रशाल नामको एउटा छोरो थियो । उसका साथ राजा चन्द्रगुप्तको बीच युद्ध भयो । भन्ते नागसेन ! त्यस युद्धमा दुवै सेनाहरूको तर्फबाट असी कबन्धक रूप^{१८७} थिए । एक सीसकबन्ध (टाउको काटिएको) भर्दाखेरी अर्को सीसकबन्ध खडा हुन्थ्यो । यी सबैले आफ्ना पापकर्मले गर्दा नै यस्तो घोर दुःख भोगिरहेका थिए । भन्ते नागसेन ! त्यसैले म भन्दछु कि पुण्यभन्दा पाप नै धेरै बलवान् छ, पापभन्दा पुण्य होइन ।”

“भन्ते नागसेन ! बुद्धशासनमा सुनिन्छ कि कोसल राजाले असदृश्य (अनुपम, उत्कृष्ट) दान दिएका थिएन ।” “हो महाराज ! सुनिन्छ ।” “भन्ते नागसेन ! के कोसल राजाले त्यो असदृश्य दान गरेपछि दृष्ट धर्म भोग, यश या सुख पाएका थिए ?” “थिएन महाराज !” “भन्ते नागसेन ! यदि कोसलराजाले त्यो अनुत्तर (अलौकिक) दान गरेर पनि दृष्ट धर्म भोग, यश या सुख पाएका थिएनन् भने त्यसबाट यही थाहा हुन्छ कि पुण्यभन्दा पाप धेरै बलवान् हुन्छ, पापभन्दा पुण्य होइन ।”

“महाराज ! सानो (थोरै) हुनुको कारण पापले शीघ्र नै आफ्नो फल देखाउँछ । ठूलो हुनुका कारण पुण्यको फल ढिलो पाइन्छ । महाराज ! उपमा दिएर पनि यसलाई सम्झाउन सकिन्छ । महाराज ! जस्तै अपरान्त (पश्चिमी) देशमा कुमुदभण्डिका नामको धान छ, जो एक महिनामा नै धान फल्छ अनि काटेर घरमा भित्र्याइन्छ । शाली धान ५/६ महिनामै पाक्छ । महाराज ! त्यसो भए यहाँ कुमुदभण्डिकमा र शाली धानमा फरक के छ ?” “भन्ते ! कुमुदभण्डिक सानो हुनु र शाली धान ठूलो हुनु । त्यसैले एउटा धेरै चाँडै तयार हुन्छ र अर्को ढिलो । भन्ते ! शाली चामललाई राजाले भोग गर्दछन्, त्यसलाई राजाले खान्छन् र कुमुदभण्डिका चामल दास-दासीले खान्छन् ।” “महाराज ! यसरी नै, सानो हुनुका कारण पापले चाँडै नै आफ्नो फल देखाउँछ; ठूलो हुनुका कारण पुण्यको फल ढिलो पाइन्छ ।” “भन्ते नागसेन ! ठीक छ, तैपनि जसको फल चाँडै पाइन्छ, त्यही संसारमा बढी बलियो ठानिन्छ । त्यसैले पुण्यभन्दा पाप नै बढी बलियो ठहरियो । अतः पुण्यभन्दा पाप नै धेरै बलियो छ, पापभन्दा पुण्य होइन । भन्ते नागसेन ! जुन सिपाहीले महायुद्धमा पसेर शत्रुलाई काखीमा च्यापेर छिट्टै आफ्नो मालिकको सामु घिसाई ल्याउँछ, त्यसैलाई वीर र बहादुर भनिन्छ । जुन वैद्यले सफल चिरफार गरेर रोगीलाई निको पार्छ, त्यही वैद्य चतुर ठानिन्छ । जुन मुनिम (कारिन्दा) फुर्तिका साथ हिसाब गरेर खाता मिलाउँछ, उही योग्य ठानिन्छ । जुन पहलमानले आफ्नो प्रतिद्वन्दीलाई छिट्टै पल्टाएर उत्तानो पारिदिन्छ, उसैलाई शूरवीर ठानिन्छ, भन्ते नागसेन ! त्यसैले पाप वा पुण्य जो आफ्नो फल चाँडो देखाइदिन्छ, त्यही बढी बलवान् हो ।”

“महाराज ! दुवै कामहरूको फल आगामी जन्ममा पाइनेछ; तर पाप खराब हुनाका कारण त्यसले यहाँ पनि अशुभ परिणाम ल्याउँछ । महाराज ! प्राचीनकालका राजाहरूले यो नियम बनाएका थिए कि जसले हत्या गर्छ उसलाई दण्ड दिन योग्य छ, जसले चोरी गर्छ ..., जसले भूटो बोल्छ ..., जसले गाउँमा लुटपिट मचाउँछ ..., जसले बाटोमा लुटपिट गर्छ ..., जसले ठगी गर्छ ..., र जसले छल गर्छ उसलाई दण्ड दिइने छ, उसलाई फाँसी दिइने छ, उसका अङ्ग काटिने छ तथा उसलाई कोरा लगाइनेछ । तदनुसार उनीहरूले जाँचबुझ गरेर दण्ड दिन्छन् । महाराज ! के यस्तो पनि नियम कसैले बनाएको छ कि जसले दान गर्छ, शील पालन गर्छ या उपोशथ व्रत पालन गर्छ, के उसलाई धन, यश, पुरस्कार दिएर सम्मान गरिन्छ ? के कसैले पुण्य गर्नेलाई पुरस्कार दिन्छ, चोरहरूलाई दण्ड दिएजस्तै ?” “दिइन्न भन्ते !” “महाराज ! यदि पुण्य गर्नेहरूलाई पुरस्कार दिने नियम बनाई दिएको भए पुण्य पनि (पापजस्तै) यसै जन्ममा फल दिने हुन्थ्यो । महाराज ! किनकि पुण्य गर्नेहरूलाई पुरस्कार दिने नियम छैन । त्यसैले पुण्य यो जन्ममा फलप्रद हुँदैन; महाराज ! यस कारणले पापले यसै जन्ममा फल दिन्छ (तर पुण्यले होइन) पुण्यले त अर्को जन्ममा अत्यन्त प्रभावशाली फल देखाउँछ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंजस्ता बुद्धिमान् बाहेक अर्को कसैले पनि यस प्रश्नको यति स्पष्ट उत्तर दिन सक्दैन । भन्ते ! जुन प्रश्नलाई मैले लौकिक दृष्टिले सोधेको थिएँ, तपाईंले त्यसलाई लोकोत्तर विचारले सम्झाइदिनुभयो ।”

४. मरेकाको नाममा दिइने दान विषयमा प्रश्न

७. “भन्ते नागसेन ! कति मानिसहरू दान दिएर त्यसको पुण्य मरेका पूर्वजहरूलाई दिन्छन् । तिनीहरूले के त्यसको कुनै फल पाउँछन् ?” “महाराज ! कसैले पाउँछन् भने कसैले पाउँदैनन् । भन्ते ! कसले पाउँछ र कसले पाउँदैन ?” “महाराज ! जो निरय (नरक) वा स्वर्गमा पुगेको छ, पशु पक्षी आदि तल्लो चोलामा जसको जन्म भएको छ, वा प्रेत योनिमा आएका तीन प्रकारका पूर्वजहरूले पाउँदैनन् । (१) वन्तासिक (छाद खाने) (२) खुप्पिपासी (भोक र तिर्खाले सताएका) र (३) निज्झामतण्हक (व्याकुल भएका) । तर जो परदत्तोपजीव प्रेत छन् उनीहरूलाई अवश्य प्राप्त हुन्छ । उनीहरूलाई पनि स्मरण गरेमा मात्र प्राप्त हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! त्यसो भए त, उनीहरूको दान निरर्थक हुन्छ, असफल हुने हुन्छ जसको कुनै फल नै छैन । जसको नाममा दान दिइन्छ उसले कुनै पुण्य नपाउनाले त्यो दान त व्यर्थै भयो ?” “होइन महाराज ! त्यो दानबिना कुनै फल नभएको वा व्यर्थ नभएको हुँदैन । दिने (दायक) आफैले त्यसको फल भोग्छ ।” “भन्ते कृपया यसलाई कारण दिएर सम्झाउनुहोस् ।” “महाराज ! जस्तै – कसैले माछा, मासु, मद्य (रक्सी) भात वा अन्य भोजन तयार गरेर आफ्नो नाता पर्नेकहाँ लैजान्छ । यदि उसको नातादारले त्यो कोसेली स्वीकार गरेन भने, के त्यो सबै नष्ट हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते ! त्यो जसको थियो, उसैको हुन्छ ।” “महाराज ! यसरी दायकले नै त्यसको फल भोग्छ । अथवा महाराज ! जस्तै –

यसको बाँकी पेज १९८ मा हुनुपर्ने तर पेज १९८ नै छैन

५. स्वप्न विषयमा प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! यस लोकमा सबै स्त्री-पुरुषहरू स्वप्न देख्छन् – राम्रो पनि, नराम्रो पनि, पहिले देखेको पनि, नदेखेको पनि, पहिले गरेको पनि, नगरको पनि, शान्ति दिने पनि, अशान्ति दिने पनि, टाढाको पनि र नजिकको पनि । यसरी अनेक प्रकारले किसिमका सपना देख्छन् । यो सपना के चीज हो ?” “कसले यसो देख्न गर्दछ ?”

१०. “महाराज ! सपना चित्तका सामु आउने निमित्त मात्र हो । महाराज ! ६ प्रकारले सपना आउँछ – (१) वायुको प्रकोप भएपछि स्वप्न देखिन्छ, (२) पित्तको प्रकोप ..., (३) कफ बढ्नाले ..., (४) देवताहरूको प्रभावले ..., (५) बारम्बार कुनै कार्य गरिरहनाले ..., (६) भविष्यमा हुने कुराहरू पनि कहिलेकाहीं सपनामा आउँछन् । महाराज ! यी छ मध्ये आखिरी समयमा हुने सपना नै सत्य हुन्छ बाँकी अन्य मिथ्या ।”

“भन्ते नागसेन ! भविष्यमा हुने कुराहरूबारे कसरी सपना देखिन्छ ? के उसको मन बाहिर गएर त्यसले भविष्यमा हुने घटनाहरूको सूचना लिएर आउँछ ? अथवा भविष्यमा हुने कुराहरू स्वयं उसको मनमा आउँछन् ? या कोही आएर उसलाई भन्छ ?” “महाराज ! न त उसको चित्त बाहिर गएर भविष्यमा हुने घटनाहरूको सूचना लिएर आउँछ, न कसैले आएर उसलाई भन्छ । भविष्यमा हुने कुराहरू स्वयं उसको मनमा आउँछ । महाराज ! जस्तो कि ऐनाले स्वयं बाहिरको बिम्ब खोजेर

आफूमा ल्याउँदैन र न कसैले ऐनामा बिम्ब नै हाल्छ । तर बाहिरका चीजहरूको छाया स्वयं गएर ऐनामा प्रतिबिम्बित बन्छ । महाराज ! यसरी न त उसको मन बाहिर गएर भविष्यमा हुने घटनाहरूको सूचना ल्याउँछ न कोही आएर उसलाई भन्छ । तर कुराहरू स्वयं जतातताबाट आएर उसको मनमा प्रतिबिम्बित हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! जुन मनले सपना देख्छ, के त्यसले जान्दछ कि यसको फल कस्तो हुन्छ – सुखद वा भयप्रद ?” “महाराज ! त्यसले जान्दैन कि यसको फल कस्तो हुन्छ – सुखद वा भयप्रद । कुनै यस्तै त्यस्तै सपना देखेर उसले अरूलाई भन्दछ, उनीहरूले त्यसको अर्थ लगाउँछन् ।”

“भन्ते नागसेन ! कृपया उदाहरण दिएर सम्झाउनुहोस् । महाराज ! जस्तै कुनै मानिसको शरीरमा कोठी, फोका वा खत उसको लाभ या हानि, यश वा अपयश, प्रशंसा या निन्दा सुख वा दुःखका लागि हुन्छ । महाराज ! त्यसो भए के त्यो खत, फोका वा कोठी जानेर निस्कन्छ कि म यस्तो फल भिक्ने छु ?” “होइन भन्ते ! तर ज्योतिषीहरूले या वैद्यले कोठी वा उठेको ठाउँकोअनुसार विचार गरेर भन्दछन् – यसको फल यस्तो हुनेछ । महाराज ! यसरी नै, जुन मनले सपना देख्छ उसले जान्दैन कि ।”

“भन्ते नागसेन ! जसले सपना देख्छ, उसले सुतेर देख्छ कि जागेर ?” “महाराज ! जसले सपना देख्छ उसले न सुतेर देख्छ न जागेर नै । तर गाढा निद्रा आउनुभन्दा पहिले भवङ्ग (अर्धचेतन अवस्था) मा सपना आउँछ । महाराज ! घोर निद्रा चित्त विस्मृत (भवङ्गत) हुन्छ । विस्मृत चित्तले काम गर्दैन र त्यसपछि सुख-दुःख केही थाहा हुँदैन । जब चित्तले कुनै कुरो पनि जान्दैन, उसलाई सपना पनि आउँदैन । चित्तले काम गर्नाले नै सपना आउँछ ।”

“महाराज ! जस्तै, घोर अन्धकारमा स्वच्छ ऐनामा पनि छाया पर्दैन, महाराज ! त्यसरी नै, गाढा निद्रामा चित्त विस्मृत भएपछि शरीर कायम रहनाले पनि चित्तले काम गर्दैन । यसरी चित्तले नै काम नगरेमा सपना पनि आउँदैन । महाराज ! जस्तो ऐना छ, त्यस्तै शरीरलाई सम्भन्नुपर्छ । जस्तो अँध्यारो छ, त्यस्तै गाढा निद्रालाई सम्भन्नुपर्छ; जस्तो प्रकाश छ, त्यस्तै मनलाई सम्भन्नुपर्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, घना कुहिरो छाउनाले सूर्यको उज्यालोले कुनै काम गर्दैन, सूर्यका किरण रहेमा पनि दब्छ, सूर्यका किरण दब्नाले प्रकाश रहँदैन; महाराज ! यसरी गाढा निद्रामा चित्त विस्मृत हुन्छ, चित्त विस्मृत भएपछि त्यसले काम गर्दैन, चित्तले काम नगरेपछि सपना पनि आउँदैन । महाराज ! जस्तै, सूर्य छ, शरीरलाई त्यस्तै सम्भन्नुपर्छ; जस्तो कुहिरो छ, गाढा निद्रालाई त्यस्तै सम्भन्नुपर्छ । जस्तो सूर्यको किरण छ, त्यस्तै चित्तलाई सम्भन्नुपर्छ ।”

“महाराज ! दुई अवस्थामा शरीर कायम रहे पनि चित्त रोकिन्छ – (१) गाढा निद्रामा चित्तले काम नगर्नाले (भवङ्गत) शरीर कायम रहे पनि चित्त बन्द हुन्छ । (२) निरोध समापन्न (ध्यान) को अवस्थामा शरीर कायम रहे पनि चित्त बन्द हुन्छ । महाराज ! जागेको अवस्थामा चित्त चञ्चल, खुलेको, प्रकट भएको र स्वच्छन्द हुन्छ । यस अवस्थामा कुनै निमित्त आउँदैन । महाराज ! जस्तै, आफूलाई लुकाएर राख्ने इच्छा गर्ने पुरुष कुनै खुला स्थानमा सबैका सामु चुपचाप बस्छ, अन्य पुरुषहरूको दृष्टिबाट जोगिएर रहन चाहन्छ; महाराज ! त्यसरी नै, जागेको चित्तमा दिव्य अर्थ

आउँदैन । त्यसैले जागेको पुरुषले सपना देख्दैन । महाराज ! जसरी मिथ्या जीविका, दुराचारी, पापी मित्र, शीलभ्रष्ट, कायर र उत्साहरहित भिक्षुका सामु ज्ञानी व्यक्तिको गुण आउँदैन, त्यसरी नै, जागेको व्यक्तिमा दिव्य अर्थ आउँदैन । त्यसैले जागेको पुरुषले सपना देख्दैन ।”

“भन्ते नागसेन ! के गाढा निद्राको आदि, मध्य र अन्त हुन्छ ?” “हो महाराज ! गाढा निद्राको पनि आदि, मध्य र अन्त हुन्छ ।” “त्यसको आदि के हो, मध्य के हो र अन्त के हो ?” “महाराज ! शरीर थाकेको र लखतरान भएजस्तो अनुभव हुनु, कमजोरीजस्तो अनुभव हुनु, शरीर मन्द र खुकुलो हुनु – त्यही यसको आदि हो । महाराज ! बाँदरको निद्राजस्तो जब ऊ आधा जागछ र आधा सुन्छ – यो त्यसको मध्य हो । महाराज ! आफूलाई एकदमै विर्सन्छ, विस्मृत (भवङ्गत) हुन्छ – यो उसको अन्त हो । महाराज ! यसमा जुन मध्यको अवस्था छ, त्यसैमा सपना आउँछ ।”

“महाराज ! जस्तै, कसैले समयशील, आफूलाई वशमा राख्ने शान्त चित्त, धर्मधीर तथा दृढविचारक, मानिसहरूले कोलाहलदेखि धेरै पर जङ्गलमा गएर गम्भीर सूक्ष्म कुराहरूको अनुसन्धान गरोस् । ऊ त्यहाँ नसुतोस्, त्यहाँ ऊ एक मनले त्यही गम्भीर समस्या समाधान गर्न लागिरोस् । महाराज ! यसरी नै, सुत्ने र जाग्नेका बीचको अवस्थामा परेको बाँदरको निद्रा लिएको पुरुषले सपना देख्दछ । महाराज ! जस्तै, मानिसहरूको कोलाहलभन्दा जाग्रत अवस्था हो भने सम्झनुहोस् । जुन एकान्त जङ्गल छ, त्यस्तै बाँदरको निद्रालाई सम्झनुहोस् । जो कोलाहलबाट हटेर, निद्रालाई रोकेर, बीचको अवस्थामा रहेर गहिरो कुरालाई मनन गर्नु हो, बाँदरको निद्रा भएको अवस्थामा सपना आउँछ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! कुरा यस्तै हो म यसलाई स्वीकार गर्दछु ।”

६. अकाल मृत्यु विषयमा प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! जति पनि सत्त्व जीवहरू मर्छन् ती सबै काल मृत्यु (जीवन पूरा हुनु) बाटै मर्छन् या कोही अकाल मृत्युले पनि ?” “महाराज ! कोही काल मृत्युले र कोही अकाल मृत्युले ।”

“भन्ते नागसेन ! को काल मृत्युले मर्छन् र को अकाल मृत्युले ?” “महाराज ! के तपाईंले देख्नुभएको छ कि आँप, जामुन या कुनै अर्को फलवृक्षबाट फल पाकेपछि भर्छ र पाक्नुभन्दा पहिले पनि भर्छ ?” “हो भन्ते ! देखेको छु ।” “महाराज ! वृक्षबाट जुन फलहरू भर्छन् ती सबै कालबाट भर्छन् कि अकालबाट पनि ?” “भन्ते ! जुन फल बढेर भर्छन् ती कालले भर्छन्, तर जुन कीराले खानाले, लट्टीले भार्नाले, आँधी पानी वा भित्रभित्रै कुहेर भर्छन्, ती अकालले भर्छन् ।” “महाराज ! यसरी जो पूर्णवृद्ध भएर मर्छन्, उनीहरू काल मृत्युले मर्छन् । जो आफ्नो कर्मको कारण, धेरै हिंड्ने डुल्ने गर्दा या कामको बढी भारले गर्दा मर्छन् उनीहरू अकाल मृत्युले भनी सम्झनुपर्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! जो कर्मको कारण धेरै हिंड्ने, डुल्ने गर्दा र कामको अधिक भार हुनुको कारण या पूर्णवृद्ध हुनुको कारण मर्दछ, भने सबैको नै काल मृत्यु नै भयो । जो आमाको कोखमा नै

मर्छ उसको त्यही काल सम्भन्नुपर्छ, यसरी उसको पनि कालमृत्यु भयो । जो प्रसवगृहमा नै मर्छ उसको त्यही काल सम्भन्नुपर्छ – यसरी, उसको पनि कालमृत्यु भयो । जो एक महिनाको भएर नै मर्छ उसको त्यही काल सम्भन्नुपर्छ, यसरी उसको पनि कालमृत्यु भयो । जो सय वर्षको वृद्ध भएर मर्छ उसको त्यही काल सम्भन्नुपर्छ, यसरी उसको पनि काल मृत्यु भयो । भन्ते नागसेन ! यसरी त अकाल मृत्यु कहिल्यै हुन्न । जो कोही मर्छ ती सबै कालमृत्युले नै हुन्छ ?”

१२. “महाराज ! सात प्रकारका व्यक्ति आयु पूर्ण हुनुभन्दा पहिले नै मर्छन् ।” “कुनचाहिँ सात ?” “महाराज ! (१) भोको व्यक्ति, भोजन नपाउनाले आफ्नो पेटको आगोको तापबाट आयु पूर्ण हुनुभन्दा अगावै उसको अकाल मृत्यु हुन्छ । (२) तिर्खाएको व्यक्ति, पानी न पाउनाले हृदय सुक्नाले ... । (३) सर्पले टोकेको व्यक्ति असल विषवैद्य नपाउनाले विष चढनाले ... । (४) विष दिएको व्यक्तिका लागि उपयुक्त औषधी नपाउनाले अङ्गप्रत्यङ्ग डढेर ... । (५) आगोमा परेको व्यक्ति कसैले आगो ननिभाउनाले ... । (६) पानीमा डुबेको व्यक्ति, कुनै सहारा न पाएपछि सास फेर्न नसकी ... र (७) तीर लागेको व्यक्ति, असल वैद्य नपाउनाले सोही घाउबाट अकालमा उसको मृत्यु हुन्छ । महाराज ! यी सात प्रकारका व्यक्ति आयु पूर्ण हुनुभन्दा पहिले नै मर्छन् । यिनीहरूको अकाल मृत्यु हुन्छ । यी सबैलाई एउटै कोटीमा गणना गर्दछु ।”

“महाराज ! सत्त्व जीव आठ प्रकारले मर्छ । (१) वायु बढनाले, (२) पित्त बिग्रनाले, (३) कफ बढनाले, (४) माथिका तीनवटै सन्निपातले, (५) मौसम प्रतिकूल भएमा, (६) विषम आहार गर्नाले, (७) अन्य कुनै बाहिरी कारणले र (८) कर्म विपाकको कारणले । महाराज ! यी आठ कारणहरूबाट सत्त्व प्राणी मर्छ । महाराज ! जुन कर्मले गर्दा मृत्यु हुन्छ, त्यही नै समय आए पछि मृत्यु हुन्छ । यिनीहरू नै काल मृत्यु भएका हुन् बाँकी अरू सबै समय आउनुभन्दा अगावै अकाल मृत्यु भएका हुन् । भनिएको पनि छ :-

‘जिघच्छाय पिपासाथ, अहिदद्वो विसेन च ।

अग्निगुदकतीहि अकाले तत्थ मीयति ॥

वातपित्तेन सेम्हेन, सन्निपातेनुतूहि च ।

विसमोपक्कमकम्मेहि, अकाले तत्थ मीयती’ति ॥’

‘भोकले, तिर्खाले सर्पले डस्नाले या अन्य विषले,

आगो पानी र तीरले अकालमा मृत्यु हुन्छ ।

वायु पित्त र कफको सन्निपात र ऋतुको कारण,

भोजनको गडबडी, बाहिरको कारण र कर्मफलले अकालमा मृत्यु हुन्छ ।’

“महाराज ! कति सत्त्वहरू आफ्नो पूर्वजन्ममा गरेको भिन्नभिन्न अकुशल कर्म विपाकले मर्छन् । महाराज ! जो यस जन्ममा अरूलाई भोको राखेर माछ, ऊ लाखौं वर्षसम्म बाल अवस्था, युवा अवस्था वा वृद्ध अवस्थामा भोकले छटपटिएर तड्पेर पेटको आगोले भित्रभित्र कलेजो सुक्नाले जलेर मर्छ । यो उसको काल मृत्यु हो ।”

“महाराज ! जो यस जन्ममा अरूलाई तिर्खाएको अवस्थामा माछ, ऊ लाखौं वर्षसम्म तिर्खाले व्याकुल प्रेत भएर दुब्लो, पातलो र तिर्खाएर बाल अवस्था, युवा अवस्था वा वृद्ध अवस्थामा तिर्खाले नै काल मृत्यु हो ।”

“महाराज ! जो यस जन्ममा अरूलाई विष दिएर माछ, उनी लाखौं वर्ष सम्म बाल अवस्था, युवा अवस्था वा वृद्ध अवस्थामा यस्तै विषले मर्छ, जसले गर्दा उसको अङ्ग-प्रत्यङ्ग जलन् थाल्छ, शरीर टुक्रिएर भर्न थाल्छ र लासको जस्तो दुर्गन्ध आउँछ । महाराज ! यो उसको काल मृत्यु नै हो ।”

“महाराज ! जो यस जन्ममा अरूलाई आगोमा जलाएर माछ, ऊ लाखौं वर्षसम्म एउटा आगोको पहाडको अर्को पहाडमा र एक यमलोकदेखि अर्को यमलोममा पुगेकेहि आगोले शरीर जलेर भुनिए पछि बाल अवस्था, युवा अवस्था वा वृद्ध अवस्थामा मर्छ । महाराज ! यो उसको काल मृत्यु नै हो ।”

“महाराज ! जसले यो जन्ममा अरूलाई पानीमा डुबाएर माछ, ऊ लाखौं वर्षसम्म दुब्लो पातलो, रोगी, कमजोर भई चिन्तामा परेर बाल अवस्था, युवा अवस्था वा वृद्ध अवस्थामा पानीमा डुबेर मर्छ । महाराज ! यो उसको कालम मृत्यु नै हो ।”

“महाराज ! जसले यी जन्ममा अरूलाई शस्त्रले माछ, ऊ लाखौं वर्षसम्म काटिएर चुटिएर, मारिएर भाला या तीरले घोचिएर बाल अवस्था, युवा अवस्था वा वृद्ध अवस्थामा शस्त्रद्वारा नै मर्छ । महाराज ! यो उसको काल मृत्यु नै हो ।”

“भन्ते ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि अकाल मृत्यु हुन्छ, सोबारे कृपया कारण दिएर सम्झाउनुहोस् ।” “महाराज ! जस्तै – घाँस, पात, भाडी, काठ इत्यादिका साथ बल्दै गरेको आगोको विशाल मुस्तोले त्यसलाई सल्काएर समाप्त गरेपछि नै निभ्छ । मानिसहरू भन्छन् कि त्यो आगो कुनै विघ्न बाधाबेगर आफ्नो पूरा समयसम्म बलेपछि निभ्यो । महाराज ! यसरी नै, जो हजारौं दिनसम्म जीवित रहेर, वृद्ध भएर, आयु समाप्त भएपछि विना कुनै बाधा या आकस्मिक दुर्घटनाले मर्छ, उसको मृत्यु समय पाएर भएको भनिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – घाँस, पात, भाडी काठ इत्यादिका साथै बलिरहेको कुनै विशाल आगोको मुस्तो होस् । त्यो बलेर समाप्त हुनुभन्दा पहिल्यै खूब पानी पर्न थालोस् जसले गर्दा आगो निभास् । महाराज ! त्यसो भए के त्यो आगो आफ्नो समय पाएर नै निभ्यो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! त्यसो किन ? पहिलेको आगो पछिल्लो आगोको बराबर हो भनेर किन भनिन्न ?” “भन्ते ! बीचमा नै पानी पर्नाले त्यो आगो समय नपाएर निभ्यो ।” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको या त एकाएक वायु बढनाले, या पित्त विग्रनाले या कफ बढनाले या सन्निपात हुनाले

या ऋतु विग्रनाले या भोजन गडबड भएको हुनाले या आगोमा परेर, या पानीमा डुब्नाले, या तीर भाला लाग्नाले अकालमा नै मर्छ, महाराज ! यसरी अकाल मृत्यु हुन्छ ।”

“महाराज ! यदि कतै घना बादल उठेर जमिन र खाडल भदैं घनघोर वर्षा भयो भने मानिसहरू भन्दछन् कि त्यो कुनै विघ्न बाधा बेगर एकदमै पानी पऱ्यो, महाराज ! यसरी जो पूर्ण वृद्ध भएर आयु समाप्त भएपछि कुनै बाधा या आकस्मिक दुर्घटना नभएर मर्छ, समय पाएर उसको मृत्यु भयो भनेर भनिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – आकाशमा उठेको घना बादल प्रचण्ड बतास चल्नाले झट्का खाएर छरिन्छ । त्यसो भएमा के यसो भनिन्छ कि समय पाएर बादल नष्ट भयो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! पहिलो बादल पछिल्लो बादलको बराबर नभएको किन ठानिन्न ?” “भन्ते ! अकस्मात् बतास चल्नाले त्यो बादल समय पाउनुभन्दा अगावै हटेर गयो ।” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, ऊ या त एकाएक वायु या पित्त विग्रनाले या कफ बढनाले या सन्निपात हुनाले, या ऋतु विपर्यय (मौसमको गडबडी) ले या भोजनमा कुनै कैफियत भएको हुनाले, या कुनै दुर्घटनाले, या भोक, या तिर्खा या सर्पको डसनाले, या विषले, या आगोमा पर्नाले, या पानीमा डुब्नाले या तीर-भाला लाग्नाले अकालमा नै मर्छ । महाराज ! यसरी अकाल मृत्यु हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – कुनै रिसाहा विषालु सर्पले कुनै मानिसलाई टोक्यो । त्यो विष कुनै बाधाबेगर फैलियो र ऊ मऱ्यो भने मानिसहरू भन्छन् कि ‘विषले विना कुनै विघ्न बाधाबेगर आफ्नो काम गऱ्यो ।’ महाराज ! यसरी जो पूर्ण वृद्ध भएर र आयु समाप्त भएपछि विना कुनै बाधा या आकस्मिक दुर्घटनाबाट मर्छ भने उसको मृत्यु समय पाएर भयो भनेर भनिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, कुनै रिसाहा विषालु सर्पले कुनै मानिसलाई टोक्यो, तर कुनै सपेरो (विषवैद्य) आएर उसले विषलाई भाऱ्यो । महाराज ! त्यसो भए के तपाईं भन्नुहुन्छ कि आफ्नो काम गरेर नै विष हट्यो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! यो पछिल्लो पहिलो विषको बराबरी किन भएन ?” “भन्ते ! यो विष त चढ्नु भन्दा अगावै विष भाऱ्ने मानिसद्वारा भाऱरियो ।” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको यो त एकाएक वायु या पित्त विग्रनाले ... । महाराज ! यसरी अकाल मृत्यु हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै धनुर्धरले तीर चलायो । यदि त्यो तीर ठीक निसानामा लाग्यो भने मानिसहरू भन्दछन् कि त्यो विना कुनै बाधा ठीक आफ्नो लक्ष्यसम्म पुग्यो । महाराज ! यसरी जो पूर्ण वृद्ध भएर र आयु समाप्त भएपछि विना कुनै बाधा या आकस्मिक दुर्घटनाले मर्छ भने उसको मृत्यु समय पाएर भयो भनेर भनिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै धनुर्धरले तीर चलायो, बीचमै अर्को धनुर्धरले त्यो तीर काटेर भाऱ्यो भने के तपाईं भन्नुहुन्छ कि त्यो तीर विना कुनै रोकावट या बाधाले ठीक आफ्नो लक्ष्यसम्म पुग्यो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! पछिल्लो तीर पहिलेको बराबर किन सम्भ्रइएन ?” “भन्ते ! त्यसलाई त कसैले बीचमै भाऱरिदियो ।” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको या त एकाएक वायु या पित्त विग्रेर ... । महाराज ! यसरी अकाल मृत्यु हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, कसैले थाल ठटायो । त्यसको आवाज धेरै बेरसम्म आइरहोस् भने मानिसहरूले भन्नेछन् कि त्यसको आवाज विना कुनै बाधा धेरै बेरसम्म बज्यो । महाराज ! यसरी, जो पूर्णवृद्ध ... समय पाएर नै भएको भनेर भनिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, कसैले थाल ठटायो । आवाज निस्कनेबित्तिकै कोही आएर त्यस थाललाई समातोस्, जसले गर्दा त्यो तुरुन्त बन्द होस्, भने के तपाईं भन्नुहुन्छ कि त्यसको आवाज विना कुनै विघ्न बाधा धेरै बेरसम्म बज्यो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! पछिल्लो आवाज पहिलेको आवाज बराबर छ भनेर किन भनिन्न ?” “भन्ते ! बीचमा कसैले आएर समात्नाले आवाज बन्द भयो । महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको या त एकाएक वायु या पित्त विग्रनाले ... । महाराज ! यसरी अकाल मृत्यु हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै, खेतमा राम्ररी जमेको धान समयमा पानी पर्नाले फलैलिएर बाली सप्रियो र काट्ने समयमा पूर्णरूपले तयार भयो । त्यस बेला मानिसहरू भन्छन् कि यो बाली विना कुनै विघ्न बाधा सप्रियो । महाराज ! यसरी जो पूर्ण वृद्ध ... ।”

“महाराज ! यदि खेतमा राम्ररी जमेको धान पानी बेगर सुकेर मर्यो भने के तपाईं भन्नुहुन्छ कि बाली राम्रो भयो ?” “होइन भन्ते !” “महाराज ! त्यसो किन ? पछिल्लो बाली पहिलेको बाली बराबर भयो भनेर किन भनिन्न ?” “भन्ते ! त्यो त बीचमा नै गर्मीले सुकेर मर्यो ।” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको एकाएक वायु या पित्त विग्रनाले ... अकालमा नै मर्छ ।”

“महाराज ! के तपाईंले सुन्नुभएको छ कि हरियो धानमा कीरा लाग्नाले सर्वथा नष्ट भएको ?” “हो भन्ते ! सुनेको पनि छु र देखेको पनि छु ।” “महाराज ! त्यसो भए धान कालमा नष्ट भयो या अकालमा ?” “भन्ते ! अकालमा नष्ट भयो । यदि त्यसमा कीरा नलागेको भए काट्ने समयसम्म राम्ररी तैयार हुने थियो ।” “महाराज ! यसबाट त यही निष्कर्ष निस्कन्छ कि कुनै बाधा आएर भने खेती राम्रो हुन्छ र बीचमा कुनै दुर्घटना भएमा त्यो नष्ट हुन्छ ।” “हो भन्ते !” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको एकाएक वायु या पित्त विग्रनाले ... अकालमा नै मर्छ ।”

“महाराज ! के तपाईंले सुन्नुभएको छ कि खेती तैयार भएपछि असिनाले त्यसलाई नष्ट गरिदियो ।” “हो भन्ते ! सुनेको पनि छु र देखेको पनि छु ।” “महाराज ! त्यसो भए धान कालमा या अकालमा नष्ट भयो ?” “भन्ते ! अकालमा नष्ट भयो । यदि असिनाको वर्षा नभएको भए काट्ने समयसम्म खेती राम्ररी तयार हुन्थ्यो ।” “महाराज ! यसबाट त यही निष्कर्ष निस्कन्छ कि विना कुनै दुर्घटना त्यो नष्ट हुन्छ ।” “हो भन्ते !” “महाराज ! यसरी जसको अकाल मृत्यु हुन्छ, उसको एकाएक वायु या पित्त विग्रनाले ... अकालमा नै मर्छ । यदि यी कुराहरू बीचमा भएनन् भने, समय पाएर मृत्यु हुन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! आश्चर्य छ ! अद्भुत छ !! तपाईंले कारणहरू राम्ररी देखाउनुभयो । अकाल मृत्यु हुन्छ – यसलाई सिद्ध गर्नका लागि कति उपमाहरू दिएर अकाल मृत्यु हुन्छ त्यसलाई मृत्यु हुन्छ त्यसलाई स्पष्ट गर्नुभयो, प्रकट गर्नुभयो र दृढ गरिदिनुभयो । भन्ते नागसेन ! कुनै अबुक्त या अज्ञानी पनि तपाईंको एक मात्र उपमाले मान्दछ कि अकाल मृत्यु । बुद्धिमानहरूको त कुरो नै के ।

तपाईंको पहिलो उपमा सुनेर मैले बुभिसकेको थिएँ कि अकाल मृत्यु हुन्छ, तैपनि तपाईंका अन्य कुराहरू सुन्न म उत्सुक थिएँ । त्यसैले अडिन ।”

७. चैत्य-प्रातिहार्य (अलौकिकता) विषयमा प्रश्न

१३. “भन्ते नागसेन ! सबै परिनिर्वाण पाएका अरहन्तहरूको चैत्यमा नै प्रातिहार्य (अलौकिक) कुराहरू हुन्छन् वा केही चैत्यमा मात्र ?”

१४. “महाराज ! कसैको चैत्यमा हुन्छ भने कसैको चैत्यमा हुँदैन ।” “भन्ते ! कसको चैत्यमा हुन्छ र कसको चैत्यमा हुँदैन ?” “महाराज ! तीनमध्ये कुनै एकको अधिष्ठान गर्नाले निर्वाण पाएका सन्तको चैत्यमा अलौकिक कुरा हुन्छ ।” “कुन तीनमध्ये एउटाले अधिष्ठान गर्नाले ?” “महाराज ! कुनै अर्हत् आफू जीवित भएको अवस्थामा देव र मनुष्यहरूप्रति अनुकम्पा गरेर यसो अधिष्ठान गरे – ‘मेरो यस चैत्यमा प्रातिहार्य (अलौकिक) कुरा होस् ।’ यस्तो अधिष्ठान गर्नाले उनको चैत्यमा प्रातिहार्य हुन्छ । यसरी अर्हत्ले अधिष्ठान गर्नाले परिनिर्वाण पाएका अरहन्तहरूको चैत्यमा अलौकिक कुरा हुन्छ ।” (१)

“महाराज ! देवताहरूले मानिसहरूप्रति अनुकम्पा गरेर निर्वाण पाएका अरहन्तको चैत्यमा प्रातिहार्य देखाइदिन्छन्, जसबाट कि त्यस्ता चमत्कारहरू देखे पछि मानिसहरू धर्मको प्रति श्रद्धा कायम रहोस् र यसरी मानिसहरू श्रद्धालु भएर अधिकाधिक पुण्य गरून् । त्यसैले देवताहरूको अधिष्ठाबाट निर्वाण प्राप्त भएका अरहन्तहरूको चैत्यमा प्रातिहार्य (अलौकिक कुराहरू) हुन्छन् ।” (२)

“महाराज ! कुनै श्रद्धालु, प्रसन्न भएर, जो पण्डित, विद्वान र बुद्धिमान् स्त्री वा पुरुषको सत्य भावले गन्ध, माला वस्त्र या कुनै अर्को वस्तु चढाएर ‘यस्तो होस्’ भनेर अधिष्ठान गर्नाले ठीक त्यस्तै भइदिन्छ, यसरी मानिसहरूद्वारा अधिष्ठान गर्नाले पनि निर्वाण पाएका अरहन्तको चैत्यमा प्रातिहार्य हुन्छन् ।” (३)

“महाराज ! यिनै तीनमध्ये कुनै एउटाको अधिष्ठान गरेमा पनि निर्वाणप्राप्त अरहन्तको चैत्यमा प्रातिहार्य हुन्छ ।”

“महाराज ! यदि उनीहरूले अधिष्ठान गरेनन् भने क्षीणस्रव भएका छ, अभिज्ञाहरू पाएका तथा चित्तलाई पूर्णतः वशमा पार्ने अरहन्तको चैत्यमा पनि प्रातिहार्य नहुने हुन्छ । महाराज ! यदि कुनै

यसको बाँकी पेज २०६ मा हुनुपर्ने तर पेज २०६ नै छैन

९. एकान्तसुखमय निर्वाण विषयमा प्रश्न

१७. “भन्ते नागसेन ! के निर्वाणमा सुख नै छ वा केही दुःख पनि हुन्छ ?” “महाराज ! निर्वाणमा सुखैसुख छ दुःख लेश मात्र रहँदैन ।” “भन्ते नागसेन ! निर्वाणमा सुखैसुख छ भन्ने कुरो म मान्न सक्दिन र दुःख कति हुँदैन । निर्वाणमा पनि अवश्य केही न केही दुःख लागिरहन्छ—यसका लागि मसँग एउटा युक्ति छ । कुनचाहिँ युक्ति ?” “भन्ते नागसेन ! जसले निर्वाणको खोजी गर्दछ, ऊ शरीर र मन दुवैले तप गरेको देखिन्छ । ऊ उठेर चक्रमण गर्छ, या आसन लगाएर बस्छ, इन्द्रियलाई दबाउँछ, र आफ्नो धन, धान्य, प्रिय, आफन्त, मित्रहरूसँग नाता सम्बन्ध हटाउँछ । तर जो लोकमा सुख उठाउने र ऐशआराम गर्ने मानिसहरू छन्, उनीहरू पञ्च काम गुणमा नै मस्त भइरहन्छन्, मनले चाहेको अनेक प्रकारले आँखाले सोन्दर्य रूप हेरी मस्त भइरहन्छन्, गीत र बाजा कानमा सुनाएर त्यसको स्वाद लिन्छन्, अनेक प्रकारका मनपरेको फूल, फल, पात, छाला, जरा या अनेक प्रकारको सुगन्धलाई सुँघेर प्रसन्न हुन्छन्, अनेक प्रकारको असलभन्दा मनले चाहेको खाने, पिउने र स्वादले जिब्रोमा रस लिन्छन्, अनेक प्रकारका मन परेका, चिप्ला मसिना, कमलो र मृदु वस्तुहरूको स्पर्शको सुख लिन्छन्, अनेक प्रकारका मनपरेका असल, खराब या पाप पुण्यको विचारले मनमनै प्रसन्न रहन्छन्, यसको विपरीत, तपाईंहरू आँखा, कान, नाक, जिब्रो, शरीर र मनका इच्छाहरूलाई दमन गरेर बस्नुहुन्छ, हात कँपाउनुहुन्छ, जरा समेत उखेली दिनुहुन्छ, रोकेर बस्नुहुन्छ र बन्द गरी दिनाले शरीरलाई पनि कष्ट हुन्छ र मनलाई पनि । शारीरिक दुःख पनि हुन्छ र मानसिक पनि । मागन्दि^{१५५} परिव्राजकले भगवान्को निन्दा गर्दै श्रमण गौतमलाई भूनु^{१५९} भनेर भनेका थिए । यही युक्ति हो, जसको बलमा म भन्दछु कि निर्वाणमा पनि दुःख मिसिएको छ ।”

१८. “होइन महाराज ! निर्वाणको दुःखको लेस मात्र पनि छैन, सुखैसुख छ । महाराज ! तपाईं जो भन्दै हुनुहुन्छ कि निर्वाणमा दुःख छ, त्यो दुःख यथार्थतः निर्वाणमा छैन । त्यो त निर्वाण साक्षात्कार गर्नुभन्दा पहिलेको कुरो हो । यो त निर्वाणको खोजी गर्दाको अवस्था हो । महाराज ! साँच्चै निर्वाणमा सुखैसुख छ, निर्वाणमा दुःखको लेसमात्र पनि छैन । यसको कारण भन्दछु — महाराज ! राजालाई ‘राज्यसुख’ नामको कुनै चीज हुन्छ ?” “हुन्छ भन्ते ! राजाहरूलाई ‘राज्यसुख’ हुन्छ ।” “महाराज ! राजाहरूको त्यो ‘राज्यसुख’ मा दुःख पनि मिसिएको हुन्छ ?” “हुँदैन भन्ते !” “महाराज ! जब कहिले सीमान्तका मानिसहरूले विद्रोह गर्दा उनीहरूलाई दबाउनका लागि राजाले आफ्नो दरबार छोडेर अधिकारी, मन्त्री, सेना र सिपाही आदिका साथ माखो, लामखुटे, हावा र गर्मीको दुःख भेल्दै अग्लो र होचो जमिनमा आक्रमण गर्दै ठूलो लडाईं छेड्छ, यहाँसम्म कि आफ्नो ज्यानलाई सङ्कटमा पार्दछ । त्यसो किन गरेको हो ?” “भन्ते नागसेन ! यो राज्यसुख होइन, यो त राज्यसुख पाउनुभन्दा पहिलोको प्रयास हो ।” “भन्ते नागसेन ! ठूलो कठिनाइपछि राजाले राज्य पाउँछ र त्यसको सुखलाई भोग गर्दछ ।” “भन्ते नागसेन ! यसरी, राज्यसुखमा दुःख छैन । राज्यसुख भनेको अर्कै सुख हो र दुःख भनेको अर्कै ।” “महाराज ! त्यस्तै, निर्वाण सुख नै सुख हो । निर्वाणमा दुःखको लेस मात्र पनि छैन । जसले त्यस निर्वाणको खोजी गर्दछ, उनीहरूले शरीर र मनले तप गर्नु नै पर्दछ । उनीहरूले उभिएर चक्रमण गर्नु, आसन लगाएर बस्नु, राख्नु, निद्रा नलगाई बस्नु, इन्द्रियहरूमा निग्रह राख्नु, आफ्नो शरीरलाई त्याग गरी यतिका दुःख सहेर निर्वाण प्राप्त गरी

सुखैसुख प्राप्त गर्छन् । जस्तै – शत्रुहरूलाई दम गरेपछि नै राजाले राज्यसुख पाउँछ, त्यसरी नै, निर्वाणमा सुखैसुख छ, दुःखको लेस मात्र पनि छैन । निर्वाण अर्कै हो र दुःख अर्कै ।”

“महाराज ! एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् – निर्वाण-सुखमा सुखैसुख छ, त्यसमा दुःखको लेस मात्र पनि छैन, दुःख अर्को चीज हो भने निर्वाण अर्कै । महाराज ! आचार्यकहाँ शिल्प सिक्नेलाई शिल्प सुख भनेको हुन्छ ?” “हुन्छ भन्ते ! शिल्पसुख भनिएको हुन्छ ।” “महाराज ! के त्यो शिल्पसुखमा दुःख हुन्छ ?” “हुन्छ भन्ते !” “महाराज ! त्यसो भए किन आफ्नो गुरुको सेवामा यति कष्ट गर्नुपर्ने, गुरुलाई किन अभिवादन गर्नु पर्ने, किन उठेर स्वागत गर्नुपर्ने, पढ्नुपर्ने, पानी ल्याउनुपर्ने, बढार्नुपर्ने, दतिवन ल्याउनु पर्ने, मुख धुन पानी ल्याउनु इत्यादि सेवा किन गरिन्छ ? किन गुरुको जुठो खानुपर्ने ? किन उहाँलाई मालिस गर्नुपर्ने, किन उहाँलाई नुहाइदिनुपर्ने र गोडा सफा गर्नुपर्ने ? आफ्नो इच्छालाई छाडेर अरूको इच्छाले किन सबै काम गर्नुपर्ने ? कडा ओछ्यानमा किन सुत्नुपर्ने ? रूखासुक्खा खाएर आफ्नो शरीरलाई दुःख दिनुपर्ने ?” “भन्ते नागसेन ! शिल्पसुख यो होइन शिल्प (कला) सिक्नका लागि पहिले यसो गरिन्छ । भन्ते ! ठूलो दुःख सहेर शिल्पकला सिकेर शिल्पसुख प्राप्त गरिन्छ, शिल्प सुखमा दुःख छैन, शिल्पसुख अर्कै हो र दुःख अर्कै ।”

“महाराज ! त्यसरी नै, निर्वाणमा सुखैसुख छ । निर्वाणमा दुःखको लेस मात्र पनि छैन । उनीहरू उठेर, चक्रमण गर्छन्, आसन लगाएर बस्छन्, भोजनमा धेरै संयम राख्छन्, निदाउँदैनन् र इन्द्रियहरूलाई निग्रह गर्छन् तथा आफ्नो धन, धान्य, आफन्त र मित्रहरूसँग नाता सम्बन्ध विच्छेद गर्ने पछि । यति कठिनाई भोगेपछि निर्वाण पश्चात् सुखैसुख पाउँछ, आचार्यसँग शिल्प सिकेर सुखपूर्वक बस्छन् । महाराज ! निर्वाण एकान्ततः सुखैसुख छ । त्यसमा दुःखको लेस मात्र पनि छैन । निर्वाण अर्कै हो र दुःख अर्कै ।”

“साधु भन्ते ! अब मैले ठीक-ठीक बुझें ।”

१०. निर्वाण-रूप-संस्थान विषयमा प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं निर्वाण-निर्वाण भनी भन्नुहुन्छ । त्यो के हो ? उपमा, व्याख्या तर्क र कारणहरूका साथ के तपाईं सम्झाउन सक्नुहुन्छ, कि निर्वाणको रूप, स्थान, काल र आकार कस्तो छ ?”

“महाराज ! निर्वाणमा यस्तो देखाउन हुने कुनै कुरो छैन । उपमा, व्याख्या, तर्क र कारणहरूका साथ निर्वाणको रूप, स्थान, काल वा आकार कस्तो छ, सो देखाउन सकिन्न ।” “भन्ते नागसेन ! म यो मान्दिन कि निर्वाण वर्तमान हो तर त्यसको रूप, स्थान, काल वा आकार न उपमा, न व्याख्या, न तर्क, न कारणहरूका साथ सम्झाउन सकिन्छ । कृपया मलाई यो कुरो सम्झाउनु होस् ।” “हवस् महाराज ! यसलाई म कारण दिएर सम्झाउँछु – महाराज ! के महासमुद्र नामको कुनै वस्तु छ ?” “हो भन्ते, छ । महासमुद्रलाई कसले जान्दैन ?”

२०. “महाराज ! यदि कसैले तपाईंलाई यस्तो प्रश्न सोधे – महाराज ! यो त भन्नुहोस् कि समुद्रमा पानी कति छ ? ती जीवहरूको के गणना छ, जो महासमुद्रमा रहन्छन् ? अनि तपाईं के उत्तर दिनुहुन्छ ?” “भन्ते नागसेन ! यदि कसैले मसित यो कुरो सोध्यो भने म यही उत्तर दिनेछु – हे मानव ! तिमीले मसित यस्तो प्रश्न सोधी रहेका छौ जो सोध्नै नहुने हो, यो प्रश्न सोध्न हुँदैन थियो, थिएन । यो प्रश्नलाई थन्किएको बेस । भूशास्त्रविद्हरूले पनि यसमा विचार गरेका छैनन् – महासमुद्रमा कति पानी छ, असलमा कसले अनुमान गर्न सक्छ । कसले गन्न सक्छ कि त्यसमा कति जीवहरू रहन्छन् ? भनेर म जवाफ दिनेछु ।”

“महाराज ! समुद्र छँदाछँदै पनि तपाईं यसरी उत्तरी किन दिनुहुन्छ ? तपाईंले त गणना गरेर ठीक-ठीक उसलाई भनी दिनुपर्छ कि महासमुद्रमा यति पानी छ र यति जीव रहन्छन् ।” “भन्ते ! यो असम्भव कुरो हो । यो प्रश्नलाई गर्नको कुनै प्रयोजन नै छैन ।”

“महाराज ! जस्तै समुद्र भएर पनि यो कुरो भन्न सकिन्न कि त्यसमा कति पानी छ वा कति जीवहरू रहन्छन् । त्यस्तै, निर्वाण भएर पनि त्यसको रूप, स्थान, काल वा आकार उपमा देखाएर, व्याख्या गरेर, तर्क र कारणका साथ सम्झाउन सकिन्न । महाराज ! चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने कुनै ऋद्धिमान् पुरुषले महासमुद्रमा यति पानी छ र यति जीवहरू रहन्छन् भनी भलै भन्न सकोस्, तर उसले पनि निर्वाणको रूप, स्थान, काल वा आकार ... सम्झाउन सक्दैन ।”

“महाराज ! एउटा अर्को कारण सुन्नुहोस् जसले गर्दा निर्वाण भएर पनि उपमा, व्याख्या, तर्क र कारणहरूका साथ निर्वाणका रूप, स्थान, काल वा आकार कस्ता छन् सो देखाउन सकिन्न ।”

“महाराज ! देवताहरूमा ‘अरूपकायिक’ नामका देवता छन् कि छैनन् ?” “हो भन्ते ! यस्तो सुनिन्छ कि ‘अरूपकायिक’ नामका देवता छन् ।” “महाराज ! के ती ‘अरूपकायिक’ देवताहरूका रूप, स्थान, काल या आकार, उपमाहरू देखाएर, व्याख्या गरेर, तर्क र कारणका साथ सम्झाउन सकिन्छ ?” “सकिन्न भन्ते ! सम्झाउन सकिन्न ।” “महाराज ! त्यसो भने ‘अरूपकायिक’ नामका देवता छँदै छैन ।” “भन्ते ! ‘अरूपकायिक’ देवताहरू अवश्य छन् तर तिनका रूप, स्थान, काल या आकार-प्रकार, उपमाहरू, देखाएर, व्याख्या गरेर, तर्क र कारणका साथ सम्झाउन सकिन्न ।” “महाराज ! जसरी ‘अरूपकायिक’ नामका देवताहरू भए तापनि तिनका रूप, स्थान, काल या आकार उपमा देखाएर व्याख्या गरेर, तर्क र कारणका साथ सम्झाउन सकिन्न, त्यसरी नै, निर्वाण भएर पनि त्यसका रूप, स्थान, आयु या आकार उपमा दिएर, व्याख्या गरेर तर्क र कारणहरूका साथ सम्झाउन सकिन्न ।”

“भन्ते नागसेन ! ठीक छ, म मान्दछु कि निर्वाण सुखैसुख छ र त्यसका रूप, स्थान, काल या आकारलाई उपमा दिएर व्याख्या गरेर, तर्क र कारणका साथ सम्झाउन सकिन्न । भन्ते ! के उपमाको सहारामा निर्वाणको गुणतिर के अरूले कुनै सङ्केत मात्र पनि गरेको छ ?” “महाराज ! निर्वाणको रूप त छँदैछैन, तर उपमाको सहारामा धेरथोर यतातिर सङ्केत गर्न सकिन्छ कि त्यो कस्तो छ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! निर्वाण कस्तो छ भन्ने कुरा देखाइदिनुहोस् । चाँडो भन्नुहोस् । तपाईंले आफ्नो मन्द, शीतल एवं मधुर वचनरूपी वायुले मेरो हृदयको उत्सुकतारूपी जलनलाई शान्त पारिदिनुहोस् ।”

“महाराज ! कमलको एक गुण निर्वाणसँग मिल्छ, पानीको दुई गुण निर्वाणसँग मिल्छ, औषधीको तीन गुण निर्वाणसँग मिल्छ, महासमुद्रको चार गुण ..., भोजनको पाँच गुण ..., आकाशको दस गुण ..., मणिरत्नको तीन गुण ..., श्रीखण्ड (रक्तचन्दन) को ती गुण ..., नौनी घिउको तीन गुण ..., पहाडको टाकुराका पाँच गुण निर्वाणसँग मिल्छन् ।”

“भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि कमलको एउटा गुण निर्वाणसँग मिल्छ । त्यो कुनचाहिँ गुण हो ?” “महाराज ! जसरी कमल पानीमा सधैं अलिप्त भइरहन्छ, त्यसरी नै, निर्वाण सबै क्लेशहरूसँग अलिप्त भइरहन्छ । महाराज ! कमलको यो गुण निर्वाणसँग मिल्छ ।” (१)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि पानीको दुई गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती कुनचाहिँ गुण हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै – पानी शीतल हुन्छ र त्यसले गर्मीलाई हटाउँछ; त्यस्तै निर्वाण पनि शीतल छ, जसले सबै क्लेशहरूको तापलाई शान्त पारिदिन्छ । महाराज ! यो पानीको पहिलो गुण हो, जो निर्वाणसँग मिल्छ । (२) महाराज ! फेरि, जस्तै – पानीले तिर्खा लागेको, थकित, क्लान्त भई गर्मीले पीडित भएकाहरूको तिर्खा मेटाइदिन्छ, त्यसरी नै, निर्वाणले पनि मानिसहरूको काम-तृष्णा, भव-तृष्णा र विभव-तृष्णाको तिर्खालाई मेटाइदिन्छ । महाराज ! यो पानीको दोस्रो गुण हो, जो निर्वाणसँग मिल्छ ।” (२)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि औषधीको तीन गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती कुनचाहिँ तीन गुण हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै – विषले पीडित सत्त्व प्राणीहरूका लागि औषधी नै एकमात्र बचाउने उपाय हो । त्यस्तै, क्लेशरूपी विषले पीडित सत्त्व प्राणीहरूका लागि निर्वाण नै एकमात्र बचाउने उपाय हो । महाराज ! औषधीको यो पहिलो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (२) महाराज ! फेरि, जसरी औषधीले सबै रोगहरूलाई अन्त गरिदिन्छ, त्यसरी नै, निर्वाणले सबै दुःखहरूलाई समाप्त गरिदिन्छ । महाराज ! औषधिको यो दोस्रो गुण हो जो निर्वाणसँग मिल्छ । (३) फेरि, जसरी औषधि अमृत हो; त्यस्तै नै निर्वाण पनि अमृत हो । महाराज ! औषधीको यो तेस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ ।” (३)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि महासमुद्रको चार गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती चार गुणहरू के हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै – महासमुद्रले आफूमा कुनै मृत शरीरलाई राख्न दिँदैन, त्यसरी नै, निर्वाणमा कुनै क्लेश रहन पाउँदैन । (२) महाराज ! फेरि, जसरी महासमुद्र महान् र अपरम्पार छ, सबै नदीहरू बग्दा पनि भरिँदैन; त्यस्तै निर्वाण पनि महान् र अपरम्पार छ, सबै सत्त्व जीवहरू आए पनि भरिन्न । महाराज ! महासमुद्रको यो दोस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (३) जसरी महासमुद्रमा ठूलठूला जीवहरू रहन्छन्, त्यसरी नै निर्वाणमा ठूलठूला क्षीणास्रव, शुद्ध, बलिया र आत्मसंयमी अर्हत् बस्छन् । महाराज ! महासमुद्रको यो तेस्रो गुण पनि निर्वाणसँग मिल्छ । (४) महाराज ! जसरी मानौं महासमुद्र अनेक प्रकारका अनन्त ठूलठूला तरङ्गरूपी फूलहरूले फुलेको हुन्छ, त्यसरी नै, निर्वाण पनि विभिन्न प्रकारका अनन्त ठूलाठूला शुद्ध विद्या र विमुक्तिका फूलहरूले

फुलिरहन्छ । महाराज ! महासमुद्रको यो चौथो गुण निर्वाणसँग पनि मिल्छ । महाराज ! महासमुद्रका यी चारै गुणहरू निर्वाणसँग मिल्छन् ।” (४)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भोजनको पाँच गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती कुनचाहिँ पाँच गुणहरू हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै – भोजनले सबै सत्त्वको प्राणरक्षा गर्छ; त्यसरी नै, साक्षात् गरेको निर्वाणले जरा-मरण हुनुबाट रक्षा गर्दछ । महाराज ! भोजनको यो पहिलो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (२) जस्तै – भोजनले सबै सत्त्वको बललाई वृद्धि गर्छ; त्यसरी नै, निर्वाण साक्षात्कार गर्नाले ऋद्धिबलको वृद्धि हुन्छ । महाराज ! भोजनको यो दोस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (३) भोजनले सबै सत्त्वको सौन्दर्यलाई कायम राख्छ । त्यसरी नै, साक्षात् गरेको निर्वाणले सत्त्वहरूमा सद्गुणको सौन्दर्यलाई कायम राख्छ ।” महाराज ! भोजनको यो तेस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (४) जस्तै भोजनले सबै सत्त्वको कष्टलाई मेटिदिन्छ । महाराज ! भोजनको यो चौथो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (५) जस्तै – भोजनले सबै सत्त्वको भोक र दुर्बलता मेटिदिन्छ; त्यसरी नै, निर्वाणले सत्त्वहरूको सबै दुःख भोक र दुर्बलतारूपी क्लेश आदिलाई मेटिदिन्छ । महाराज ! भोजनको यो पाँचौं गुण निर्वाणसँग मिल्छ ।” (५)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि आकाशको दस गुण निर्वाणसँग मिल्छ । ती कुनचाहिँ दस गुणहरू हुन् ?” “महाराज ! जस्तै – आकाश (१) न उत्पन्न हुन्छ, (२) न जीर्ण (पुरानो) हुन्छ, (३) न मर्छ, (४) न आवागमन गर्छ, (५) दुर्ज्ञेय (बुझ्न नसकिने) छ, (६) चोरहरूले चोर्न सक्दैनन्, (७) कसैमाथि निर्भर रहँदैन, (८) स्वच्छन्द हुन्छ, (९) खुल्ला हुन्छ, (१०) अनन्त छ । महाराज ! त्यसरी नै, निर्वाण पनि न उत्पन्न हुन्छ, न जीर्ण (पुरानो) हुन्छ, न मर्छ, न आवागमन गर्छ, दुर्ज्ञेय (बुझ्न नसकिने) छ, चोरहरूले चोर्न सक्दैनन्, अरूमाथि निर्भर रहँदैन, स्वच्छन्द हुन्छ, अनन्त छ । महाराज ! आकाशका यी दसगुणहरू निर्वाणसँग मिल्छ ।” (६)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि मणिरत्नका ती न गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै – मणिरत्नले समग्र इच्छाहरूलाई पूरा गरिदिन्छ, त्यसरी नै, निर्वाणले पनि समग्र इच्छाहरूलाई पूरा गरिदिन्छ, मणिरत्नजस्तै अत्यन्त मनोहर हुन्छ । महाराज ! मणिरत्नको यो दोस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (२) महाराज ! फेरि, मणिरत्न प्रकाशवान् र अत्यन्त उपयोगी हुन्छ । त्यस्तै, निर्वाण पनि अत्यन्त उपयोगी र प्रकाशवान् हुन्छ । महाराज ! मणिरत्नको यो तेस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । महाराज ! मणिरत्नका यी तीनै निर्वाणसँग मिल्छ ।” (७)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि (श्रीखण्ड) का तीन गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै रक्तचन्दन दुर्लभ हुन्छ, त्यस्तै, निर्वाण प्राप्त गर्न बडो गाह्रो छ । महाराज ! श्रीखण्डको यो पहिलो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (२) रक्तचन्दनको सुगन्ध आफैमा अनौठो हुन्छ । त्यसरी नै, निर्वाणको सुगन्ध पनि अनौठो हुन्छ । महाराज ! रक्तचन्दनको यो दोस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (३) महाराज ! रक्तचन्दनजस्तै निर्वाण पनि सज्जनहरूद्वारा अत्यन्त प्रशंसित छ । महाराज ! रक्तचन्दनको यो तेस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ ।” (८)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि नौनीका तीन गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती कुन गुणहरू हुन् ?” “महाराज ! (१) नौनी वर्णसम्पन्न हुन्छ, त्यस्तै निर्वाण पनि वर्णसम्पन्न हुन्छ । महाराज ! नौनीको यो पहिलो गुण, निर्वाणसँग मिल्छ । (२) महाराज ! फेरि, नौनी बास्नादार हुन्छ । त्यसरी नै, निर्वाण पनि शील सुगन्धयुक्त हुन्छ । महाराज ! नौनीको यो दोस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (३) महाराज ! फेरि नौनी अत्यन्त स्वादिष्ट हुन्छ, त्यस्तै नै निर्वाण पनि स्वादिष्ट हुन्छ । महाराज ! नौनीको या तेस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ ।” (९)

“भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि पर्वत शिखरको पाँच गुण निर्वाणसँग मिल्छ, ती कुनचाहिँ गुणहरू हुन् ?” “महाराज ! (१) जस्तै – पहाडको चुचुरो निकै उच्च हुन्छ । त्यस्तै नै, निर्वाण पनि बडो उच्च छ । (२) पहाडको चुचुरोभैँ निर्वाण पनि अचल हुन्छ । महाराज ! पहाडको चुचुरोको यो दोस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (३) पहाडको चुचुरोमा चढ्नु बडो गाह्रो काम हो । त्यस्तै, सबै क्लेशलाई मेटेर निर्वाणको चुचुरोमा चढ्न बडो गाह्रो छ । महाराज ! पहाडको चुचुरोको यो तेस्रो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (४) महाराज ! अनि फेरि, जस्तै – पहाडको चुचुरोमा कुनै बीउ उम्र्न सक्दैन, त्यसरी नै, निर्वाणमा पनि कुनै क्लेश उत्पन्न हुन सक्दैन । महाराज ! पहाडको चुचुरोको यो चौथो गुण निर्वाणसँग मिल्छ । (५) महाराज ! पहाडको चुचुरोजस्तै निर्वाणमा पनि कसैका प्रति राग द्वेष रहँदैन । महाराज ! पहाडको चुचुरोको यो पाँचौँ गुण निर्वाणसँग मिल्छ ।” (१०)

११. निर्वाण-साक्षात्कार विषयमा प्रश्न

२१. “भन्ते नागसेन ! तपाईंहरू भन्नुहुन्छ कि निर्वाण भूत, भविष्य र वर्तमान – तीनै कालभन्दा अगाडिको वस्तु हो । निर्वाण न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न न उत्पन्न गर्न सकिन्छ । भन्ते नागसेन ! जब सकैले सम्य प्रतिपन्न (सन्मार्ग) मा हिँडेर निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्न सक्छ, त के उसले उत्पन्न भएको निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ ?” “महाराज ! कसैले सन्मार्गमा हिँडेर सम्यक् प्रतिपन्नमा निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ भने, उसले न त उत्पन्न भएको निर्वाणलाई साक्षात्कार गरेको हो, न त नयाँ तवरले निर्वाण उत्पन्न गरेर साक्षात्कार गर्दछ । महाराज ! त्यसमाथि पनि निर्वाण यथार्थमा छ, सन्मार्गमा हिँड्ने मानिसले नै त्यसको साक्षात्कार गर्न सक्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! यस प्रश्नलाई अझै धमिलो बनाएर उत्तर नदिनुस् । यसलाई राम्रोसँग खुलस्त उत्तर दिनुहोस् । विना कुनै सङ्कोच उत्साहपूर्वक तपाईंले जे सिक्नु भएजति सबै कुरा सम्झाएर भन्नुहोस् । यस विषयमा म एकदमै मूर्ख छु, पथभ्रष्ट भएको छु, सन्देहमा परेको छु, भित्र भित्रै घोच्ने यो दोषलाई निकाली दिनुहोस् ।”

२२. “महाराज ! निर्वाण शान्त, सुखद र प्रणीत छ । सम्यक् प्रतिपन्नमा लागेको बुद्धोपदेशअनुसार संसारको सबै संस्कारलाई (अनित्य, दुःख र अनात्माका आँखाले) देखेर कुनै प्रज्ञाले निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ । महाराज ! जसरी शिष्यले गुरुबाट शिक्षा लिएर आफूले जानेअनुसार

विद्या हासिल गर्छ, त्यसरी नै, सम्यक् प्रतिपन्नमा लागेकोले बुद्धोपदेशअनुसार प्रज्ञाद्वारा निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ ।”

“निर्वाणको दर्शन कसरी हुन सक्छ ?” “अनीतित (विघ्न बाधादेखि रहित) निरूपद्रव (उपद्रोरहित) हुनाले, अभय हुनाले, क्षेमकुशल हुनाले, शान्त हुनाले, सुखमय हुनाले, प्रसन्न हुनाले, प्रणीत हुनाले, नम्र हुनाले, चित्त शुद्ध हुनाले तथा शीलपालन गर्नाले निर्वाणको दर्शन हुन सक्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – कुनै मानिस कुनै ठूलो अग्निकण्डमा पर्दा जसरी तसरी कुदेर, फाल हानेर बाहिर निस्कन्छ र त्यसपछि धेरै सुख पाउँछ, महाराज ! त्यसरी नै, कसैले सुवाटोमा हिँडेर, मनलाई ठीक लक्ष्यमा लगाएर तीन प्रकारको आगोको सन्तापबाट मुक्त भई परमसुख निर्वाणको साक्षात्कार गर्छ । महाराज ! यहाँ जुन आगो छ, त्यसलाई तीन प्रकारको आगो (राग, द्वेष र मोह) सम्भन्नुपर्छ । यहाँ आगोमा परेको जुन मानिस छ, त्यसलाई सुवाटोमा लाग्ने सम्भन्नुपर्छ । जो आगोबाट बाहिर आएको छ, उसलाई निर्वाण पाएको ठान्नुपर्छ ।” (क)

“महाराज ! जस्तै – मरेको सर्प, कुकुर र मानिसहरूले भरिएको कुनै खाडल होस्, जहाँबाट अत्यन्त दुर्गन्ध आइरहेको होस् । त्यस्तो दुर्गन्धित खाडलबाट माभ्र जाकिएको कुनै जीवित मानिस हात खुट्टा चलाएर अत्यन्त प्रयासपछि बाहिर निस्कन्छ र त्यसपछि दुर्गन्धित नभएको ठाउँमा पुगेर निकै सुख पाउँछ; महाराज ! त्यसरी नै, कसैले सुवाटोमा हिँडेर मनलाई ठीक ठाउँमा लगाएर क्लेशरूपी मुर्दाहरूको रासबाट बाहिर आएर परमसुख निर्वाणको साक्षात्कार गर्दछ । महाराज ! जो यहाँ मुर्दाहरू छन् तिनलाई पञ्चकाम गुण सम्भन्नुपर्छ र जो यहाँ मुर्दाहरूका माभ्र राखिएको जिउँदो मानिस छ, उसलाई सुवाटोमा लाग्ने सम्भन्नुपर्छ । जसलाई यहाँ दुर्गन्ध नभएको स्थान हो त्यसलाई निर्वाण भनी सम्भन्नुपर्छ ।” (ख)

“महाराज ! जसरी कुनै मानिस कुनै सङ्कटमा परेर निकै डराएको होस्, त्रसित भएको होस्, काँपेको होस्, हताशिएको होस्, पागल भएको होस् । ऊ आफ्नो प्रयासले त्यस सङ्कटदेखि बाहिर निस्केर आवस् जहाँ पूर्ण स्थिरता होस्, भयको कुनै अवसर नहोस् । त्यस ठाउँमा उसलाई अत्यन्त सुख प्राप्त होस् । महाराज ! त्यसरी नै कोही सुवाटोमा हिँडेर मनलाई ठीक दिशामा लगाएर डर वा त्रासबाट रहित परमसुख निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ । महाराज ! जो यहाँ संकटको भय छ, उसले जन्म लिनु, बूढा हुनु, विमार पर्नु, मर्नु इत्यादिले गर्दा हुने संसारको यो अपार भय ठान्नुपर्दछ । जो यहाँ भयभीत मानिस छ उसलाई सुवाटोमा हिँड्ने सम्भन्नुपर्छ । जसलाई यहाँ सङ्कटबाट निस्केर स्थिरता र निर्भयता भए ठाउँमा आउनु छ, उसलाई निर्वाण पाएको सम्भन्नुपर्छ ।” (ग)

“महाराज ! जस्तै मैलो र फोहोर हिलोमा परेको कुनै मानिस चेष्टा गरेर सफा ठाउँमा आएर सुख पावस्, त्यसरी नै कसैले सुवाटोमा हिँडेर मनलाई ठीक दिशामा लगाई क्लेशरूपी फोहोरबाट निस्केर परमसुख निर्वाणको साक्षात्कार गर्दछ । महाराज ! जुन यहाँ हिलो छ, त्यसलाई संसारको लाभ, सत्कार र प्रशंसा ठान्नुपर्छ । यहाँ हिलोमा गाडिएको मानिस छ, उसलाई सुवाटोमा लागेको ठान्नुपर्छ । यहाँ जुन ठाउँ सफल छ, त्यसलाई निर्वाण सम्भन्नुपर्छ ।” (घ)

“सुबाटोमा हिँडेर कसैले कसरी निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ ? महाराज ! जो सुबाटोमा हिँड्छ, उसले संसारका सबै संस्कारहरूको प्रवृत्ति (अनित्य, दुःख र अनात्म) देखेर त्यसमा विचार गर्दछ । विचार गरेर त्यहाँ जन्म भइरहेको देख्छ, वृद्ध भइरहेको देख्छ, रोगी भइरहेको देख्छ र मृत्यु भइरहेको देख्छ । उसले त्यहाँ कति पनि सुख देख्दैन । आदि (सुरु) बाट, मध्यबाट र अन्तबाट पनि कुनै वस्तुलाई समातेर राख्ने योग्य पाउँदैन ।”

“महाराज ! जस्तै कुनै पुरुष दिनभरि आगोमा तातो पारेको, बाहिर भिकेर राखेको, रापले बल्दै गरेको फलामको गोलो वस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त कुनै भागमा पनि हातले समाउने योग्य सम्भ्रमण नै, त्यस्तै नै, महाराज ! जो संसारका सबै संस्कारहरूको प्रवृत्तिलाई देखेर त्यसमाथि विचार गर्दछ, विचार गरेर त्यहाँ जन्म भइरहेको देख्छ, वृद्ध भइरहेको देख्छ, रोगी भइरहेको देख्छ र मृत्यु भइरहेको देख्छ, उसले त्यहाँ सुख कति पनि देख्दैन । आदि (सुरु) बाट, मध्यबाट र अन्तबाट पनि कुनै वस्तुलाई समातेर राख्ने योग्य पाउँदैन । त्यसैले उसले चित्तको संसारमा कुनै वस्तु ग्रहण गर्न योग्य देख्दैन ।”

“महाराज ! जस्तै – कुनै व्यक्ति ज्वालायुक्त आगोको ठूलो राशिमा पयो; आफूलाई असहाय र अशरण पायो; महाराज ! यसरी नै सांसारिक विषयहरूले उसको मन उद्विग्न हुन्छ, उसको चित्तमा वैराग्य (अरति) उत्पन्न हुन्छ । उसको शरीरलाई एक प्रकारको उद्विग्नताले समाउँछ । शरीर उद्विग्न भएपछि आफैले आफैलाई असहायक (असरण) पाउँछ । भव (आवगमन) को चक्रबाट थाक्छ ।”

“उसले सबैतिर केवल भय नै भय देख्छ र उसलाई यस्तो लाग्छ – ‘अहो ! यो सारा संसार बलिरहेको छ । धकधकी बलिरहेको छ । दुःखै दुःखले भरिएको छ ।’ यदि कोही यस स्थानबाट मुक्त हुन चाहन्छ भने, उसको लागि परम शान्ति र प्रणीत निर्वाण नै एकमात्र उपाय छ, जहाँ सबै संस्कार सधैंका लागि रोकिन्छ, सबै उपधि हट्छ, रागको अन्त हुन्छ र आवागमनको निरोध हुन्छ । यसरी आवागमनबाट छुट्नेतर्फ नै उसको चित्त लाग्छ, यही श्रद्धा र विश्वास बढ्छ । ऊ आनन्दसाथ भन्छ – ‘अहो ! मैले निस्सरण निर्वाण लाभ गरेँ ।’

“महाराज ! जस्तै – अज्ञात जङ्गलमा बाटो बिर्सिको कुनै व्यक्ति ठीक बाटो पाएर आनन्दमग्न हुन्छ र भन्छ – अहो ! सही बाटो पाएँ; त्यसरी नै संसारको प्रपञ्चमा भय नै भय देख्ने व्यक्तिले आवागमनबाट छुट्नेतर्फ नै चित्त लगाउँछ, त्यता नै उसको श्रद्धा र विश्वास बढ्छ । ऊ आनन्दसाथ भन्छ – ‘अहो ! मैले निस्सरण निर्वाण लाभ गरेँ ।’

“उसले निर्वाण पाउने बाटो खोज्छ, त्यसैले भावना गर्दछ र त्यसलाई गवेषणा गरी मननद्वारा दृढ गर्दछ । आफ्नो सारा ध्यान, प्रयास र उत्साह त्यसैतिर लगाउँछ । बारम्बार त्यसैको ध्यान गर्नाले उसको चित्त सांसारिक विषयहरूबाट हटेर वैराग्यतर्फ भुक्छ । महाराज ! उसले वैराग्यलाई पूर्ण गरेर सन्मार्गमा लागेर निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्दछ ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! यो कुरो म मान्दछु ।”

१२. निर्वाणसन्निहित प्रश्न

२३. “भन्ते नागसेन ! के त्यो स्थान पूर्व दिशातर्फ छ या पश्चिमतर्फ, उत्तर दिशातर्फ, या दक्षिण तर्फ, माथि वा तल, तेस्रो जहाँ निर्वाण लुकेको होस् ?” “महाराज ! त्यो स्थान न त पूर्व दिशातर्फ, न पश्चिमतर्फ वा उत्तर दिशातर्फ, वा दक्षिणतर्फ या माथि, या तल, या तेस्रो, जहाँ निर्वाण लुकेको होस् ।”

“भन्ते ! यदि निर्वाण कुनै ठाउँमा छैन भने, निर्वाण भन्ते कुरो छँदै छैन । निर्वाणको साक्षात्कार गर्नु एकदम भूटो कुरो हो । म यसका लागि तर्क दिन्छु – भन्ते नागसेन ! जस्तै संसारमा खेती गर्नका लागि खेत छ; गन्ध निकाल्नको लागि फूल छ, फुल्न उमानका लागि फूलबारी छ, फल लाग्न भनेर वृक्ष छ र रत्न भिक्नका लागि खानी छ । जुन मानिसलाई जुन वस्तुको खाँचो छ, ऊ त्यहाँ गएर उत्पन्न गर्न सक्छ । भन्ते ! यदि निर्वाण छ भने निर्वाणको कुनै उत्पादक स्थान पनि हुनुपर्छ । भन्ते ! यदि कुरो यो होइन भने म यही सम्झने छु कि निर्वाण नामको कुनै वस्तु नै छैन । निर्वाणको साक्षात्कार गर्नु भनेको असत्य कुरो हो ।”

२४. “महाराज ! निर्वाण पाइने कुनै ठाउँ नभए पनि निर्वाण छ । सन्मार्गमा हिँडेर मनलाई ठीक ठाउँमा लगाएर निर्वाणको साक्षात्कार गर्न सकिन्छ । महाराज ! जस्तै आगो छ, तर आगो बस्ने ठाउँ छैन, दुईवटा काठलार्य घर्षण गर्नाले आगो निस्कन्छ । महाराज ! यसरी नै, निर्वाण भन्ने छ, परन्तु निर्वाण रहने स्थान छैन । सन्मार्गमा हिँडेर मनलाई ठीक दिशामा लगाएर निर्वाणको साक्षात्कार गरिन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – (१) चक्ररत्न, (२) हस्तिरत्न, (३) अश्वरत्न, (४) मणिरत्न, (५) स्त्रीरत्न, (६) गृहपतिरत्न र (७) परिणायकरत्न यी सात रत्नहरू (चक्रवर्ती राजाको) हुन्छन् । तर यस्ता रत्नहरू पाइने कुनै विशेष स्थान छैन । तिनको व्रत पालन गर्नाले नै राजालाई यस्ता रत्नहरू प्राप्त हुन्छ, महाराज ! त्यसरी नै, निर्वाण छ तर त्यसको बस्ने ठाउँ छैन । सन्मार्गमा हिँडेर मनलाई ठीक ठाउँमा लगाएपछि निर्वाणको साक्षात्कार गरिन्छ ।”

“भन्ते नागसेन ! निर्वाण पाइने स्थान असलमा होस् या नहोस्, के कुनै यस्तो स्थान पनि छ जहाँ बसेर सम्यक् प्रतिपन्न (सन्मार्ग) मा लागेपछि निर्वाणको साक्षात्कार हुन्छ ?” “महाराज ! यस्तो स्थान छ, जहाँ बसेर सम्यक् प्रतिपन्नमा लागेर निर्वाणको साक्षात्कार गर्न सकिन्छ ।” “भन्ते ! त्यो कुनचाहिँ स्थान हो, जहाँ बसेर निर्वाणको साक्षात्कार गर्न सकिन्छ ?” “महाराज ! त्यो स्थान शील हो । शीलमा प्रतिष्ठित भएर मनलाई वशमा राखेर चाहे जहिलेसुकै होस् मानिसले निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्न सक्छ । शक या यवन देशहरूमा बसे पनि, चीन वा बेलायतमा बसेर पनि, अलसन्दमा रहेर पनि, निकुम्बमा रहेर पनि, काशीमा रहेर पनि, कोसलमा रहेर पनि, काश्मीरमा रहेर पनि, गान्धारमा रहेर पनि, पहाडको चुचुरोमा रहेर पनि, ब्रह्मलोकमा रहेर पनि वा जहाँसुकै शीलमा प्रतिष्ठित भएर मनलाई वशमा पाउँ मानिसले निर्वाणको साक्षात्कार गर्न सक्छ । महाराज ! जस्तै – आँखा भएको मानिस शक या यवन, चीन वा बेलायत, अलसन्द, निकुम्ब, काशी, कोसल, काश्मीर,

गान्धार, पहाडको चुचुरोमा, ब्रह्मलोकमा जहाँसुकै बसेर सम्यक् प्रतिपन्नमा लागेर निर्वाणको साक्षात्कार गर्न सक्छ।”

“साधु भन्ते नागसेन ! तपाईंले निर्वाणलाई बडो राम्ररी सम्झाउनुभयो । निर्वाण साक्षात्कार कसरी हुन्छ भन्ने कुरो भन्नुभयो । शीलको गुणलाई तपाईंले प्रदर्शन गरिदिनुभयो, सन्मार्ग देखाई दिनुभयो । धर्मभण्डा फहराइदिनुभयो, धर्मस्तम्भ स्थापित गरिदिनुभयो । सच्चा हृदयले लाग्ने व्यक्तिहरूको प्रयास कहिल्यै निष्फल हुँदैन । हे गणाचार्य प्रवर ! तपाईं जसो भन्नुहुन्छ, म त्यसलाई स्वीकार गर्दछु।”

(यस वर्गमा १२ वटा प्रश्नहरू छन् ।)

तेस्रो वेस्सन्तर वर्ग समाप्त ।

४. अनुमानवर्ग

१. अनुमान विषयमा प्रश्न

१. त्यसपछि राजा मिलिन्द, जहाँ आयुष्मान नागसेन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । अनि उहाँलाई अभिवादन गरी एक छेउ बसे । त्यस बखत अन्य कुराहरू जान्ने उत्सुकता उनको मनमा उत्पन्न भइरहेको थियो । नागसेनका कुरा सुनेर उनलाई बुझ्ने इच्छा भइरहेको थियो । ज्ञानलोक हेर्ने इच्छा भइरहेको थियो । उनी आफ्नो ज्ञानलाई मेटेर ज्ञान प्राप्त गर्न अत्यन्त व्याकुल भएका थिए । अविद्यारूपी अन्धकार नष्ट गर्ने इच्छाले अत्यन्त धैर्य र उत्साहपूर्वक आफ्नो मनलाई होशपूर्वक शान्त भावले (स्मृति तथा सम्प्रज्ञ भई) आयुष्मान् नागसेन भए ठाउँमा गएर सोधे –

२. “भन्ते नागसेन ! के तपाईंले बुद्धलाई देख्नुभएको छ ?” “देखिँन महाराज !” “के तपाईंका आचार्यहरूले बुद्धलाई देखेका थिए ?” “देख्नुभएको थिएन, महाराज !” “भन्ते नागसेन ! न तपाईंले बुद्धलाई देख्नुभयो न तपाईंका आचार्यहरूले नै । भन्ते नागसेन ! त्यसो भए बुद्ध पक्कै हुनुहुन्न भनेर कि नभन्ने, किनकि बुद्ध हुनुहुन्छ भन्ने कुनै प्रमाण भेटिन्न ।”

“महाराज ! के पहिले पनि राजाहरू थिए, जो तपाईंका पुर्खा थिए ?” “थिए, भन्ते ! यसमा कुनै शङ्का नै छैन । अघि राजाहरू अवश्य थिए, जो मेरा पूर्वज थिए ।” “महाराज ! के तपाईंले पहिलेका ती राजाहरूलाई देख्नुभयो ?” “देखिँन भन्ते !” “महाराज ! के तपाईंलाई सल्लाह दिने ती पुरोहित, सेनापति, अर्थदर्शी (न्यायअधिकारी) या राजमन्त्रीहरूले ती पहिलेका राजाहरूलाई देखेका छन् ?” “छैनन् भन्ते !” “महाराज ! यदि तपाईंले स्वयं र तपाईंलाई सल्लाह दिने व्यक्तिहरूले नै पूर्वज राजाहरूलाई देखेनछ । के थाहा कि राजाहरू थिए कि थिएनन् ? उनीहरू हुनुको कुनै प्रमाण छैन ।”

३. “भन्ते नागसेन ! तर अहिले पनि यस्ता वस्तुहरू देख्छौं, जसको प्रयोग ती राजाहरूले गरेका थिए । उनीहरूले श्वेत-छत्र, राजमुकुट, पादुका (खराउ), चमर, खड्ग (तलवार) दमी पलङ्ग आदि अहिलेसम्म कायमै छन्, जसबाट हामी बुझ्न सक्छौं र विश्वास गर्न सक्छौं कि पूर्वज राजाहरू अवश्य थिए ।” “महाराज ! यसरी नै हामी पनि भगवान् बुद्धबारे जान्न सक्छौं र विश्वास गर्न सक्छौं । यसको प्रमाण छ, जसको आधारमा हामी जान्न सक्छौं र विश्वास गर्न सक्छौं कि भगवान् अवश्य हुनुहुन्थ्यो ।”

“त्यो कुनचाहिँ प्रमाण हो ?” “महाराज ! ती चीजहरू अहिलेसम्म कायमै छन्, जो उनीहरूले प्रयोगमा ल्याएका थिए । उहाँ सर्वज्ञ, सर्वद्रष्टा, अर्हत् र सम्यक्सम्बुद्धद्वारा उपयोग गरिएका वस्तुहरू यी हुन् – (१) चार स्मृतिप्रस्थान, (२) चार सम्यक्प्रधान, (३) चार ऋद्धिपाद, (४) पाँच इन्द्रियहरू, (५) पाँच बल, (६) सात बोध्यङ्ग र (७) आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग । यस्ता वस्तुहरू देखेपछि जोसुकैले बुझ्न सक्छ कि भगवान् अवश्य हुनुहुन्थ्यो । महाराज ! यस कारणले, यस हेतुले, यस तर्कले र यस अनुमानले बुझ्न सकिन्छ कि भगवान् अवश्य हुनुहुन्थ्यो ।”

‘बहू जने तारयित्वा, निब्बुतो उपधिक्खये ।

अनुमानेन जातब्बं, अत्थि सो द्विपदुत्तमो’ति ।’

‘धेरै व्यक्तिहरूलाई पार गराएर, उपाधि मेटिएपछि उहाँले निर्वाण प्राप्त गर्नुभयो ।

यस अनुमानले जान्नुपर्छ कि उहाँ पुरुष श्रेष्ठ हुनुभएको थियो ।’

४. “भन्ते नागसेन ! कृपया उपमा दिएर सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! जस्तै नयाँ शहर स्थापित गर्ने मनसायले अभियन्ता (इन्जिनियर) ले पहिले यस्तो स्थान खोज्छ जहाँ खल्ड्याड खुल्डुड नहोस्, ढुङ्गा वा चट्टान नहोस्, जहाँ कुनै उपद्रव (बाढी, आगो, चोर या शत्रुको आक्रमण इत्यादि) को भय नहोस्, जो सम्पूर्ण दोषरहित र अत्यन्त रमणीय होस् । त्यसपछि अग्लो – होचो विषम स्थानलाई सम्म पार्छ र काँडा भाँग काटेर सफा गरिदिन्छ । त्यसपछि नगरको नक्सा (मानचित्र) तयार गर्छ अनि राम्ररी नापेर धेरै भाग लगाई छुट्टाछुट्टै ठाउँमा बाँड्छ । चारैतिर पोखरी र खाडल खनेर बार लगाउँछ । त्यहाँ बलियो ढोका, चौकस, बुर्जा (छत), किलाबन्दी, ठाउँ-ठाउँमा खुल्ला बगैँचा, चौबाटो, दोबाटो, चौक सफा सुगन्धर र समतल राजमार्ग, बीच बीचमा पसलहरूको ताँती, आराम गर्ने स्थान, बगैँचा, ताल, पोखरी, भन्ड्याड भएको पोखरी, कुवा, ईनार, देवस्थान सुन्दर तथा सबै दोषहरूले रहित पार्छ । त्यो नगर पूर्णरूप स्थापित भएपछि र उन्नति गर्दै गएपछि उनी कुनै अर्को देशमा गए । पछि समय पाएर त्यो शहर निकै विकसित भयो, खाने पिउने सामान प्रशस्त भयो, धनाढ्य भयो, निर्भय समृद्ध, विघ्नबाधाले रहित भयो । त्यहाँ कुनै उपद्रवको डर रहेन । जनसंख्या धेरै बढेर आयो । क्षेत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र, माहुते, सइस, गाडीवान्, पदयात्री, धनुर्धर, तीरन्दाज, साधु, मगन्ते, दानी, युद्धप्रिय, शूरवीर, राजपुत्रहरू, ढाल लिएर युद्ध गर्ने थुप्रै योद्धाहरू, नोकर-चाकर, ज्यामी, पहलमान्, मुनिम (लेखा, हिसाब राख्ने), हजाम, लौहकर, माली, सुनको काम गर्ने, चाँदीको काम गर्ने, सिसाको काम गर्ने, पीतलको काम गर्ने र

कुनै अन्य धातुको काम गर्ने, पाङ्ग्रा बनाउने, शिल्पकार (ढुङ्गाको काम गर्ने), जौहरी, कपडा बुन्ने, कुम्हाले, बाँसको काम गर्ने, नुन बनाउने, साकी, रथ बनाउने, हस्तिहाडको कालिगढ, गोरी बाँट्ने, काँइयो बनाउने, धागो काट्ने, नाङ्लो, डालो बनाउने, धनुष बनाउनेहरू, बाण बनाउने, तीर बनाउने, चित्रकार, रड बनाउने, रड लगाउने, दमाई, सुनको श्रेष्ठी, कपडापसले, सुगन्ध बेच्ने, घाँस बेच्ने, काठ-दाउरा बेच्ने, फलफूलका श्रेष्ठी, जडीबुटी बेच्ने, खाना बेच्ने, मिठाई बेच्ने, माछा श्रेष्ठी, कसाई, भट्टीवाल, नाटक देखाउने, नाच देखाउने, चटक देखाउने, पहलमान, मुर्दा पोल्ने, माली, वीणा बनाउनेहरू, व्याधा, वेश्या, नर्तकी, पानी बोक्ने, शक, चीन, यवन, बेलायत, उज्जैन, भारुकच्छ, काशी, कोशल, सीमान्त मगध, साकेत (अयोध्या), सौराष्ट्र, पावा, औदुम्बर, मथुरा, अलसन्द, काश्मीर र गान्धारका मान्छेहरू त्यस शहरमा बस्न आए । उनीहरू सबै त्यो शहर योजनाबद्ध रूपले बनाएको देखी अनुमानले पनि – ‘अहो ! यो नगरनिर्माता निकै सिपालु होला जसले यति राम्रो नगर बसायो ।’

“महाराज ! त्यसरी नै, भगवान्ले बेजोड अतुल्य, असदृश, अनन्त गुण भएको, अप्रमेय, अपरिमेय सबै गुणहरूले सम्पन्न, सर्वज्ञ, अनन्त तेजिलो, अनन्त वीर्यवान्, अनन्त बलियो, बुद्धि बलको चरम सीमासम्म पुगेको सेनारहित मारलाई पराजित गर्नुभएको दृष्टिजाल (मिथ्यादृष्टिलाई छिन्न भिन्न पार्नु भएको), अविद्यालाई मेटेर विद्या उत्पन्न गरी धर्मरूपी नमुना देखाएर, सर्वज्ञता प्राप्त गरी विजित सङ्ग्राम गरी धर्मनगर बसाउनुभयो ।”

५. **भगवान्को धर्मनगर** “महाराज ! भगवान्ले बसाउनुभएको धर्मनगरका चारैतिर शीलरूपी पर्खाछ, हीरी (पाप गर्न डराउने) को पोखरी छ; ज्ञानरूपी द्वार (प्रवेशद्वार); वीर्यको अट्टलिका रहेको छ; श्रद्धाको जग छ; स्मृतिको पाले उभिएको छ; प्रज्ञाको प्रासाद (ठूलठूला भवन) बनेको छ; सूत्रन्त (धर्मोपदेशको सूत्र) रूपी त्यसको बगैँचा छ; अभिधर्मको चोक बसेको छ; विनयको अदालत छ; स्मृतिप्रस्थानरूपी पसलहरू छन्; जस्तै – (१) फूलको पसल, (२) अत्तरको पसल, (३) फलफूलको पसल, (४) औषधीको पसल, (५) जडीबुटीहरूको पसल, (६) अमृतको पसल, (७) रत्नको दोकान र सबै थोकहरू भएको पसल ।”

६. “भन्ते नागसेन ! त्यो फूलको पसल भनेको के हो ?”

१. **फूलको पसल** “महाराज ! सर्वज्ञ, सर्वद्रष्टा, अर्हत, सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्को ध्यान भावना गर्ने योग्य आरम्भण (विषय)हरूलाई छुट्याई छुट्याई भन्नुभएको छ । जस्तो कि – ‘अनित्य-संज्ञा, दुःख-संज्ञा, अनात्म-संज्ञा, अशुभ-संज्ञा, आदीनव-संज्ञा, प्रहाण-संज्ञा, विराग-संज्ञा, निरोध-संज्ञा, सर्वलोकअनभिरत-संज्ञा (संसारिक विषयहरूमा रत नहुने संज्ञा), सबै संस्कारहरूमा अनित्य-संज्ञा, आनापानस्मृति, उद्धमातक-संज्ञा,^{१९०} विनीलक-संज्ञा,^{१९१} विपुब्बक-संज्ञा,^{१९२} विच्छिद्दक-संज्ञा,^{१९३} विक्खायित-संज्ञा,^{१९४} विक्खत्तक-संज्ञा,^{१९५} लोहितक-संज्ञा,^{१९६} पुलवक-संज्ञा,^{१९७} अट्टिक-संज्ञा,^{१९८} मैत्री-संज्ञा, करुणा-संज्ञा, मुदिता-संज्ञा,^{१९९} उपेक्षा-संज्ञा,^{२००} मरणानुस्मृति,^{२०१} कायगतास्मृति^{२०२} । महाराज ! ध्यान भावना गर्ने योग्य यिनै विषयहरूबारे भन्नुभयो ।”

“जो कोही बूढा हुनु र मर्नुबाट छुट्न चाहन्छ, उसले यी विषयहरूमध्ये आफूलाई अनुकूल हुने एउटालाई रोजेर अध्यास गर्नुपर्दछ । त्यसपछि ऊ अभ्यास गरेर रोगबाट मुक्त हुन्छ; द्वेषबाट

मुक्त हुन्छ; मोहबाट मुक्त हुन्छ; अभिमानबाट मुक्त हुन्छ; भूटो सिद्धान्तबाट मुक्त हुन्छ; संसाररूपी सागरबाट तर्छ; तृष्णाको धारलाई रोकिदिन्छ; तीन प्रकारका मलबाट रहित हुन्छ; सबै क्लेशहरूलाई नाश गरेर मलरहित भई, रागरहित भई, शुद्ध निर्मल चित्त भई आवागमनबाट मुक्त हुन्छ । सुख प्राप्त गरी आनन्द भई भय रहित भई, नगरहरूमा श्रेष्ठ निर्वाण नगरमा प्रवेश गर्दछ । अर्हत् भएर आफ्नो चित्तलाई अन्त गरिदिन्छ । महाराज ! बुद्धको यही फूलको पसल हो ।”

‘कम्ममूलं गहेत्वान, आपणं उपचच्छथ ।

आरम्मणं किणित्वान, ततो मुच्चथ मुत्तिया’ति ॥’

‘कर्मरूपी पैसा लिएर (धर्मको) पसलमा जाऊ,

अभ्यासका लागि एक योग्य विषयलाई किनेर ल्याऊ र त्यसबाट मुक्त होऊ ।’

७. “भन्ते नागसेन ! भगवान् बुद्धको सुगन्धको पसल कुनचाहिँ हो ?”

२. सुगन्धको पसल “महाराज ! भगवान्ले पालन गर्नका लागि शीललाई विभक्त गरेर देखाइदिनुभयो । भगवान्को पुत्र (भिक्षु) आफ्नो शीलको सुगन्धले देव मनुष्यसहित सबै लोकलाई सुगन्धित पारिदिनुहुन्छ, उहाँहरूको शीलको सुगन्ध दिशा अनुदिशामा पनि, हावाको वेगका साथ र हावाको वेगको उल्टो पनि उडेर फैलिन्छ ।”

“त्यो विभक्त शील के-के हुन् ?”

“महाराज ! (१) शरण-शील,^{२०३} (२) पञ्च-शील, (३) अष्टाङ्ग-शील, (४) दशाङ्ग-शील, (५) प्रत्यपदेशमा परिपूर्ण प्रातिमोक्षसंवरशील^{२०४} । महाराज ! यिनलाई भगवान्को सुगन्धको पसल भनिन्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले स्वयं यसो भन्नुभएको छ –

‘न पुष्प गन्धो पटिवातमे’ ति, न चन्दन तगरमल्लिका वा ।

सतञ्च गन्धो पटिवातमेति, सब्बा दिसा सप्पुरिसो पवायति ॥^{२०५}

चन्दनं तगर वा’ पि, उप्पलं अथ वस्सिकी ।

एतेसं गन्धजातानं, सीलगन्धो अनुत्तरो ॥^{२०६}

अप्पमत्तो अयं गन्धो, ख्वायं तगरचन्दन ।

यो च सीलवतं गन्धो, वाति देवेसु उत्तमो’ति ॥^{२०७}

‘फूल, चन्दन, चमेली आदिको सुवास हावा नपुगेको ठाउँमा जान सक्दैन, परन्तु सत्पुराको सौजन्यरूपी सुगन्ध दसै दिशामा फैलिन्छ ।

“चन्दन, तगर, कमल, चमेली आदिको सुगन्धभन्दा शील-गुणको सुगन्ध उत्तम हुन्छ ।”

“तगर चन्दनादिको सुगन्ध कम्ती छ, शीलवान्हरूको सुगन्ध देवलोकसम्म पनि फैलिन्छ ।”

८. “भन्ते नागसेन ! भगवान् बुद्धको फलको त्यो पसल कुन हो ?”

३. **फलको पसल** “महाराज ! भगवान्ले यस्ता फलहरूका विषयमा भन्नुभयो स्रोतापत्तिफल, सकृदागामीफल, अनागामीफल, अर्हत्फल, शून्यताफल (निर्वाण) समापत्ति, अनिमित्तफल समापत्ति अप्पणिहितफल समापत्ति । यीमध्ये कसैले जुन फल लिन चाहन्छ, उसले आफ्नो कर्मको पैसाले किन्न सक्छ । महाराज ! कुनै मानिसको बाह्रमासे आँपको रूख होस् । जबसम्म किन्ने मानिस आउँदैन, तबसम्म उसले फललाई भाँदैन । ग्राहक आएपछि दाम लिएर उसलाई भन्छ – सुन, यो बाह्रमासे आँपको रूख हो । यसमध्ये जुन फल चाहिन्छ, लैजाउ – कलिलो आँप, ठूलो आँप, कस्सिएको आँप, काँचो आँप वा पाकेको आँप । किन्नेले पनि आफूले दिएको मूल्यअनुसार आँप लैजान्छ । यदि ठूलो फल चाहन्छ भने ठूलै लिन्छ, यदि कस्सिएको फल चाहन्छ भने कस्सिएको नै लिन्छ, यदि काँचो चाहन्छ भने काँचो नै लिन्छ र यदि पाकेको चाहन्छ भने पाकेकै लिन्छ । महाराज ! यसरी जसले जस्तो फल चाहन्छ उसले कर्मको मोल तिरेर त्यस्तै फल किन्छ – चाहे स्रोतापत्तिफल ... अप्पणिहितफल समापत्ति । महाराज ! बुद्धको फलको यही पसल हो ।”

‘कम्ममूलं जना दत्त्वा, गणहन्ति अमतम्फलं ।

तेन ते सुखिता होन्ति, ये कीता अमतम्फल’न्ति ॥’

‘कर्मरूपी पैसा दिएर मानिसहरू अमृत फल (अर्हत् पद) किन्छन् ।

त्यही सुखी हुन्छ जसले अमृत-फल किन्छ ॥’

९. “भन्ते नागसेन ! भगवान्को औषधीको पसल कुन चाहिँ हो ?”

४. **जडीबुटीको पसल** “महाराज ! भगवान्ले त्यो जडीबुटीबारे भन्नुभएको छ, जुन जडीबुटीबाट देव र मुन्यसहित लोकलाई क्लेशको विषयबाट मुक्त गराइदिनुभयो । त्यो जडीबुटी कुन चाहिँ हो ?”

“महाराज ! भगवान्ले यी चार आर्यसत्यहरूबारे भन्नेभयो – १. दुःख आर्यसत्य (२) दुःख समुदय आर्यसत्य (३) दुःख निरोध आर्यसत्य र (४) दुःख-निरोधगामी मार्ग आर्यसत्य ।”

“मुमुक्षु (मोक्ष पाउने इच्छा राख्ने) छ, यी चार आर्य सत्य भएका बुद्धधर्मलाई सुन्छ, ऊ जन्म लिनुबाट छुट्छ, बूढो हुनुबाट छुट्छ, मर्नुबाट छुट्छ, शोक गर्नु, रुनु, कराउनु दुःख, चिन्ता र पीरबाट छुट्छ । महाराज ! यो नै बुद्धको जडीबुटीको पसल हो ।”

ये केचि अगदा लोके, विसानं पटिबाहका ।

धम्ममागदसमं नत्थि, एतं पिवथ भिक्खतो' ति ॥

“विषलाई हटाउने संसारका जति जडीबुटीहरू छन्,

धर्मरूपी दवाई (औषधी) समान अरू कुनै पनि छैन,

भिक्षु हो ! यसलाई पिउनु ।

१०. “भन्ते नागसेन ! भगवान्को औषधीको पसल कुनचाहिँ हो ?”

“महाराज ! भगवान्को ती औषधीबारे भन्नुभएको छ, जुन औषधीबाट उहाँले देव-मनुष्यहरूलाई उपचार गर्नुभएको थियो – (१) चार स्मृतिप्रस्थान, (२) चार सम्यक्प्रधान, (३) चार ऋद्धिपाद, (४) पाँच इन्द्रिय, (५) पाँच बल, (६) सात बोध्यङ्ग, (७) आर्य अष्टाङ्गि मार्ग – यी औषधीहरूबाट भगवान्ले विरेचन दिएर मिथ्यादृष्टि, मिथ्यासङ्कल्प, मिथ्यावचन, मिथ्याकर्मान्त, मिथ्याजीविका, मिथ्याव्यायाम, मिथ्यास्मृति र मिथ्यासमाधिलाई हटाउनुहुन्छ । लोभ, द्वेष, मोह, अभिमान, आत्मदृष्टि, विचिकित्सा, औद्धित्य, आलस्य, निर्लज्जता, अनवत्राप्य र सबै क्लेशहरूलाई छदाउनुहुन्छ । महाराज ! यही भगवान् बुद्धको औषधीको पसल हो ।”

‘यो केचि ओसधा लोके, विज्जन्ति विविधा बहू ।

धम्मोसधसमं नत्थि, एतं पिवथ भिक्खवो ॥

धम्मोसधं पिवित्वान, अजरामरणा सियुं ।

भावयित्वा च पस्सित्वा, निब्बुता उपधिक्खये’ति ॥

‘संसारमा जुन नाना प्रकारका औषधीहरू छन्,

यस धर्मरूपी औषधीसमान अर्को कुनै छैन । भिक्षु हो ! यसलाई पिउनु ।

धर्मरूपी औषधीलाई दिएर जरा-मरणबाट छुट ।

भावना गर्दै परम-ज्ञानलाई साक्षात्कार गरेर सबै उपधिहरू मेटिएपछि निर्वाण पाऊ ।’

११. “भन्ते नागसेन ! भगवान्को अमृतको पसल कुनचाहिँ हो ?”

“महाराज ! भगवान्‌ले त्यो अमृतबारे पनि भन्नुभएको छ, जुन अमृत देव र मनुष्यसहित सारा लोकमा भरिदिनुभयो, जसले गर्दा सबै देव मनुष्यहरू जन्म, जरा, व्याधि, मरण, शोक गर्नु, रुनु-कराउनु, दुःख चिन्ता र पीरबाट मुक्त भए । त्यो अमृत कुनचाहिँ हो ? त्यो कार्यगतास्मृति हो । महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले भन्नुभयो – ‘भिक्षु हो ! जसले कायगतास्मृतिको अभ्यास गर्दछ, उसले मानौँ अमृत नै पिइरहेको छ ।’ महाराज ! बुद्धको यही ‘अमृतको पसल’ हो ।”

‘व्याधितं जनतं दिस्वा, अमतापणं पसारयि ।

कम्मेनं तं किणित्वान, अमतं आदेथ भिक्खवो’ति ॥

‘रोगग्रस्त जनतालाई देखेर उहाँले अमृतको पसल खोलिदिनुभयो ।

कर्मरूपी मूल्य दिएर भिक्षु हो ! त्यो अमृत पिउनु ।’

१२. “भन्ते नागसेन ! भगवान्‌को ‘रत्नको पसल’ कुनचाहिँ हो ?”

महाराज ! भगवान्‌ले ती रत्नहरूबारे पनि भन्नुभयो जसले सजिएर बुद्ध-पुत्र (भिक्षु) देवता र मनुष्यहरूसहित सारा लोकलाई जगमगाइदिन्छ, चम्काइदिन्छ, माथि, तल, सबै ठाउँमा प्रज्वलित भएर उज्यालो पारिदिन्छन् । ती कुनचाहिँ रत्न हो ? (१) शील, (२) समाधि, (३) प्रज्ञा, (४) विमुक्ति, (५) विमुक्तिज्ञान दर्शन ‘रत्न’, (६) प्रतिसंविदा ‘रत्न’ र (७) बोध्यङ्ग ‘रत्न’ ।”

“महाराज ! भगवान्‌को शीलरत्न के हो ? (१) प्रातिमोक्षसंवरशील, (२) इन्द्रियसंवरशील, (३) आजीव पारिशुद्धिशील, (४) प्रत्ययसन्निस्सितशील, (५) चूलशील, (६) मध्यमशील, (७) महाशील, (८) मार्गशील र (९) फलशील । महाराज ! जुन मानिस शीलरत्नले विभूषित छन्, उनीहरूलाई देखेर देवता, मानिस, मार, ब्रह्मा, श्रमण, ब्राह्मण सबैको मन आनन्दित भई प्रसन्न हुन्छ । महाराज ! भिक्षु शीलरत्नले सुसज्जित भएर आफ्नो शोभाले दिशाहरू, अनुदिशाहरू, माथि तल तेर्सो सबै दिशाहरू ज्वाजल्यमान भई चम्किन्छ । सबैभन्दा तल अवीचिनरकदेखि लिएर सबैभन्दा माथि स्वर्गलोकसम्म जति अरू रत्नहरू छन्, सबैभन्दा यो शीलरत्न श्रेष्ठ छ, अग्र छ सबैलाई पराजित गरिदिन्छ । महाराज ! भगवान्‌को रत्नको पसलमा यस्ता शीलरत्नहरू छन् । महाराज ! यसैलाई भगवान्‌को शीलरत्न भन्छन् ।”

‘एवरूपानि सीलानि, सन्ति बुद्धस्स आपणे ।

कम्मेन तं किणित्वान, रतनं वो पिलन्धथा’ति ॥

“यस प्रकारको शीलरत्न बुद्धको पसलमा पाइन्छ

कर्मरूपी मूल्यले किनेर त्यसलाई धारण गर ।'

१३. “महाराज ! भगवान्को ‘समाधिरत्न’ के हो ? (१) सवितर्क सविचार समाधि, (२) अवितर्क विचारमात्र समाधि, (३) अवितर्क अविचार समाधि, (४) शून्यता समाधि, (५) अनिमित्त समाधि र (६) अप्रणिहित समाधि । महाराज ! समाधिरत्नले सुसज्जित भिक्षुको कामवितर्क, व्यापादवितर्क, विहिंसावितर्क, मान, उद्वच्च, आत्मदृष्टि, विचिकित्सा, क्लेश, पाप तथा नाना कुतर्क – सबै समाधि लाग्दै विलीन हुन्छन्, नष्ट हुन्छन्, तीमध्ये केही पनि बाँकी रहँदैन । महाराज ! जसरी पोखरीमा भएको कमलको पातमा पानी रहन सक्दैन, बगेर तल भर्छ । त्यो किन हुन्छन् ?” “किनकि कमलको पात एकदमै शुद्ध र चिप्लो भएकोले; महाराज ! यसरी समाधिरत्नले सुसज्जित भिक्षुको कामवितर्क, व्यापादवितर्क, विहिंसावितर्क, मान, उद्वच्च, आत्मदृष्टि, विचिकित्सा, क्लेश, पाप तथा नाना कुतर्क – सबै समाधि लाग्नेवित्तिकै विलीन हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् ।” “त्यो किन ?” “किनकि, समाधि अत्यन्त शुद्ध भएकोले । महाराज ! यसैलाई भगवान्को समाधिरत्न भनिन्छ । महाराज ! यस प्रकारको समाधिरत्न भगवान्को ‘रत्नको पसल’मा छ ।”

समाधिरतनमालस्स क्वितक्का न जायरे ।

न च विक्खपते चित्तं, एतं तुम्हे पिलन्धर्थाति ॥'

‘जसले समाधिरत्नरूपी माला लगाएको छ, उसलाई कुतर्कले सताउन सक्दैन ।

उसको चित्त कहिल्यै चञ्चल हुन सक्दैन, त्यसलाई तिमीहरू पनि लगाउनु ॥'

१४. “भगवान्को ‘प्रज्ञारत्न’ के हो ?” “महाराज ! जुन प्रज्ञाद्वारा आर्य श्रावकले यो कुशल (पुण्य) हो भनी यथार्थ रूपमा जान्दछ, यो अकुशल (पाप) हो भनी ... । यो दोषसहितको हो ... यो दोष रहित को हो ... । यो सेवन गर्न योग्य छ, यो सेवन गर्न अयोग्य छ । यो हीन छ, यो प्रणीत छ । यो कालो, यो उज्यालो छ, यो कालो र उज्यालो मिसिएको दुवै छ, भनी यथार्थ जान्दछ । यो दुःख हो ...; यो दुःख समुदय हो ...; यो दुःख निरोध हो ...; यो दुःख निरोधगामी मार्ग हो भनी यथार्थ जान्दछ ।”

‘पञ्जारतनमालस्स, न चिरं वत्तते भवो ।

खिप्पं फस्सेति अमत्तं, न च सो रोचते भवेति ॥'

‘जसले प्रज्ञारत्नलाई आफ्नो गलामा लगाउँ ऊ आवागमनको चक्करमा धेरै बेर रहँदैन ।

उसे चाँडै अमृतपद पाउँछ, उसलाई भवको इच्छा हुँदैन ।'

१५. “भगवान्को ‘विमुक्तिरत्न के हो ?” “महाराज ! विमुक्तिरत्न अर्हत्पदलाई भनिन्छ । अर्हत् भएर भिक्षु विमुक्तिरत्नले सुशोभित हुन्छ । महाराज ! जस्तै – कुनै पुरुष मोती, माला, मणि, सुन, चाँदी र मुगा आदिका आभूषणहरूले विभूषित भएर अगर, तगर, रक्तचन्दन इत्यादिको लेपले आफ्नो शरीरलाई सुगन्धित पार्दछ । नाग, पुन्नाग, शाल, सल्ल, चम्पक, जुही, अविमुक्तक, गुलाफ, कमल, मालती, मल्लिका इत्यादि फूलहरूको मालाले आफूलाई सजाउँदा त्यो पुरुष अन्य व्यक्तिहरूभन्दा कति धेरै शोभित हुन्छ, राम्रो लाग्छ, चम्कन्छ र मनोरम लाग्छ । त्यसो किन ?” “किन कि सबै आभूषणहरूमध्ये यही सर्वोच्च आभूषण हो – जो विमुक्तिरत्न हो । महाराज ! यसैलाई भगवान्को ‘विमुक्तिरत्न’ भनिन्छ ।”

‘मणिमालारं गेहजनो सामिं उदिक्खति ।

विमुक्तिरतनमालन्तु, उदिक्खन्ति सखेवका’ति ॥’

‘मणिमाला धारणा गर्नेलाई घरका मानिसहरूले स्वामी (मालिक) भनेर भन्छन् ।

विमुक्ति रत्नमाला धारण गर्नेलाई देवसहित सबैले स्वामी भनी भन्दछन् ।’

१६. “महाराज ! भगवान्को कुनचाहिँ ‘विमुक्ति ज्ञानदर्शन रत्न’ हो ?” “महाराज ! प्रत्यवेक्षण ज्ञानलाई नै भगवान्को विमुक्ति ज्ञानदर्शन रत्न भनिन्छ, जुन ज्ञानदर्शनद्वारा आर्यश्रावकले मार्ग, फल निर्वाणलाई पनि प्रत्यवेक्षण गर्दछ । मेटिई सकेको क्लेशलाई र बाँकी भएको क्लेशलाई समेत प्रत्यवेक्षण गर्दछ ।”

‘ये ज्ञाणेय बुज्झन्ति, अरिया कतकिच्चतं ।

तं ज्ञाणरतनं लद्धुं वायमेथ जिनोरसा’ति ॥

‘जुन ज्ञानद्वारा आर्यश्रावकले बुझ्छ कि उनले जे गर्नुथियो, त्यो पूरा गरे ।

हे भिक्षु हो ! त्यो ज्ञानरत्न पाउनका लागि उद्योग गर ।’

१७. “भन्ते नागसेन ! भगवान्को ‘प्रतिसंविदारत्न’ कुनचाहिँ हो ?”

“महाराज ! चार प्रतिसंविदाहरू छन् - (१) अर्थप्रतिसंविदा, (२) धर्मप्रतिसंविदा, (३) निरुक्तिप्रतिसंविदा, (४) प्रतिभानप्रतिसंविदा । महाराज ! यिनै चार प्रतिसंविदरत्नहरूले सज्जित भएर भिक्षु जुनसुकै सभामा - क्षत्रिय-सभा, ब्राह्मण-सभा, गृहपति-सभा, या भिक्षु-सभामा जान्छ, बिना कुनै सङ्कोच निर्भय भएर जान्छ, टाउको ननिहुराई, नडराइ, रोमाञ्चित नभइ, डर त्रासरहित जान्छ ।” “महाराज ! जस्तै - कुनै योद्धा सिपाही पाँच प्रकारका शस्त्र धारण गरेर रणभूमिमा भयरहित उत्रन्छ । उसले मनमनै विचार गर्छ - ‘यदि शत्रु धेरै टाढा छ भने उसलाई तीर चलाएर मार्छु, यदि अलिक नजिकमा रहन्छ भने भाला चलाएर मार्छु, यदि केही छेउमा हुन्छ भने उसलाई गदा चलाएर मार्छु, अझ अरू अगाडि आउँछ भने तरवारले दुई टुक्रा गरेर मारिदिन्छु, यदि एकदमै नजिक आयो भने खुकुरीले काटिदिन्छु ।’ महाराज ! यसरी चार प्रतिसंविदा रत्नले सुसज्जित भिक्षु अभय भएर कुनै सभामा प्रवेश गर्दछ । उसलाई स्वयंमा पूरा विश्वास रहन्छ । उसले बुझ्छ - ‘जसले मलाई अर्थसंविदाबारे सोध्छ, त्यसको अर्थबाट अर्थ भनेर उत्तर दिन्छु, प्रमाणले प्रमाण दिएर उत्तर दिन्छु, हेतुलाई हेतुपूर्वक, तर्कले तर्कपूर्वक जवाफ दिई उनीहरूको सबै संशय हटाइदिन्छु, उनीहरूको भ्रम मेटाइदिन्छु’ प्रश्नको ठीक उत्तर दिएर सन्तुष्ट पारिदिन्छु । यदि कसैले धर्मप्रतिसंविदाबारे मसित प्रश्न सोध्छ भने उसलाई धर्मले धर्म, अमृतले अमृत, असङ्गतले असङ्गतधर्मलाई, निर्वाणले निर्वाणलाई, शून्यताले शून्यतालाई, अनिमित्तले अनिमित्तलाई, अप्रणिहितले अप्रणिहितलाई र अनेक धर्मले अनेक धर्मलाई भनिदिन्छु । उसको सारा शङ्काहरू मेटाइदिन्छु, उसका प्रश्नहरूको उचित उत्तर दिएर उसलाई सन्तुष्ट पारिदिन्छु ।”

“यदि कसैले मलाई निरुक्तिप्रतिसंविदाका विषयमा सोध्छ भने, उसलाई निरुक्तिले निरुक्तिलाई, पदले पदलाई, अनुपदले अनुपदलाई, अक्षरले अक्षरलाई, सन्धिले सन्धिलाई, व्यञ्जनलले व्यञ्जनलाई, वर्णले वर्णलाई, स्वरले स्वरलाई, प्रज्ञप्तिले प्रज्ञप्तिलाई, व्यवहारले व्यवहारलाई भनिदिन्छु । उसको सबै सन्देह, सबै शङ्का मेटाइदिन्छु, उसका प्रश्नहरूको उत्तर दिएर उसलाई सन्तुष्ट पारिदिन्छु ।”

“जसले मसित प्रतिभानप्रतिसंविदाबारे प्रश्न सोध्छ, उसलाई प्रतिभानले प्रतिभानलाई, उपमाले उपमालाई, लक्षणले लक्षणलाई, रसले रसलाई भनेर उसको सबै सन्देह, सबै शङ्काहरू मेटाइदिन्छु, उसको प्रश्नहरूको उत्तर दिएर उसलाई सन्तुष्ट पारिदिन्छु । महाराज ! यसैलाई भगवान्को प्रतिसंविदारत्न भनिन्छ ।”

पटिसम्भदा किणित्वान, ज्ञाणेन फस्सयेय्य यो ।

अच्छम्भितो अनुब्बिग्गो, अतिरोचति संदेवकेति ॥

‘जो व्यक्ति ज्ञानद्वारा प्रतिसंविदालाई किन्दछ, ऊ देवताहरू र

मानिसहरूका साथ यस समग्र संसारमा निर्भय र अनुद्विग्न भएर बस्छ ।’

१८. “भगवान्को बोध्यङ्गरत्न कुनचाहिँ हो ?” “महाराज ! बोध्यङ्गरत्न सात प्रकारका छन् – (१) स्मृतिसम्बोध्यङ्ग, (२) धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग, (३) वीर्यसम्बोध्यङ्ग, (४) प्रीतिसम्बोध्यङ्ग, (५) प्रश्रब्धिसम्बोध्यङ्ग, (६) समाधिवोध्यङ्ग र (७) उपेक्षासम्बोध्यङ्ग । महाराज ! यी सात सम्बोध्यङ्गले सजिएर भिक्षु समग्र अन्धकारलाई हटाएर देवसहित लोकलाई आफ्नो तेजले उज्यालो पारेर प्रकाशित गरिदिन्छ । महाराज ! यसैलाई ‘बोध्यङ्गरत्न’ भनिन्छ ।”

बोज्झङ्गरतनमालस्स, उट्टहन्ति सदेवका ।

कम्मेन तं किणित्वान्, रतनं वो पिलन्धथा’ति ।

‘जसले आफ्नो गलामा ‘बोध्यङ्गरत्न’ धारण गरेको छ, उसको प्रतिष्ठामा देवता र मानिस सबै उट्टछन् । कर्मको मूल्य तिरेर किनी त्यस्ता रत्नलाई धारण गर ।’

१९. “भन्ते नागसेन ! बुद्धको कुन पसलमा सबै मालतालहरू पाइन्छ ?” “महाराज ! सबै थोक पाउने पसल हो – (१) नौ अङ्गरूले युक्त बुद्धको वचन, (२) शरीरधातु (भगवान्को शरीरको भस्म), (३) भगवान्ले परिभोग गर्नुभएको वस्तु, (४) चैत्य र (५) सङ्गरत्न^{२०८} । महाराज ! यो पसल जातिसम्पत्ति, भोगसम्पत्ति, आयुसम्पत्ति, आरोग्यसम्पत्ति, वर्णसम्पत्ति, प्रज्ञासम्पत्ति, मनुष्यसम्पत्ति, दिव्यसम्पत्ति र निर्वाणसम्पत्तिले सजिएको छ । यहाँ जसको जस्तो रुची छ, कर्मको मूल्य दिएर त्यो सम्पत्ति किन्न सक्छ । कतिपय व्यक्तिहरू शील पालन गरेर, कति उपोसथव्रत पालन गरेर र अलिअलि पुण्य गरेर सोहीअनुसार सम्पत्ति किन्छन् । महाराज ! जस्तै – अन्नको पसलमा तिल, मुग, मास आदि थोरै दाममा पनि धेरथोर किन्न सकिन्छ; त्यसरी नै भगवान्का पसलमा थोरै पुण्यले पनि त्यसअनुसार सम्पत्ति किन्न सकिन्छ । महाराज ! यही बुद्धको ‘सबै मालतालको पसल’ हो, जहाँ सबै चीज पाइन्छ ।”

आयु आरोगता वण्णं, सग्गं उच्चाकुलीनता ।

असङ्गतञ्च अमत्तं, अत्थि सब्बापणे जिने ॥

अप्पेन बहुकेनापि, कम्ममूलेन गय्हति ।

किणित्वा सद्दामूलेन, समिद्धा होथ भिखवो’ति ॥’

‘आयु, आरोग्य, सौन्दर्य, स्वर्ग, उच्च कुलमा जन्म,

असङ्गत र अमृत, निर्वाण- सबै चीज भगवान्को यस पसलमा पाइन्छ ।

कर्मको थोरै या धेरै मूल्य दिएर त्यहीअनुसार व्यक्तिहरूले किन्छन्,

श्रद्धाको मूल्यले यसलाई किनेर धनी होऊ ।’

२०. “महाराज ! भगवान्को धर्मनगरमा यस्ता व्यक्तिहरू बस्छन् – सूत्र, विनय, अभिधर्म जान्नेहरू, धर्मपदेशक, जातककथा वाचक, दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुक्तनिकाय, अंगुत्तरनिकाय, खुद्दकनिकाय पढ्नेहरू, शीलसम्पन्न, समाधिसम्पन्न, प्रज्ञासम्पन्न, बोध्यङ्ग-भावनामा रत रहनेहरू विपश्यना भावना गर्नेहरू, व्याकरणको अर्थ लगाउन जान्नेहरू, अरण्यक (ध्यानको साधना गर्न जङ्गलमा रहने व्यक्ति), रुक्खमूलिक (रुक्खमन्तिर आसन लगाउने व्यक्ति), अब्भोकासिका (खुला स्थानमा बस्नेहरू) पलालपुञ्जक (भुपडीमा बस्नेहरू), शमशानिका (मसानमा गएर ध्यान गर्नेहरू), नेसज्जिका (राम्रो काममा संलग्न फलमा पुगेका), शैक्षहरू, फल समझिहरू श्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी, अर्हत्, तीन विद्याहरू जान्ने व्यक्ति, छ अभिज्ञाहरू धारण गर्ने, ऋद्धिमान्हरू, प्रज्ञामा पारङ्गत भइसकेका, स्मृतिप्रस्थान, सम्यकप्रधान, ऋद्धिपाद, इन्द्रिय, बल, बोध्यङ्ग, मार्ग, ध्यान, विमोक्ष, रूप, अरूप, शान्त सुख, समापत्तिमा कुशल व्यक्तिहरू छन् । त्यो धर्मनगरमा बाँस या नर्कटको भाडी समान अर्हत्हरूले टनाटन भरिएको हुन्थ्यो । भनिएको छ –

(१) राग, द्वेष, मोहरहित, क्षीणस्रव, तृष्णरहित तथा उपादानरहित भिक्षु त्यस धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(२) जङ्गलमा बस्ने धुताङ्गधारी, ध्यान गर्ने, रुक्ष चीवर लगाउने, विवेकमा रत, धीर व्यक्ति त्यस धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(३) आसन लगाइरहने, कहिलेकाहीं मात्र सुत्ने र बराबर चक्रमण गरेर ध्यान गर्ने, पांसकूल चीवरधारी (फाटेको टुक्राबाट बनेको वस्त्र लगाउने) यी सबै त्यस धर्मनगरमा बस्छन् ।

(४) चीवरधारी सन्तहरू चर्मखण्डधारक^{२०९} एकछ्त्रक मात्र खाएर प्रसन्न रहने, विद्वानहरू नै धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(५) थोरै इच्छा भएका, ज्ञानी, धीर, अल्पहारी, निर्लोभी जे पाए पनि त्यसैमा सन्तुष्ट रहने त्यस धर्मनगरमा बस्छन् ।

(६) ध्यान गर्ने, ध्यानमा रत रहने, धीर, शान्तचित्त र समाधि लगाउने, निर्वाणको इच्छा राख्नेहरू त्यस धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(७) सन्मार्गमा हिंड्ने, फलमा स्थिर भइरहने, शैक्ष, निर्वाण पद पाउनेहरू, उत्तमपद, प्राप्तिमा रत भिक्षुहरू नै धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(८) मलरहित श्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अर्हत् नै धर्मनगरमा बस्छन् ।

(९) स्मृतिप्रस्थानमा कुशल, बोध्यङ्गको भावनामा रत, ज्ञानी, धर्मात्मा, धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(१०) ऋद्धिपादमा कुशल, समाधि र भावनामा रत, सम्यकप्रधानता लागेका भिक्षुहरू धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(११) अभिज्ञाको चरम सीमासम्म पुगेका, बुद्धरूपी आफ्नो पैतृक कमाइमा आनन्द लिने, आकाशमा भ्रमण गर्नेहरू धर्मनगरमा बस्छन् ।

(१२) तल दृष्टि राख्ने, थोरै बोल्ने, इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्ने, संयमी, यस उत्तम धर्ममा आएर नम्र भएका व्यक्तिहरू नै यस धर्मनगरमा रहन्छन् ।

(१३) तीन विद्या छ अभिज्ञाहरूले पूर्ण र ऋद्धिमा पारङ्गत भएका, प्रज्ञामा पारङ्गत भइसकेका यस धर्मनगरमा रहन्छन् ।”

२१. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू अनन्त ज्ञानी, सांसारिक वस्तुहरूमा नफाँस्ने, अतुल्य गुण भएका अतुल्य यश, अतुल्य बल, अतुल्य तेज, धर्मचक्र अनुप्रवर्तक र प्रज्ञापारङ्गत भइसकेकाहरू रहन्छन् । यस प्रकारका भिक्षुहरूलाई भगवान्को धर्मनगरमा ‘धर्मसेनापति’ भनेर भनिन्छ ।”

२२. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू ऋद्धिमान् छन्, प्रतिसंविद ग्रहण गरिसकेका छन्, वैशारद्य पाइसकेका छन्, आकाशमा विचरण गर्छन्, परास्त गर्न नसकिने, जसको बराबरी कोही पनि छैन, अरूको आधार लिएर जीविका गर्दैनन्, समुद्र र सुमेरु पर्वतसहित सारा पृथ्वीलाई कम्पन गराउँछन्, चन्द्र सूर्यलाई पनि आफ्नो हातले छुन सक्छन्, आफ्नो रूप बदल्न सक्छन्, दृढ संकल्प र उच्च उद्देश्य पूर्ण गर्न सक्छन् र जो ऋद्धिमा पूर्ण छन्, तिनै भिक्षुहरूलाई यस धर्मनगरमा पुरोहित भनिन्छ ।”

२३. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू धृताङ्गधारक छन् अल्पेक्ष छन्, संतुष्ट छन्, विनय विपरीत भनेर माग्नलाई घृणा गर्दछन्, घर नछाडेर पिण्डपात गर्दछन्; जस्तै – भमराले फलफूलमा बसेर रस लिन्छ र त्यसपछि एकान्तमा जान्छ, आफ्नो जीवनयापन र शरीरप्रति निरपेक्ष, अर्हत्-पद जसले पाएका छन् र जो धृताङ्ग पालनलाई नै सबैभन्दा राम्रो ठान्दछन् – ती भिक्षु भगवान्को यस धर्मनगरमा ‘अधिकारी’ भनिन्छ ।”

२४. “महाराज ! जुन भिक्षुहरूले परिशुद्ध, निर्मल, क्लेशरहित र सबैभन्दा अन्तिम दिव्यचक्षु पाइसकेका छन् उनीहरूलाई भगवान्को धर्मनगरमा ‘नगरजोतिक’ भनिन्छ ।”

२५. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू ठूलो विद्वान छन्, आगम (होनहार पण्डित) छन्, धर्म पूरापूर जान्दछन्, विनयलाई धारण गर्दछन्, अभिधर्मलाई बुझ्दछन्, मातृकाहरूको सम्भना गर्दछन्, उच्चारणमा कुशल छन्, यस नवांग (नौ अङ्ग) परियत्ति शासनलाई जान्दछन् । उनीहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा चौकीदार (धर्मरक्षक) भनिन्छ ।”

२६. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू विनय जान्दछन्, विनयको गुढभन्दा गूढ कुरासम्म पुगेका छन्, निदानमा कुशल छन्, विनयको सारा कर्म राम्ररी भन्न सक्दछन् र विनयमा सबै थोक जान्ने योग्य छन्, त्यसका ज्ञाताहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा ‘रूपदर्शक’ भनिन्छ ।”

२७. “महाराज ! जुन भिक्षुहरूले विमुक्तिको पुष्पगुच्छा आफ्नो शिरमा राखिसकेका छन्, उत्तम, अमूल्य र श्रेष्ठ अवस्था पाइसकेका छन्, तथा मानिसहरूका प्रिय र आदरणीय छन्, उनीहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा फूल बेच्ने ‘माली’ भनिन्छ ।”

२८. “महाराज ! जुन भिक्षुहरूले चोर आर्यसत्यहरूलाई सम्यक् रूपले अवबोध गरी, सत्यज्ञानको साक्षात्कार गरिसकेका छन्, जसले बुद्धधर्मलाई पूरापूरा बुझेका छन्, जो चारै श्रामण्य-फलहरूमा सन्देहरहित छन्, त्यस्ता फलहरूको सुख पाइसकेका छन्, तथा अन्य सत्य मार्गमा आइसकेर बीचमा पनि धर्म बाँडिदिन्छन्, उनीहरू भगवान्को धर्मनगरमा फल बेच्ने फलफूल पसले हुन् ।”

२९. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू शीलरूपी सुगन्धले लिप्त भएर अनेक प्रकारका सद्गुणहरू धारण गरी क्लेशरूपी मललाई नाश गरिदिन्छ, उनीहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा सुगन्ध बेच्ने ‘सुगन्धी पसले’ भनिन्छ ।”

३०. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू धर्म नै रुचाउँछन्, मीठो कुरा गर्ने हुन्छन्, अभिधर्म र विनयमा अत्यन्त आनन्द लिन्छन्, जङ्गलमा बसेर या रूखमन्तिर आसन लगाएर या एकान्त प्रकोष्ठमा बसेर केवल धर्मको मात्र मीठो रस पिउँछन्, शरीर, मन र वचनले एउटै धर्मको रसमा मात्र डुबिरहन्छन्, धर्ममा ठूला प्रतिभा सम्पन्न हुन्छन्, धर्मको खोजीमा सधैं लागि रहन्छन्, सर्वत्र अत्येच्छताको प्रशंसा गर्दछन्, सन्तोषको बडाइ गर्छन्, विवेकको बडाइ गर्छन्, सांसारिक जालदेखि पर बसेर उपदेश दिन्छन्, असल कामको प्रयासमा सधैं लागि रहन भन्छन्, शील, समाधि, प्रज्ञा, विमुक्ति एवं विमुक्ति-ज्ञान दर्शनको उपदेश दिन्छन्, जसका सामु मानिसहरू गएर विविध प्रकारका उपदेश ग्रहण गर्दछन्; उनीहरू भगवान्को धर्मनगरमा ‘सोण्ड पिपासा’ भनिन्छ ।”

३१. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू प्रथम यामदेखि अन्तिम यामसम्म नसुतेर जागा भई उठेर चक्रमण गरेर दिन-रात ध्यान-भावना गर्दछन्, भावना गर्नमा सधैं लागि रहन्छन्, आफ्नो क्लेश मेट्न सधैं प्रयत्नशील रहन्छन्, उनीहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा ‘रक्षक’ (पाले) भनिन्छ ।”

३२. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू भगवान्का नौ-अङ्गयुक्त बुद्धवचनलाई अर्थ, व्यञ्जन, तर्क, कारण, हेतु र उदाहरणद्वारा सम्झाएर भन्दछन्, उनीहरूलाई भगवान्को धर्मनगरको ‘वकिल’ भनिन्छ ।”

३३. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू धर्मरत्नले धनी छन्, पुरानो परम्पराको धन राख्छन्, विद्याले धनाढ्य छन् र धर्मको निर्देश, स्वर, व्यञ्जन, लक्षण र गम्भीर (गूढ) तत्त्वको ज्ञानले भरपूर्ण छन्, उनीहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा ‘नगरसेठ’ भनिन्छ ।”

३४. “महाराज ! जुन भिक्षुहरू देशनाको रहस्यसम्म पुगेका छन्, ध्यानको अभ्यासका लागि जुन विषय मानिएको छ, त्यसको विभाग र तात्पर्यलाई बुझेका छन्, सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्म शिक्षाहरू पाइसकेका छन्, उनीहरूलाई भगवान्को यस धर्मनगरमा ठूलो विख्यात ‘हाकिम’ भनिन्छ ।”

३५. “महाराज ! भगवान्को धर्मनगर यति राम्रोसँग बसेको छ, यति राम्ररी नाप जोख गरेर तयार गरिएको छ, त्यसमा यस्तो विशेषता देखाइएको छ कि सबै काम पूरा गरिएको होस्, यस्तो राम्रो व्यवस्था बनाइएको छ, त्यो यति रक्षित छ कि शत्रु कतैतिरबाट पनि चढ्न सक्दैन ।”

“महाराज ! यी सबैलाई देखेर यही सम्झनुपर्छ कि भगवान् अवश्य हुनुहुन्थ्यो ।”

(१) “जस्तै राम्ररी विभाजित सुन्दर नगरलाई देखेर, मानिसहरूले त्यसको निर्माताको निपुणता पत्ता लगाउँछन् ।

(२) त्यसरी नै, लोकनाथ (बुद्ध)को यस श्रेष्ठ धर्मपुरलाई देखेर भगवान् कस्तो हुनुहुन्थ्यो मानिसहरू यसको अनुमान गर्दछन् ।

(३) समुद्रको तरङ्गलाई देखेर मानिसहरू अनुमान गर्न सक्छन् कि जस्तो यी तरङ्गहरू छन् त्यस्तै ठूलो समुद्र होला ।

(४) त्यस्तै शोक मेटिदिने अपराजेय बुद्धलाई तृष्णा नष्ट गरिदिने र भवसागरबाट पार लगाइदिनेलाई ।

(५) देवताहरू र मानिसहरूमा उहाँका धर्मरूपी तरङ्गहरू देखेर अनुमान गर्नुपर्छ कि जसरी धर्मका छालहरू उठिरहेका छन् त्यसरी नै, बुद्ध पनि महान् हुनुहुन्छ होला । जसरी निकै अग्लो चुचुरो हेरेर मानिसहरू अनुमान गर्छन् कि यति अग्लो चुचुरो हिमालयकै होला ।

(६) त्यसरी नै, धर्मरूपी पहाडको चुचुरोलाई देखेर जो (तृष्णाको ज्वालाले) शान्त र उपधिरहित भएको छ, भगवान्को यस उच्च, भव्य र महान् धर्म-पर्वतलाई देखेर अनुमान गर्नुपर्छ कि उहाँ श्रेष्ठ महावीर बुद्ध कस्तो हुनुहोला ।

(७) जस्तै – गजराज (हात्ती) को खुट्टालाई देखेर मानिसहरू अनुमान गर्छन् कि यो हात्ती निकै ठूलो होला ।

(८) त्यसरी नै, बुद्ध गजराजका गोडा देखेर बुद्धिमान् मानिसहरू अनुमान गर्छन् कि उहाँ कस्तो महान् हुनुहुन्छ होला ।

(९) जङ्गलका सानातिना जनावरहरूलाई डराएको देखेर मानिसहरूले अनुमान गर्दछन् कि सिंहको गर्जन सुनेर नै जङ्गलका यी सानातिना जनावरहरू तर्सका होलान् ।

(१०) त्यसरी नै, तीर्थत्तरहरू डराएर भागेको देखेर अनुमान गर्न सकिन्छ कि यो धर्मराज (बुद्ध) को गर्जन हो ।

(११) शान्त पृथ्वीलाई पानीले भिजाएर गिला र हरिया पातहरूले शोभित देखेर अनुमान गर्न सकिन्छ कि यहाँ भारी वर्षा भएको थियो होला ।

(१२) त्यसरी नै, संसारका मानिसहरूलाई आमोद-प्रमोदयुक्त देखेर, अनुमान गरिन्छ कि धर्मरूपी (बुद्धोपदेश) वर्षा भएको होला ।

(१३) पानी लागेको र हिलो भएको जमिनलाई देखेर अनुमान गर्न सकिन्छ कि - अवश्य यहाँबाट ठूलो जलधारा (खोलानाला) बगेको होला ।

(१४) त्यसरी नै, पापरूपी धूलो र हिलो नष्ट भएको धर्मरूपी नदी बगेर विशिष्ट धर्मरूपी सागरमा मिसिएको देखी देवसहित लोकले अनुमान गरेर जान्न सकिन्छ ।

(१५) संसारका देवताहरू र मानिसहरूले धर्म-अमृत पाएको देखेर अनुमान गरिन्छ कि यहाँ धर्मरूपी ठूलो धारा बगेको होला ।

(१६) उत्तम गन्ध पाएर मानिसहरूले अनुमान गर्छन् कि जसरी गन्ध बगिरहेको छ, थाहा हुन्छ कि यी बोटहरू फूलहरूले लादिएका होलान् ।

(१७) त्यसरी नै, यो शीलको सुगन्ध फैलिएको थाहा पाई देवसहित मानिसहरूले सम्भ्रनुपर्छ कि अलौकिक बुद्ध हुनुहुन्थ्यो होला ।”

३६. “महाराज ! यस प्रकारका सयकडौं र हजारौं कारण, तर्क र उपमाहरूले बुद्धबलको अनुमान गर्न सकिन्छ । महाराज ! जस्तै – कुनै चतुर मालीले आफ्ना गुरुले भनेअनुसार आफ्नो बुद्धि लगाएर नाना प्रकारका फूलहरूले माला उनेर राम्रोसँग सजाइदिन्छ, त्यसरी नै, मानौं बुद्ध-मन्दिरमा उहाँका अनन्त सद्गुणहरूको फूलले माला उनिरहेको छु – आफ्नो आचार्यले बताएअनुसार र आफ्नो बुद्धि लगाएर पनि । त्यसो त, म हजारौं उपमाहरूले बुद्धबल देखाउन सक्छु, यदि तपाईं सुन्न चाहनुहुन्छ भने ।”

“भन्ते नागसेन ! अन्य व्यक्तिहरूले यस्तो कारण र यस्तो अनुमान देखाई बुद्धबलको परिचय दिन उनीहरूलाई गाह्रै पर्छ होला । मेरो शङ्का निवारण भयो । भन्ते नागसेन ! तपाईंले दिनुभएको प्रश्नहरूको उत्तर निकै राम्रो छ, विचित्र पनि छ ।”

२. धुताङ्ग प्रश्न

१. राजाले राजाले भिक्षुहरूलाई घना जङ्गलमा बसेर धुताङ्ग व्रत पालन गरेको देखे, फेरि ती गृहस्थहरूलाई देखे जो अनागामी फलमा प्रतिष्ठित भइसकेका थिए ।

ती दुवैलाई देखेर पछि राजाको मनमा ठूलो संशय उत्पन्न भयो; यदि गृहस्थ रहेर नै, ज्ञान प्राप्त हुन्छ भने धुताङ्ग निष्फल ठहरिन्छ ।

‘राम्रो हुनेछ कि म अरूका तर्कहरूको खण्डन गर्ने, त्रिपिटक पण्डित ती श्रेष्ठ वक्ताहरूकहाँ गएर सोधूँ । उनीहरूले अवश्य मेरो शङ्का मेटिदिनु हुनेछ ।’

२. त्यसपछि राजा मिलिन्छ, जहाँ आयुष्मान् नागसेन हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गएर उहाँलाई वन्दना गरी एकातिर बसे । त्यसपछि उसले आयुष्मान् नागसेनलाई भने – “भन्ते नागसेन ! के कोही गृहस्थ छ, जसले आफ्नो घरमा सबै कामगुणहरूलाई उपभोग गर्दै स्त्री र बच्चाहरूका साथ रहेर, काशीको चन्दन लगाएर, माला, गन्ध र लेपको प्रयोग गर्दै, रूपियाँपैसाको लेनदेन गर्दै र मोती-मणि-सुनका गहना लगाएर पनि परम शान्तिपद निर्वाणलाई साक्षात् गरेको होस् ?”

“महाराज ! न एक सय, न दुई सय न तीन, चार पाँचसय, न एक हजार, न एक लाख, न सय करोड, न लाख करोड यस्ता गृहस्थहरू भइसकेका छन् जसले निर्वाणलाई साक्षात् गरिसकेका छन् । महाराज ! दस, बीस, सय या हजारको गन्तीलाई छाडौं – खै, म कसरी तपाईंलाई सम्झाऊं ?”

“हो, त्यो तपाईं नै सम्झाउनुहोस् ।”

“महाराज ! ठीक छ, त्यसो भए म सम्झाउँछु – नवाङ्ग बुद्धवचनमा जो पवित्र सदाचार, सत्य मार्गमा आउनु र धृताङ्गका राम्राम्रा गुण छन् ती सयकडौं हजारौं कुराहरू यस प्रकरणमा आउँछन् ।”

“महाराज ! जसरी तल-माथि बराबर, खाडल, जल, थल, सबै ठाउँहरूमा पानी परेर बग्दाबग्दै अन्तमा समुद्रमा नै गएर ती मिसिन्छन्, महाराज ! त्यसरी नै, यस प्रकरणलाई विस्तार गर्नमा नवाङ्ग बुद्धवचनमा जुन पवित्र सदाचार सन्मार्गमा आउनु, तथा धृताङ्गका सद्गुण छन् ती सबैका कुरा पर्न आउँछन् ।”

“महाराज ! मलाई आफ्नो बुद्धिले पनि केही कुरा भन्नुपर्ने हुन्छ । यस प्रकार, यो कुरा राम्ररी बोधगम्य, विचित्र, परिपूर्ण र प्रतिष्ठित हुनेछ । महाराज ! जस्तै – कुशल लेखकले आफ्नो बुद्धिले त्यस लेखलाई परिपुष्ट गरिदिन्छ, यस प्रकार त्यो लेख सुन्दर, पूर्ण र दोषरहित हुन्छ, महाराज ! त्यसरी नै, यस प्रकरणमा मैले पनि आफ्नो बुद्धिले केही कुरा सम्झाउनुपर्छ र त्यसपछि यो कुरा राम्रोसँग बोधगम्य, विचित्र, परिपूर्ण प्रतिष्ठित हुनेछ ।”

३. “महाराज ! श्रावस्ती नगरमा भगवान्का पाँच करोड आर्यश्रावक उपासक र उपासिकाहरू बस्दथिए । तीमध्ये एकलाख सन्ताउन्न हजार अनागामी फलमा प्रतिष्ठित भइसकेका थिए । उनीहरू सबैजना गृहस्थ नै थिए, प्रव्रजित होइन । फेरि, गण्डम्ब रूखमन्तिर यमक प्रातिहार्य (ऋद्धि) देखाउँदा बीस करोड (देवता र मानिसहरू) प्राणीहरूलाई सत्यज्ञान भएको थियो । फेरि, महाराहुलोवाद,^{२९०} महामंगलसूत्र,^{२९१} समचित्तपरियाय,^{२९२} पराभवसूत्र,^{२९३} पुराभेदसूत्र,^{२९४} कलह-विवादसूत्र,^{२९५} चूलव्यूहसूत्र,^{२९६} महाव्यूहसूत्र,^{२९७} तुवटकसूत्र,^{२९८} र सारिपुत्रसूत्र,^{२९९} लाई देशना गर्नुहुँदा अनन्त देवताहरूलाई धर्मज्ञान प्राप्त भएको थियो ।”

“राजगृह नगरमा भगवान्का तीन लाख पचास हजार उपासक र उपासिकाहरू आर्यश्रावक थिए । फेरि, त्यहाँ धनपाल नामको हात्तीलाई दमन गर्दा नब्बे करोड देवता; चट्टान भएको चैत्यमा पारायणसूत्र देशना गर्नु भएपछि चौध करोड देवताहरूले धर्मको साक्षात्कार गरिसकेका थिए ।

इन्द्रसालगुहा, वाराणासीमा असी करोड देवता; ऋषिपतन मृगदावनमा सर्वप्रथम देशना गर्नुहुँदा अठार करोड ब्रह्मा र असंख्य देवता; फेरि तावतिंस भवनमा पण्डुकम्बलशिलामा अभिधर्म देशना गरेपछि अस्सी करोड देवता र देवभवनबाट उत्रने बेलामा सङ्ख्यनगरको ढोकामा लोक विवरण प्रतिहार्य (ऋद्धि) बाट प्रसन्न भएर तीस करोड मानिस र देवताहरूले ज्ञानचक्षु प्राप्त गर्न सकेका थिए ।”

“फेरि, शाक्यहरूलाई कपिलवस्तु नगरको न्यग्रोधाराममा बुद्धवंश देशना गर्नुहुँदा र महासमयसूत्र देशना गर्नुभएपछि अनगिन्ती देवताहरूलाई धर्मज्ञान भएको थियो । फेरि, सुमन नामको माली, गरहदिन्न, आनन्द सेठ, जम्बुकाजीवक, मण्डूक देवपुत्र, मट्टकुण्डलि देवपुत्र, सुलसा नामकी वेश्या, सिरीमा नामकी वेश्या, जुलाहाकी छोरी, सानी सुभद्रा, साकेत, ब्राह्मणको अन्त्येष्टि क्रिया हेर्न आएका मानिसहरू सुनापरन्तक शक्रप्रश्न,^{२२०} तिरोकुङ्कु^{२२१} र रतनसूत्र^{२२२} को देशना गरेपछि, चौरासी हजार प्राणीहरूलाई धर्मज्ञान गराइदिनुभएको थियो । महाराज ! भगवान् आफू जिउँदो छँदै तीन मण्डलहरूमा र सोह्र महाजनपदहरूमा जहाँ-जहाँ जानुभयो त्यहाँ-त्यहाँ अनेक देवता र मानिसहरूलाई निर्वाणसम्म पुऱ्याइदिनुभयो । महाराज ! यी सबै देवताहरू गृहस्थ नै थिए, प्रव्रजित होइन । महाराज ! यी करोडौं अनगिन्ति देवताहरूले गृहस्थका काम गुणहरूलाई भोग्दा भोग्दै नै निर्वाण पाइसकेका थिए ।”

४. “भन्ते नागसेन ! यदि संसारका कामभोगहरूलाई भोग्ने गृहस्थ पनि शान्त परम निर्वाणलाई साक्षात् गर्दछन् भने भिक्षु धुताङ्ग-साधन गर्ने चक्करमा किन रहरिहन्छन् ? त्यसो भएपछि धुताङ्ग के निरर्थक ठहरिँदैनन् ? भन्ते नागसेन ! यदि झारफुक र औषधी बेगर नै रोग निको हुन्छ भने वमन र विरेचन दिएर शरीरलाई कमजोर तुल्याउनाले के लाभ ! यदि मुक्का र घुस्सा चलाएर नै शत्रुलाई परास्त गर्न सकिन्छ भने, तरबार, भाला, तीर, धनुष, लाठी र गदाको के काम ! यदि गाँठो भएको बाङ्गाटिङ्गा शाखाहरू, काँटा र लहरोको सहाराले नै रूखमा चढ्न सकिन्छ भने, लामो भन्दा किन खोज्ने ! यदि साह्रो भुईँमा सुत्दा राम्ररी निद्रा लाग्छ भने, डसना र तक्रियाको के काम ! यदि कुनै संकटमय र विकट बाटोमा हिँडेर कोही एकलै पारि जान सक्छ भने, हातहतियारले सज्जित कुनै ठूलो रक्षकसमूहको के काम ! यदि बगिरहेको नदीलाई तरेर पनि पुग्न सक्छ भने, डुङ्गा या पुलको के काम ! यदि कोही आफूसँग भएको धनबाटै सुखपूर्वक आफ्नो भरणपोषण गर्न सक्छ भने अरूहरूको सेवामा यताउता जानाले के फाइदा ! यदि स्वाभाविक झरनाबाटै पानी पाइन्छ भने, तलाव, इनार किन खनाउने ! भन्ते नागसेन ! यसरी नै, यदि संसारको काम भोग गर्दै गृहस्थहरूले पनि शान्त निर्वाणको साक्षात्कार गर्दछन् भने कठोर धुताङ्गको साधना गर्नुपर्ने खाँचो नै के ?”

५. “महाराज ! धुताङ्गका यथार्थमा अट्टाईस गुणहरू छन्, जसले गर्दा यी सबै बुद्धहरूद्वारा राम्रो भनिएको छ ।” “कुनचाहिँ अट्टाईस गुण ?” “महाराज ! (१) धुताङ्ग पालन गर्नेको जीविका शुद्ध हुन्छ । (२) त्यसको फल सुखद हुन्छ । (३) उसमा कुनै खराबी रहँदैन । (४) उसले कसैलाई दुःख दिँदैन । (५) ऊ अभय रहन्छ । (६) ऊद्वारा अरूलाई सताउने गरिन्छ । (७) ऊ धर्मतिर नै बढ्छ । (८) ऊ कहिल्यै परिहानी हुँदैन । (९) उसले कहिल्यै धोका दिँदैन । (१०) उसले रक्षा गर्दछ । (११) उसले जे चाहन्छ, त्यसैको लाभ हुन सक्छ । (१२) उसले सबै प्राणीहरूलाई आफ्नो वशमा पार्न सक्छ । (१३) उसले आत्मसंयम गर्न सक्छ । (१४) धुताङ्ग जीवन भिक्षुको एकदमै अनुकूल छ । (१५)

ऊ कसैको भरमा रहँदैन । (१६) ऊ खुला र स्वच्छन्द भएर बस्छ । (१७) धुताङ्गले सांसारिक राग काटिदिन्छ । (१८) द्वेष हटाइदिन्छ । (१९) मोह मेटाइदिन्छ । (२०) उसमा अभिमान रहन पाउँदैन । (२१) यसले पापी विचार हटाउँछ । (२२) शङ्काहरू मेट्छ । (२३) अकर्मण्यता रहन पाउँदैन । (२४) असन्तोष रहँदैन । (२५) सहनशक्ति आउँछ । (२६) यसको पुण्य अतुल्य छ । (२७) यसको पुण्य अनन्त छ र (२८) धुताङ्गले सबै दुःखहरूलाई समाप्त पारेर निर्वाण सम्म पुऱ्याइदिन्छ । महाराज ! यही धुताङ्गका यथार्थमा अर्द्धाईस गुणहरू छन्, जसले गर्दा सबै बुद्धहरूद्वारा राम्रो भनिएको छ ।”

“महाराज ! जसले धुताङ्गलाई ठीकसँग पालन गर्दछन्, उनीहरू अठार गुणहरूले युक्त हुन्छन् ।” “कुन अठार गुणहरूले ?” “महाराज ! (१) उसको आचारण पवित्र र शुद्ध हुन्छ । (२) उसले बाटो पार गर्न सक्छ । (३) उसको शरीर र वचन वशमा रहन्छ । (४) उसको मन पवित्र हुन्छ । (५) उसको उत्साह कायम रहन्छ । (६) ऊ निर्भय हुन्छ । (७) उसको आत्मदृष्टि हट्छ । (८) उसमा हिंसाको भाव शान्त भएर रहन्छ । (९) उसमा मैत्री भावना सधैं कायम रहन्छ । (१०) उसले आहार सम्भरेर भोजनको मात्रा जानेर, बुझेर मात्र ठीक तवरले ग्रहण गर्दछ । (११) सबै जीवहरूबाट प्रतिष्ठा पाउँछ । (१२) भोजन उचित मात्रामा गर्दछ । (१३) सधैं जागरुक रहन्छ । (१४) विना घरको हुन्छ । (१५) जहाँ राम्रो (अनुकूल) देख्छ, त्यहीं साधना गर्दछ । (१६) पापलाई घृणा गर्दछ । (१७) विवेकमा आनन्दित रहन्छ र (१८) बराबर सावधान रहन्छ । महाराज ! जसले धुताङ्गलाई ठीकसँग पालन गर्दछन् उनीहरू यिनै अठार गुणहरूले युक्त हुन्छन् ।”

६. “महाराज ! दस प्रकारका व्यक्तिहरू धुताङ्ग पालन गर्ने योग्य हुन्छन् ।” “कुन दस प्रकारका ?” (१) जो श्रद्धालु हुन्छ । (२) पाप गर्न सङ्कोच मान्ने । (३) धैर्यवान् । (४) भूटो नकल नगर्ने । (५) आफ्नो उद्देश्यमा लागि रहने । (६) निर्लोभी । (७) सिक्न इच्छुक । (८) दृढ सङ्कल्प भएको । (९) कुनै कुरोले नभर्कने र (१०) मैत्री भाव राख्ने ।” “महाराज ! यिनै दस प्रकारका व्यक्तिहरू धुताङ्गको पालन गर्ने योग्य हुन्छन् ।”

७. “महाराज ! जुन कामभोगी गृहस्थहरूले परम शान्त निर्वाणपद पाउँछन् उनीहरूले अवश्य आफ्नो पहिलो जन्ममा तेह्र प्रकारका धुताङ्गहरूको पालन गरेका होलान् । उनीहरूले आफ्नो पहिला जन्महरूमा आचार र मार्ग शुद्ध गरेर आज यहाँ गृहस्थ भई परमार्थ निर्वाणपथ साक्षात् गर्दछन् ।”

८. “महाराज ! जस्तै – चलाख धनुर्धरले पहिले आफ्ना शिष्यहरूलाई अभ्यासको मैदानमा सिकाउँछ – कति प्रकारका धनुषहरू हुन्छन्, धनुष कसरी चढाइन्छ, कसरी समातिन्छ, मुट्टी कसरी बाँधिन्छ, औंलाहरू कसरी निहुराइन्छ, खुट्टाको स्थिति कस्तो हुन्छ, तीर कसरी चढाइन्छ, तीर चढाएर कसरी तानिन्छ, त्यसलाई कसरी सम्हाल्नुपर्छ र कसरी निशाना साध्नुपर्छ । उसले पहिले घाँस वा परालले बनेको मानिस या माटो या काठले बनेको लक्ष्यमा नै तारो हान्न सिकाउँछ । जब ती शिष्यहरू सिकेर तयार हुन्छन्, त्यसपछि उनीहरूलाई राजाका सामु उपस्थित गराउँछ । राजा खुसी भएर उनीहरूलाई पुरस्कारमा असल घोडा, रथ, हात्ती, धन, धान्य, सुन, असर्फी, दास, दासी, स्त्री र खेत दिन्छन् । महाराज ! यसरी जो कामभोगी गृहस्थ परमशान्त निर्वाणपद पाएको देखिन्छ, उसले अवश्य आफ्नो पहिलो जन्ममा तेह्र धुताङ्गलाई पालन गरेको होला । उसले आफ्नो पूर्वजन्ममा आचार

र मार्ग शुद्ध गरेर आज यहाँ गृहस्थ गएर पनि परमार्थ निर्वाण पद साक्षात् गर्दछ । महाराज ! जसले आफ्नो पूर्वजन्ममा धुताङ्गको पालन गरेको छैन, ऊ यहाँ एउटै जन्ममा अर्हत् बन्न सक्दैन । महाराज ! साँचो लगन र मार्गमा हिँडेपछि, त्यस्तै गुरु पाउनाले र त्यस्तै साथीहरूको सङ्गत पाएपछि निर्वाण पाइन्छ ।”

९. “महाराज ! जस्तै – कुनै वैद्य या शल्यचिकित्सक पहिले कुनै गुरको खोजी गरेर उनी भए स्थानमा जान्छ । फेरि, उनलाई तलब या आफ्नो सेवा दिएर सारा विद्या सिक्छ – छुरी कसरी समातिन्छ, कसरी चिरिन्छ, कसरी चिन्ह लगाइन्छ, कसरी छुरी धसाइन्छ, गडेकोलाई कसरी समातेर भिक्नुपर्छ, घाउ कसरी धुनुपर्छ, त्यसलाई कसरी सुकाउनुपर्छ, त्यसमा मलम कसरी लगाउनुपर्छ, रोगीलाई कसरी वमन या विरेचन गराउनुपर्छ, कसरी रसायन खुवाउनुपर्छ । उनको शिष्यत्वमा सबै कुरा सिकेपछि उसले स्वतन्त्र रूपले रोगीको चिकित्सा आफ्नो हातमा लिन्छ । महाराज ! यसरी नै, जुन कामभोगी गृहस्थहरू परमशान्त निर्वाणपद पाएका देखिन्छन् उनीहरू अवश्य आफ्ना पूर्वजन्महरूमा तेह्र धुताङ्गको पालन गरेका थिए होलान् । उनीहरूले आफ्नो पूर्वजन्ममा आचार र मार्गलाई शुद्ध पारेर आज यहाँ गृहस्थ छँदै परमार्थ निर्वाण पद साक्षात् गर्दछन् । महाराज ! जसले आफूलाई धुताङ्ग गुणहरूले शुद्ध पारेको छैन, उसले धर्ममा प्रवेश गर्न पाउँदैन ।”

“महाराज ! जसरी पानी नपठाएमा बीउहरू उम्र्न सक्दैनन्, त्यसरी नै धुताङ्गगुणहरूबाट शुद्ध नभई धर्मदर्शन हुन सक्दैन ।”

“महाराज ! जस्तै – पुण्य नगरी राम्रो गति हुँदैन; त्यसरी नै, धुताङ्गगुणहरूले शुद्धि ... ।”

१०. “महाराज ! धुताङ्ग मुमुक्षु (मोक्षको चाहना गर्ने) हरूका लागि महापृथ्वी जस्तै आधार हो । धुताङ्गले मुमुक्षुहरूका लागि पानीभैं क्लेशरूपी मल धुने काम गर्दछ, क्लेशको भाडलाई सल्काएर भस्म पारिदिने आगोजस्तै हो; क्लेशरूपी धूलोलाई उडाइदिने बतासजस्तै हो ।”

“महाराज ! धुताङ्ग क्लेशरूपी रोगलाई हटाउने औषधीजस्तै हो; क्लेशरूपी विषलाई नष्ट गर्ने अमृतजस्तै हो; भिक्षुहरूको उपयुक्त गुणहरूको खेती तयार पार्ने खेतको जस्तै हो; सबै लाभ दिने मणिभैं हो; भवसागरलाई पार गर्नका लागि डुङ्गाजस्तो हो; जरा-मरणले डराएका व्यक्तिका लागि शरणस्थलजस्तै हो । क्लेशले पीडित व्यक्तिहरूलाई बचाउने आमाभैं हो, पुण्य कमाउनका लागि सबै भिक्षु-गुणहरूलाई उत्पन्न गर्ने बुबाजस्तै हो; भिक्षुहरूका उपयुक्त गुणहरूलाई खोजेर ल्याउने भित्रभैं हो ।”

“महाराज ! धुताङ्ग क्लेशमलहरूले लिप्त नहुने कमलभैं हो; क्लेशको दुर्गन्धलाई हटाउने अत्तरजस्तै हो; संसारका आठ प्रकारका हावाले नहल्लिने पर्वतराजासमान हो; एकदमै स्वच्छन्द र स्वतन्त्र बनाइदिने आकाशजस्तै हो; क्लेशहरूलाई बगाएर लैजाने नदीभैं हो; क्लेशको जङ्गल र आवागमनको मरुभूमिबाट बाहिर निस्कने योग्य मार्ग (पथप्रदर्शक) हो ।”

“महाराज ! निर्वाण नगरसम्म पुऱ्याइदिने निर्भय र साथ दिने समूहजस्तै हो; संस्कारहरूको साँचो स्वभावलाई देखाइदिने सफा ऐनाजस्तै हो; क्लेशको तरवार र लट्टीबाट रोकनका लागि ढालभैं

हो; त्रिविध तापलाई ठण्डा पार्ने चन्द्रसमान हो; मोहरूपी अन्धकारलाई नाश गर्ने सूर्यभैँ हो; श्रामण्य गुणरूपी रत्नहरूका लागि महासागरजस्तै हो; किनकि त्यो निकै अनन्त, गम्भीर र महान् छ ।”

११. “महाराज ! यसरी विशुद्धि (निर्वाण) चाहनेहरूका लागि धुताङ्ग व्रत निकै उपकारक हुन्छ, सम्पूर्ण कष्ट, सन्ताप, असन्तोष र भयलाई हटाइदिन्छ; भव (संसारमा कायम रहनुलाई) मेटाइदिन्छ; मनको सबै मललाई पखाली दिन्छ; शोक, दुःख, राग, द्वेष, मोह, अभिमान्, आत्मदृष्टि र सबै पापहरूलाई नष्ट गरिदिन्छ । धुताङ्गले यश बढाइदिन्छ, हित गर्दछ, सुख दिन्छ, आराम दिन्छ, प्रीति उत्पन्न गराउँछ, कुशलमङ्गल ल्याउँछ र निर्दोष राम्रो फल, सद्गुणहरूको समूह अनन्त र अगाध श्रेष्ठ गुण दिन्छ ।”

१२. “महाराज ! जस्तै – मानिसले शरीर कायम राख्न भोजन गर्दछ, स्वस्थ हुनाका लागि औषधीको सेवन गर्दछ, उपकार पाउनका लागि साथीको साथ लिन्छ, पारि जानका लागि डुङ्गामा बस्छ, सुगन्धका लागि माला र अत्तर लगाउँछ, डरबाट जोगिन शरणस्थलमा जान्छ, यशका लागि राजाको सेवा गर्दछ, प्रचुर वर पाउनका लागि मणिरत्न धारण गर्दछ, त्यस्तै, असल मानिसले भिक्षु जीवनलाई सार्थक तुल्याउन धुताङ्गव्रतको पालन गर्दछ ।”

१३. “महाराज ! जस्तै – पानी बीउ उमार्नका लागि, आगो सल्काउनका लागि, भोजन शरीरमा बल ल्याउनका लागि, लहरो बाँध्नका लागि, शस्त्र काट्नका लागि, पानी तिर्खा मेटाउनका लागि, कोष चिन्ता मेटाउनका लागि, डुङ्गा पारि जानका लागि, औषधी रोगको उपचारका लागि, सवारी सुखपूर्वक बाटो पार गर्नका लागि, शरणस्थल भयबाट जोगिनका लागि, राजा रक्षा गर्नका लागि, ढाल, लड्डी, तीर भाला चोटलाई रोक्नका लागि, गुरु पढाउनका लागि, आमा पोषण गर्नका लागि, ऐना मुख हेर्नका लागि, गहना शोभाका लागि, वस्त्र शरीर ढाक्नका लागि, शस्त्र अरूको धम्कीबाट बच्नका लागि, बत्ती अँध्यारो हटाउनका लागि, हावा गर्मी हटाउनका लागि, कला पैसा कमाउन, औषधी जीवन बचाउन, खानी रत्न उत्पन्न गर्न, रत्न शोभा दिन, आदेश आज्ञा पालन गर्न र ऐश्वर्य अरूलाई वशमा पार्नका लागि हो; त्यसरी नै, धुताङ्गव्रत श्रामण्यरूपी बीउलाई स्थापित गर्न, क्लेशरूपी मललाई बालिदिन, ऋद्धिबल पाउन, स्मृति र संयमलाई बाँध्न, भ्रम र शङ्कालाई काट्न, तृष्णाको तिर्खा मेटाउन, ज्ञानकावे साक्षात्कार गर्न, पक्का विश्वस्त स्थान चार गहिरो धारलाई पार गर्न, क्लेशरूपी रोग शान्त गर्न, निर्वाणसुख पाउनु, जन्म लिनु, बूढो हुनु, विरामी पर्नु, मर्नु, शोक गर्नु, रुनु, पिट्नु, दुःखी हुनु, छटपटाउनु, निराशाको भयबाट बच्नु, श्रामण्य गुणहरूको रक्षा गर्नु, असन्तोष र खराब विचारलाई रोक्न, श्रमण-जीवनका सबै कुराहरू सिक्न, त्यसलाई पालन गर्न, समथ, विपश्यना, मार्गफल र निर्वाणलाई हेर्न, सारा संसारलाई राम्रो, सुन्दर र शोभायमान गर्न, सबै नरकहरूलाई ढाक्नका लागि, कुशल धर्मको चिन्तनमा रहनका लागि, क्लेशरूपी शत्रुहरूलाई हटाउनका लागि, अविद्यारूपी अन्धकारलाई मेट्न, त्रिविद्य अग्नि (तीन आगो)को सन्तापलाई शान्त (ठण्डा) पार्नका लागि, उच्च, सूक्ष्म र शान्त समापत्ति पाउनको लागि, सबै श्रामण्य गुणहरूको रक्षा गर्नका लागि, बोध्यङ्गरूपी श्रेष्ठ रत्न उत्पन्न गराउनका लागि योगी जनको अलङ्कारका लागि, निर्दोष निपुण सूक्ष्म शान्तिपद पाउनका लागि, श्रामण्यभाव र आर्य धर्म वशमा पार्नका लागि । महाराज ! एक-एक धुताङ्ग यी सबै गुणहरूको प्राप्तिका लागि हो । महाराज ! यसरी धुताङ्गको गुण अतुल्य छ, अनन्त छ, अनुपम छ, गम्भीर, श्रेष्ठ र महान् छ ।”

१४. “महाराज ! जुन पापीले आफ्नो इच्छाको अधीन, बनावटी, देखावटी गर्ने व्यक्ति, लोभी, सांसारिक वस्तुहरू पाउने चाहनामा लागिरहने व्यक्ति, यश पाउनका लागि व्याकुल रहने व्यक्ति, नाम कमाउनमा लाग्ने, अयोग्य जो कुनै पनि राम्रो फल पाउन सक्दैन, अनुचित व्यवहार, अयोग्य र ढङ्ग नभएको मानिसले यदि धुताङ्ग-व्रत लिन्छ भने; उसले दुई गुणा दण्ड पाउँछ, र आफ्ना पहिलेका असल गुणहरूलाई पनि नष्ट गरिदिन्छ । त्यसपछि मानिसहरूले उसको अप्रतिष्ठा गर्दछ, खिल्ली उडाउँछ, निन्दा गर्दछ, उसलाई रोकी दिन्छ, भिकेर बाहिर मिल्काइदिन्छ, ... , भगाइदिन्छ, तिरस्कार गरेर हटाइदिन्छ । अर्को जन्ममा पनि सय योजनसम्म फैलिएको अवीचि नरकको तातो आगोको ज्वालामा परेर लाखौं करोडौं वर्षसम्म माथि-तल, दायाँ-बायाँ, पानीको फोकाजस्तै उठेर मच्चिइरहन्छ । जब त्यहाँबाट मुक्त हुन्छ, त त्यो एउटा ठूलो प्रेतभैँ- माथिबाट हेर्दा भिक्षु जस्तो, शरीर र अङ्ग-प्रत्यङ्ग कालो र दुब्लो, कपाल फुलेको, सुनिएको र अनेक छिद्रयुक्त-उत्पन्न भएर भोक-तिर्खाले सदा व्याकुल भएको हुन्छ । हेर्दाखेरि त्यो निकै विरूप र डरलाग्दो हुन्छ, उसका कानहरू फाटेका हुन्छन्, उसको आँखाहरू चिमचिम (भिमभिम) गरिरहन्छन्, उसको सारा शरीर पीपले भरिएर पाक्छ, घाउ हुन्छ, हावाले दन्केको आगोभैँ उसको पेट बलिरहेको हुन्छ र उसको मुख सियोको चुच्चोजस्तो हुन्छ, जसबाट उसको तिर्खा कहिल्यै मेटिन सक्दैन । ऊ भागेर कुनै शरणस्थलमा जान सक्दैन । उसलाई बचाउने कोही पनि सहायक पाइन्न । ऊ मायालाग्दो गरी रुन्छ र चिच्याउँछ । यसरी, ऊ संसारमा रुँदै कराउँदै भौँतारिरहन्छ ।”

१५. “महाराज ! यदि बेइलमी, कुनै नालायक (बेकम्मा), खराब, अयोग्य र नीच जातिको मानिस राजगद्दीमा बस्यो भने उसले दण्ड नै दण्ड भोग्ने छ – उसको हात काटिने छ, खुट्टा काटिने छ, हात खुट्टा दुवै काटिने छ, कान काटिने छ, नाक काटिने छ, कान र नाक दुवै काटिने छ, बिलङ्गथालिक, शङ्खमुण्डक, राहुमुख, जोतिर्मालिका, हस्तप्रद्योतिका, एरकवर्तिका, चीरकवासिका, एण्येयक, बलिसमंसिक, कहापणक, खारापतच्छिक, पलिघपलिवर्तिक, पलालपीठक इत्यादि राजदण्ड दिइने छ, तातो तेल पनि उसमाथि छ्यापिने छ, कुकुरहरूद्वारा लुछन लगाइने छ, शूलीमा पनि चढाइने छ, तरबारले उसको शिर उडाइने छ, अरू पनि अनेक प्रकारको दुःख भोग्नेछ । यसको कारण के हो ? यसको कारण यही हो कि ऊ यति बेकम्मा, बेइलमी, खराब, अयोग्य र नीच जातिको मानिस भएर पनि यति ठूलो र उच्च राजपदमा पुगेको थियो । उसले सीमाको उल्लंघन गरिदिएको थियो ।” “महाराज ! यसरी नै जो पापेच्छा, आफ्ना इच्छाहरूको आश्रित ... पूर्ववत् ... यसरी ऊ संसारमा रुँदै कराउँदै भौँतारिरहन्छ ।”

१६. “महाराज ! अनि यसको विपरीत जुन मानिस योग्य, भलादमी, असल, कुशल, राम्रो आचार भएको, अल्पेच्छा, सन्तुष्ट, एकान्तमा समय व्यतीत गर्ने, सांसारिक भोगहरूमा लिप्त नरहने, उत्साहयुक्त आत्मसंयमी, बदमासी र ठगीबाट टाढा रहने, जो खन्चुवा हुँदैन, लाभको वशमा नपर्ने, नामको पछि नदगुर्ने, श्रद्धालु, साँचो लगनले प्रव्रजित हुने, जरा-मरणले मुक्त हुन इच्छुक, शासनमा दृढ रहने उसले सङ्कल्पले धुताङ्ग व्रत पालन गर्दछ – ऊ दुई गुणा पूजा पाउने भागी हुन्छ, देवताहरू र मानिसहरूको प्यारो हुन्छ, उनीहरूबाट सम्मान र प्रतिष्ठा पाउँछ, नुहाए धुएको व्यक्तिका लागि ऊ मल्लिका फूलभैँ हुन्छ, भोकाएका मानिसका लागि स्वादिष्ट भोजनजस्तै हुन्छ, तिर्खाएकाका लागि निर्मल र सुगन्धित शीतल जलजस्तै हुन्छ, विष खाएको मानिसका लागि औषधिजस्तै हुन्छ, चाँडो पुग्न चाहनेका लागि छिटो दगुर्ने घोडा भएको रथभैँ हुन्छ, धन चाहनेहरूका लागि इच्छित

वर दिने मणिरत्नसमान हुन्छ, अभिषेक पाउनेका लागि निर्मल श्वेत-चत्र (सेतो छाता) जस्तै हुन्छ, धर्मको इच्छा भएकाहरूका लागि अनुत्तर अर्हत्फलको प्राप्तजस्तै हो, उसलाई चारवटै स्मृतिप्रस्थानका साधनाहरू सिद्ध हुन्छन्, चारवटै सम्यक्प्रधान, चारवटै ऋद्धिपान, पाँच इन्द्रियहरू, पाँच बल, सात बोध्यङ्ग, आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग-सबै थोक पूरा हुन्छन्, समथ र विपश्यना पनि प्राप्त हुन्छ, स्वाध्याय सफल हुन्छ । चार श्रामण्य फल, चार प्रतिसंविदाहरू, तीन विद्याहरू, छ अभिज्ञाहरू र श्रमणका सबै धर्म उसको आफ्नै हुन्छ । विमुक्तिको निर्मल श्वेतछत्र मन्त्र मानौं उसको अभिषेक हुन्छ ।”

“महाराज ! जसरी उच्च कुलको क्षत्रियको राज्याभिषेक भएपछि शहर र गाउँको प्रजा, सिपाही र चपरासी सबै जना उसको सेवामा लागि रहन्छन्, अठतीस अधिकारीहरूको सभा, नट र नर्तक, मङ्गलवाचक, स्वस्ति पाठ गर्ने, श्रमण, ब्राह्मण र विभिन्न प्रकारका व्यक्तिहरू उनको छेउमा उपस्थित रहन्छन् । पृथ्वीमा जति बन्दरगाहहरू, रत्नको खानी, शहर र भन्सार कर असुल्ने ठाउँहरू छन्, ती सबैका उनी स्वामी तथा परदेशी र अपराधी व्यक्तिहरूका एकमात्र भाग्यविधाता हुन्छ ।”

“महाराज ! यसरी नै, जुन मानिस योग्य, असल, राम्रो ... विमुक्तिको निर्मल श्वेतछत्र मन्त्र मानौं उसको अभिषेक हुन्छ ।”

१७. “महाराज ! तेह्र प्रकारका धुताङ्गहरू छन् जसबाट शुद्ध भएर भिक्षुले निर्वाणरूपी महासमुद्रमा अनेक प्रकारले धर्मको तरङ्ग लिएर आनन्द मान्दछ, आठ प्रकारका रूप र अरूप समाधिहरूलाई लाभ गर्दछ, सबै ऋद्धिहरू प्राप्त हुन्छन्, सुन्नका लागि दिव्यशक्ति प्राप्त हुन्छ, अरूको चित्तको कुरा पनि जान्दछ, पूर्वजन्मको कुरा याद हुन्छ, दिव्यचक्षु प्राप्त हुन्छ र सबै आस्रव क्षीण हुन्छ । ती तेह्र धुताङ्गहरू के-के हुन् ?”

(१) पंसुकूलिकङ्ग (पांशुकूलिकाङ्ग),^{२२३} (२) तेचीवरिकङ्ग (त्रैचीवरिकाङ्ग),^{२२४} (३) पिण्डपातिकङ्ग (पिण्डपातिकाङ्ग),^{२२५} (४) सपदानचारिकङ्ग (सापदानचारिकाङ्ग),^{२२६} (५) एकासनिक (एकासनिकाङ्ग),^{२२७} (६) पत्तपिण्डकङ्ग (पात्रपिण्डकाङ्ग),^{२२८} (७) खलुपच्छाभक्तिकङ्ग (खलुपश्चाद्भक्तिकाङ्ग),^{२२९} (८) अरिञ्जिक (आरण्यकाङ्ग),^{२३०} (९) रूक्खमूलिकङ्ग (वृक्षमूलिकाङ्ग),^{२३१} (१०) अब्भोकासिकङ्ग (आभ्यवकाशिकाङ्ग),^{२३२} (११) सोसनिकङ्ग (शमशानिकाङ्ग),^{२३३} (१२) यथासन्थतिकङ्ग (यथासंस्तरिकाङ्ग), (१३) नेसज्जिकङ्ग (नैषद्यकाङ्ग) । महाराज ! यी तेह्र धुताङ्ग-व्रतहरूलाई पालन गर्नाले श्रामण-फल प्राप्त हुन्छ । शान्ति सुख समापत्ति निर्वाण उसको आफ्नो हुन्छ ।”

“महाराज ! जस्तै – भाडा (किराया) उठाएर धनी भएको कुनै बन्दरगाहको जहाजी, महासमुद्रमा पसेर-वङ्ग, तक्कोल, चीन, सोबीर, सुराष्ट्र, अलसन्द, कोलपट्टन या सुर्वणभूमि (बर्मा) जतासुकै जान सक्छ, त्यसरी नै, यी तेह्र धुताङ्ग व्रतलाई पालन गरेर श्रमणले फल पाउँछ अनि शान्त सुख समापत्ति निर्वाणमा उसको अधिकार कायम हुन्छ ।”

१८. “महाराज ! जस्तै – किसानले पहिले इँटा-ढुङ्गा र भार-पात (खेतको फोहोर) लाई हटाउँछ, फेरि, जोत्छ, रोप्छ, पानी पटाउँछ, हेरचार गरेर, काटेर अनि दाउनी गरेर धेरै धान जम्मा पार्छ, त्यसपछि सबै निर्धन, दरिद्र र दुर्दशाग्रस्त मानिसहरू उसको अधीनमा आउँछन्; यसरी नै, यी

तेह धुताङ्ग व्रतहरूलाई पालन गरेर श्रमणले सबै फल पाउँछ र शान्त सुख समापत्ति निर्वाणका अधिकारी हुन्छ ।”

१९. “महाराज ! जस्तै राजपरिवारको क्षत्रियले राज्याभिषेक पाएपछि अपराधीहरूलाई जस्तैसुकै दण्ड दिन ऊ समर्थ हुन्छ, आफ्नो इच्छानुसार उसले अरूमाथि शासन गर्दछ र त्यसपछि सारा पृथ्वी उसको अधीनमा रहन आउँछ; त्यस्तै यी तेह धुताङ्ग व्रत पालन गरेर श्रमणले सबै फल पाउँछ अनि शान्त सुखसमापत्ति निर्वाण उसको आफ्नो भइदिन्छ ।”

२०. “महाराज ! के तपाईंलाई थाहा छैन कि वङ्गन्तपुत्र स्थविर उपसेन धुताङ्ग व्रतबाट पवित्र भएर श्रावस्तीका भिक्षुहरूको सम्भौतालाई वास्ता नगरी भगवान्‌निर आफ्ना भिक्षुहरूसहित आइपुगेका थिए, जो त्यस बेला एकान्तवासमा थिए अनि ढोगेर एकातिर बसेका थिए । भिक्षुहरूलाई त्यस्तो शिक्षित देखेर भगवान्‌ निकै प्रसन्न हुनुभएको थियो अनि निकै आनन्दसाथ यस्ता सुन्दर शब्दहरूमा भन्नुभएको थियो – उपसेन ! तिम्रा भिक्षुहरू निकै शिक्षित ज्ञात भएका बुझिन्छन्, तिमिले यिनीहरूलाई कसरी सज्जन तुल्यायौ ?”

“देवातिदेव सर्वज्ञ भगवान्‌को यो प्रश्न सुनेर साँचो कुराभन्दै उनले भनेका थिए – भन्ते ! जो मकहाँ भिक्षु जो मेरो शिष्य हुन आउँछ उसलाई म पहिले नै भन्दछु – ‘सुन ! म जङ्गलमा बस्ने गर्दछु, पिण्डपात (भिक्षा) मागेर खान्छु, चिथडा लगाउँछु । यदि तिम्री पनि मसँग बस्न तयार छौ भने शिष्य बन्न सक्छौ ।’ यसमा यदि ऊ आफ्नो इच्छाले तयार हुन्छ भने, म उसलाई आफ्नो शिष्य बनाउँछु । यदि ऊ यसमा राजी भएन भने म उसलाई विदा गरिदिन्छु । भन्ते ! म उनीहरूलाई यसरी नै सिकाउँछु । महाराज ! यसरी नै, यी तेह धुताङ्ग व्रतहरूको पालन गरेर श्रमणले सबै फल पाउँछ अनि शान्त सुखसमापत्ति निर्वाणको अधिकारी हुन्छ ।”

२१. “महाराज ! जस्तै – कमलको जात धेरै शुद्ध र उच्च छ । त्यो सुन्दर कमलो, मनमोहक, सुगन्धित, प्रिय, प्रार्थित, प्रशस्त, पानी र हिलो नलागेको, जसको प्रत्येक दल केसरले भरिएर रहन्छ, भमराहरूले घेरिएर र शीतल जलमा उत्पन्न हुन्छ; महाराज ! यसरी नै, यी तेह धुताङ्ग व्रतहरूको पालन गरेर तिनलाई आफ्ना साथमा राखेमा आर्यश्रावक तीस गुणहरूले युक्त हुन्छ ।” “कुन तीस गुणहरूले ?” “उसको चित्त कमलो, स्निग्ध, मैत्री भावले पूर्ण हुन्छ, उसको क्लेश सर्वथा नष्ट भएको हुन्छ, उसको अभिमान र उद्वेगता हाराउँछ, उसको श्रद्धा दृढ, सबल, प्रतिष्ठित र अचल हुन्छ, पूर्ण प्रीतियुक्त, शान्त सुख समापत्ति लाभ गर्दछ, शीलको उत्तम गन्ध फैलाउने हुन्छ, देवताहरू र मानिसहरूबाट प्रार्थनीय र वन्दनीय हुन्छ, क्षीणास्रव र पण्डितहरूबाट निकै प्रशंसा पाउँछ, संसार या स्वर्गका भोगहरूले अलिप्त रहन्छ, अलिकति पनि नराम्रो गर्न डराउँछ, निर्वाण पाउने इच्छाले व्यक्तिले जुन मार्गफलको खोज गर्दछ त्यसको धनले धनी हुन्छ, सबै प्रत्ययहरू पाउने हुन्छ, विना कुनै घरद्वारको हुन्छ, ध्यानको अभ्यासका लागि सबैभन्दा ठूलो कुरो हुन्छ, क्लेशको जटाले निराकरण भएको हुन्छ, आवागमनबाट सर्वथा मुक्त रहन्छ, उसले धर्ममा पूरा प्रवेश पाउँछ, मुक्तिरि भुकाउ हुन्छ, यसै जन्ममा अचल र दृढ शरणस्थल पाउँछ, मृत्युको भय सर्वथा हट्छ, सबै आस्रव (काम आस्रव, भव आस्रव, दिष्टी आस्रव र अविज्जा आस्रव) क्षीण हुन्छ र शान्त सुखमय ध्यानको लाभ गर्दछ र श्रमणका समग्र गुण पाउँछ-यस्ता तीस गुणहरूले ऊ युक्त हुन्छ ।”

२२. “महाराज ! स्थविर सारिपुत्र दस हजार लोकधातुमा दसबल लोकगुरु (बुद्ध)लाई छाडेर अग्रपुरुष हुनुहुन्थ्यो । अनन्त कल्पदेखि उहाँले पुण्य एकत्र गर्नुभएको थियो । उच्च ब्राह्मण कुलमा उहाँको जन्म भएको थियो । उहाँले धन र ऐश्वर्यलाई तुच्छ ठानेर बुद्धशासनमा प्रव्रज्या ग्रहण गर्नुभएको थियो । प्रव्रजित भएर यहीं तेह्र धुताङ्ग व्रतहरूको पालन गरी आत्मसंयम गर्नुभएको थियो, जसले गर्दा आज उहाँ भिक्षुहरूमा श्रेष्ठ र भगवान् बुद्धको धर्म चक्रअनुपवर्तक मानिनुहुन्छ । अङ्गुत्तरनिकायमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ – ‘भिक्षु हो ! सारिपुत्रलाई छाडेर म अरू कसैमा पनि म यस्तो पाउन्न, जसले मैले चलाएको धर्मचक्रलाई फेरि चलाओस् । भिक्षु हो ! सारिपुत्रले नै मद्दारा प्रवर्तित धर्मचक्रलाई राम्ररी चलाउन सक्छ ।”

“ठीक हो भन्ते नागसेन ! नयाँ अङ्गहरू भएका बुद्धवचन, लोकोत्तर क्रिया संसारमा असलभन्दा असल पाइने योग्य वस्तु – यी सबै धुताङ्गव्रत पालन गरेमा प्राप्त हुन सक्छन् ।”

(यस वर्गमा बीस प्रश्नहरू छन् ।)

चतुर्थ अनुमानवर्ग समाप्त ।

मेण्डक प्रश्न समाप्त

६. उपमाकथा प्रश्न

(मातृका)

“भन्ते नागसेन ! कुन गुणहरूलाई पाएर भिक्षुले अर्हत्-पदलाई साक्षात्कार गर्दछ ?”

“महाराज ! अर्हत् पद पाउन भिक्षुमा यस्ता गुणहरू रहनुपर्दछ –

१. गर्दभवर्ग

१. गधाको एक गुण
२. कुखुराका पाँच गुण
३. लोखर्केको एक गुण
४. पोथी चितुवाको एक गुण
५. भाले चितुवाको दुई गुण
६. कछुवाका पाँच गुण
७. बाँसको एक गुण
८. धनुषको एक गुण

९. कागका दुई गुण

१०. बाँदरका दुई गुण

२. समुद्रवर्ग

११. लौकाको एक गुण

१२. कमलका तीन गुण

१३. बीउका दुई गुण

१४. शालवृक्षको एक गुण

१५. नाउ (डुङ्गा) का तीन गुण

१६. लङ्गर (Anchor) का दुई गुण

१७. बहना (पतवार) को एक गुण

१८. कर्णधार (चालक) का एक गुण

१९. नाविकको एक गुण

२०. समुद्रका पाँच गुण

३. पृथ्वीवर्ग

२१. पृथ्वीका पाँच गुण

२२. पानीका पाँच गुण

२३. आगोका पाँच गुण

२४. हावाका पाँच गुण

२५. पहाडका पाँच गुण

२६. आकाशका पाँच गुण

२७. चन्द्रमाका पाँच गुण

२८. सूर्यका सात गुण

२९. इन्द्रका तीन गुण

३०. चक्रवर्ती राजाका चार गुण

४. उपचिकावर्ग

३१. धमिरोको एक गुण
३२. बिरालोका दुई गुण
३३. मुसोको एक गुण
३४. विच्छीको एक गुण
३५. न्याउरीको एक गुण
३६. बूढो स्यालका दुई गुण
३७. हरिणका तीन गुण
३८. गोरुका चार गुण
३९. सुँगुरका दुई गुण
४०. हात्तीका पाँच गुण

५. सिंहवर्ग

४१. सिंहका सात गुण
४२. चखेवाका तीन गुण
४३. पेणाहिका चराको दुई गुण
४४. परेवाको एक गुण
४५. लाटोकोसेरोको दुई गुण
४६. सारसको एक गुण
४७. चमेराका दुई गुण
४८. जुकाको एक गुण
४९. सर्पका तीन गुण
५०. अजिङ्गरको एक गुण

६. मर्कटवर्ग

५१. माकुरोको एक गुण

- ५२. दुध चुस्ने बच्चाको एक गुण
- ५३. स्थल कछुवाको एक गुण
- ५४. जङ्गलका पाँच गुण
- ५५. रूखका तीन गुण
- ५६. बादलका पाँच गुण
- ५७. मणिरत्नका तीन गुण
- ५८. सिकारीका चार गुण
- ५९. जालहारीका दुई गुण
- ६०. सिकर्मीका दुई गुण

७. कुम्भवर्ग

- ६१. पानीको गाग्रो एक गुण
- ६२. फलामका दुई गुण
- ६३. छाताका तीन गुण
- ६४. धानको खेतका तीन गुण
- ६५. औषधीका दुई गुण
- ६६. भोजनका तीन गुण
- ६७. धनुर्धारीका चार गुण

८. राजाङ्गवर्ग

- ६८. राजाका चार गुण
- ६९. द्वारपालका दुई गुण
- ७०. जाँतोको एक गुण
- ७१. दियोका दुई गुण
- ७२. मुजुरका दुई गुण
- ७३. घोडाका दुई गुण

७४. जड्यहाका दुई गुण
७५. खाँबो (इन्द्रखील) का दुई गुण
७६. तराजुको एक गुण
७७. तरवारका दुई गुण
७८. माछाका दुई गुण
७९. ऋणीको एक गुण
८०. रोगीका दुई गुण
८१. मुर्दाका दुई गुण
८२. नदीका दुई गुण
८३. उसभ भैंसीको एक गुण
८४. बाटोका दुई गुण
८५. कर असल गर्नेको एक गुण
८६. चोरका तीन गुण
८७. बाज चरोको एक गुण
८८. कुकुरको एक गुण
८९. वैद्यका तीन गुण
९०. दोनिया (गर्भिणी) स्त्रीका दुई गुण
९१. चौरी गाईको एक गुण
९२. कृकी चरो (कुखुरा) का दुई गुण
९३. पोथी परेवा (ढुकुर) को तीन गुण
९४. कानाका दुई गुण
९५. कृषकका तीन गुण
९६. जम्बुक स्यालको एक गुण
९७. पेटारीको दुई गुण

९८. डाडुको एक गुण
 ९९. ऋण साधक महाजनका तीन गुण
 १००. भगडा जाँभुवुभु गर्नेको एक गुण
 १०१. गाडीवानका दुई गुण
 १०२. ग्रामप्रधानका दुई गुण
 १०३. दमाई (सूचिकार) को एक गुण
 १०४. नाविकको एक गुण
 १०५. भमराका दुई गुण

मातृका समाप्त ।

१. गर्दभवर्ग

१. गर्दभाङ्गप्रश्न

१. गधाको एक गुण विषयमा प्रश्न

१. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ, कि भिक्षुमा गधाको एक गुण हुन्छ । कृपया बताउनुहोस्, त्यो कुनचाहिँ एउटा गुण हो ?”

(१) “महाराज ! जसरी गधा जताततै फोहोर-मैलामा वा चोक, चौबाटोमा या गाउँको दैलोमा या भुसको थुप्रोमा सुत्दा निश्चिन्त भएर सुत्दैन, त्यसरी नै योग-साधना गर्ने योगीले कहीं पनि सुकुल, पातको सुकुल, काठको चौकी या धरतीमा पल्टँदै निश्चित भएर सुत्दैन । महाराज ! गधाको यो एक गुण त्यस भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

“महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले भन्नुभएको छ – भिक्षु हो ! मेरा श्रावकहरू काठको सिरानी राखेर त्यसले तक्रियाको काम चलाउँछन् । उनीहरू अप्रमत्त र संयमशील भएर आफ्ना काममा उत्साहपूर्वक लागि रहन्छ । महाराज ! धर्म सेनापति सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘आसन जमाएर बसेको भिक्षुमा पानी परेर घुँडाघुटनसम्म आइपुगे पनि त्यसबाट ध्यानमा लीन भएको भिक्षुलाई के वास्ता !’

२. कुक्कुटाङ्गप्रश्न

२. कुखुराका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ, कि भिक्षुमा कुखुराका पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

१. “महाराज ! जस्तै कुखुरा ठीक समयमा सुत्छ । त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले पनि ठीक समयमा चैत्यको वरिपरि कूचो लाउनुपर्छ, ठीक समयमा पानी र भोजन राखिदिनुपर्छ; ठीक समयमा नित्यकर्म गर्नुपर्छ; ठीक समयमा नुहाएर चैत्यको वन्दना गर्नुपर्छ र ठीक समयमा वृद्ध भिक्षुहरूसँग मिलेर आफ्नो एकान्त कोठामा ध्यान गर्न बस्नुपर्छ । भिक्षुमा कुखुराको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

२. “महाराज ! कुखुरा ठीक समयमा उठिहाल्छ । त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षु पनि ठीक समयमा उठ्नुपर्छ; ठीक समयमा चैत्यको चारैतिर कूचो लाउनुपर्छ; ठीक समयमा पानी र भोजन राखिदिनुपर्छ; ठीक समयमा नित्य कर्म गर्नुपर्छ; ठीक समयमा चैत्यको प्रार्थना गर्न जानुपर्छ अनि एकान्त कोठामा ध्यान गर्न बस्नुपर्छ । कुखुराको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

३. “महाराज ! कुखुराले भुईमा खुट्टाले खोस्रेर दाना टिप्छ । त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले पनि स्मृतिको सहाराबाट सावधान भई केही खानुपर्छ – ‘म यो भोजन ग्रहण गर्दछु, न स्वादका लागि, न मस्त रहनका लागि, न आफ्नो शरीरलाई राम्रो तुल्याउन, तर आफ्नो शरीरलाई कायम राख्नका लागि मात्र, आफ्नो जीवनयापन गर्नका लागि, पेटको आगो निभाउनका लागि र ब्रह्मचर्य व्रत पालन गर्नका लागि । यस प्रकार म आफ्नो पुरानो वेदनाहरूलाई मेट्छु र नयाँ उत्पन्न हुने अवसर दिन्छु । मेरो लोकयात्रा निश्छ-निर्दोष र आरामले ।’ महाराज ! भिक्षुमा कुखुराको यो तैस्रो गुण हुनुपर्छ । देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘निर्जन जङ्गलमा आफ्नो छोरोको मासु समान अथवा गाडाको धुरामा टाँसिएको बोसो समान । जीवनलाई कायम राख्न योगीहरू पेटको आगोले पीडित भएर आहार ग्रहण गर्दछन् ।’

४. “महाराज ! कुखुराका आँखा हुँदाहुँदै पनि त्यो राती अन्धो हुन्छ । त्यसरी नै, योगसाधना गर्ने भिक्षुले अन्धो नहुँदा पनि अन्धो भएर बस्नुपर्छ – जङ्गलमा पनि, गाउँमा पनि, भिक्षाटन गर्ने बेलामा पनि मनलाई आकर्षित गर्ने रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्शको प्रति अन्धो, बहिरो र लाटो भएर बस्नुपर्छ । कुनैमा पनि आसक्त हुनु हुँदैन, कुनैमा पनि स्वाद लिन हुँदैन । महाराज ! महाकात्यायन स्थविरले पनि भन्नुभएको छ –^{२३४}

‘सांसारिक विषयहरूमा सामु पर्दा आँखा भएर पनि अन्धो, कान छँदाछँदै बहिरो, जिब्रो हुँदाहुँदै लाटो र बलियो भएर पनि दुर्बल भइदिनुपर्छ मानौं कोही सुतेको वा मरेको होस् ।’

५. “महाराज ! जसरी माटोको ढिको, डन्डा, लट्टी या मुङ्गो (गदा)ले खेद्दा पनि कुखुराले आफ्नो घर छाड्दैन, त्यसरी नै, योग साधना गर्ने भिक्षुले चीवर धारण गर्दा, विहारको मर्मत गर्दा आफ्ना अन्य व्रतहरूलाई पूरा गर्न, उपदेश दिँदा अथवा उपदेश सुन्दाखेरि कहिल्यै मानसिक तत्परतालाई छाड्न हुँदैन । महाराज ! योगीको आफ्नो घर भनेको मानसिक तत्परता हो । भिक्षुमा कुखुराको यो पाँचौं गुण हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ – भिक्षु हो ! भिक्षुको आफ्नो पैतृक सम्पत्ति यिनै चार स्मृतिप्रस्थान हुन् । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘हात्ती सुत्दाखेरि पनि त्यसले आफ्नो सुँडलाई थिचन दिँदैन, आफ्नो अनुकूल भक्ष्य, अभक्ष्य वस्तु उत्तिखेर थाहा पाउँछ । त्यसरी नै, बुद्धपुत्रहरूले हरदम सावधान भएर बुद्धोपदेशलाई भुक्न दिन हुँदैन, जो मनन गर्न निकै उत्तम छ ।’

३. कलन्दकाङ्गप्रश्न

३. लोखर्केको एक गुण विषयमा प्रश्न

३. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा लोखर्केको एउटा गुण हुनुपर्छ, त्यो एउटा गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै कुनै शत्रु आउँदा लोखर्केले आफ्नो पुच्छरलाई भुइँमा ठोकेर फुलाउँछ र यसैले त्यसलाई धपाउँछ । त्यसरी नै, योग साधना गर्ने भिक्षुले क्लेशरूपी शत्रु नजिक आइपुगेमा स्मृतिप्रस्थानरूपी लट्टी बजारेर त्यसलाई धपाउनुपर्छ । महाराज ! लोखर्केको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर चुल्लपन्थकले पनि भन्नुभएको छ –

‘जब श्रमणका गुणहरूलाई नष्ट गर्ने क्लेशरूपी शत्रुले आक्रमण गरेमा स्मृतिप्रस्थानरूपी लट्टीले त्यसलाई पिट्दै धपाई दिनुपर्छ ।’

४. द्वीपिनीविषयकप्रश्न

४. पोथी चितुवाको एक गुण विषयमा प्रश्न

४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा पोथी चितुवाको एउटा गुण हुनुपर्छ, त्यो एउटा गुण कुनचाहिँ हो ?”

(१) “महाराज ! जसरी पोथी चितुवाले एक पटक मात्र गर्भधारण गर्दछ, दोस्रो पल्ट भाले चितुवा भए ठाउँ जाँदैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले फेरि प्रतिसन्धि लिन, गर्भमा आउनु, मर्नु, नष्ट हुनु, बूढो हुनु र संसारका खराबभन्दा खराब दुर्गतिहरूका त्रास देखेर आवागमनबाट मुक्त हुने सङ्कल्प गर्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा पोथी चितुवाको यो एउटा गुण हुनुपर्छ । महाराज ! सुत्तनिपातको धनियगोपाल सूत्रमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘साँढेले भैं डोरीलाई चुँडालेर हात्तीले भैं सडेगलेको बेललाई थिचोरेर म फेरि गर्भमा आउन सक्दिन, मेघ चाहन्छौं भने प्रशस्त पानी बर्साऊ ।’^{२३५}

५. द्वीपिकाङ्गप्रश्न

५. भाले चितुवाका दुई गुण विषयमा प्रश्न

५. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा भाले चितुवाका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै चितुवा जङ्गलको घाँसपातमा, घना भाडीमा, पहाडमा लुकेर जनावरहरूमाथि आक्रमण गरेर तिनलाई समात्छ, त्यसरी नै, योगसाधना गर्ने भिक्षुले एकान्तमा आसन लगाएर बस्नुपर्छ – जङ्गलमा, रूखमन्तिर, पहाडमा, गुफामा, कन्दरामा, श्मशानमा, निर्जन वनमा परालको थुप्रोमा शान्त स्थानमा, जहाँ कोलाहल (हल्ला) छैन, जहाँ बतास धेरै चल्दैन, महाराज ! योगसाधक एकान्त स्थानमा रहेर नै भट्ट छ अभिज्ञाहरूलाई वशमा पार्दछ । महाराज ! चितुवाको यो पहिलो गुण उसमा हुनुपर्छ । महाराज ! सङ्ग्रकार स्थविरहरूको भनाइ छ –

‘जस्तै, चितुवाले लुकेर जनावरहरूलाई समात्छ, त्यसरी नै, योगसाधना गर्ने ज्ञानी बुद्धपुत्रहरू जङ्गलमा बसेर उत्तम फल प्राप्त गर्दछन् ।’

(२) “महाराज ! जस्तै यदि चितुवाको सिकार देब्रेतिर खस्यो भने त्यसले त्यो सिकार खाँदैन । त्यसरी नै योगसाधना गर्ने भिक्षुले घाँसपात, फलफूल, माटो (साबुन), चून, दतिवन, मुख धुने पानी, फकाएर वा भूटो साँचो भनेर, केही सेवा गरेर या दूतको काम गरेर, केही लिए-दिएर, भारफुक गरेर या ग्रहहरूको फल या अङ्गहरूको लक्षण^{२३६} भनेर, या कुनै बुद्धद्वारा निन्दित मिथ्या आजीविकाले कमाएर भोजन गर्नु हुँदैन । जस्तै – देब्रेतिर खसेको सिकारलाई चितुवाले खाँदैन, त्यस्तै, भिक्षुमा चितुवाको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले भन्नुभएको छ –

‘यदि मुखले मागेर केही मीठो खीर अलिकति खाए भने, त्यसबाट मेरो जीविका निन्दित ठहरिने छ । यदि मेरो आन्द्रा भुँडी भोकले निस्केर बाहिर आएमा, त्यस अवस्थामा पनि म आफ्नो सम्यक्जीविका तोड्न सक्दिन बरु प्राण जावस् ।’

६. कूर्माङ्गप्रश्न

६. कछुवाको पाँच गुण विषयमा प्रश्न

६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा कछुवाको पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! कछुवा (ठोटरी) पानीको जीव हो जो पानीमै रहन्छ । त्यस्तै, योग-साधन गर्ने भिक्षुले सबै प्राणीहरूलाई, मानिसहरूको हित चाहँदै वैरभावले रहित भएर अनन्त र व्यापक मैत्री भावले सारा संसारलाई व्याप्त गरेर विहार गर्नुपर्छ । महाराज ! कछुवाको यो पहिलो गुण हो, जो भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “जस्तै कछुवा आफ्नो शिरलाई बाहिर भिकेर पानीमा पौडिरहन्छ । कसैले उसलाई देख्यो भने उत्तिखेर गहिरो पानीमा डुबुल्की लगाएर त्यो वेपत्ता हुन्छ – मलाई फेरि देख्न नपाओस् भनेर । यसरी नै, योगसाधना गर्ने भिक्षुले क्लेश नजिक आएमा उसले भट्ट आफ्नो ध्यान-सरोवरमा गहिरो गोता लगाउनुपर्छ – मलाई यो क्लेशले फेरि देख्न नपाओस् । महाराज ! भिक्षुमा कछुवाको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै कछुवाले कहिलेकाहीं पानीबाट बाहिर आएर आफ्नो शरीरलाई लुकाउँछ । त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले बस्दा, उठ्दा, सुत्दा वा डुल्दाखेरि ध्यान छाडेर आफ्नो मनका क्लेशहरूलाई दबाउने उत्साहमा सुकाउनुपर्छ । महाराज ! कछुवाको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! जस्तै कछुवाले पृथ्वीको एकलासमा घर बनाउँछ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले लाभ, सत्कार तथा प्रशंसादेखि टाढा शून्य एकान्त जङ्गल, पहाड, कन्दरा, ओडार, निःशब्द,

निर्जन स्थानमा रहनुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा कछुवाको यो चौथो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! वङ्गन्तपुत्र स्थविर उपसेनले पनि भन्नुभएको छ –

‘जङ्गली जनावरहरू रहने एकलाख, निःशब्द भए ठाउँमा समाधि लगाउनका लागि भिक्षु बसून् ।’^{२३७}

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै कछुवा बाहिर हिंड्दा कसैलाई देख्यो वा कुनै सुईको पायो भने, आफ्नो सारा अङ्गलाई आफ्नो खप्परमा समेटेर आफ्नो रक्षा गर्न त्यो चुप लागेर बस्छ । त्यसरी नै, योग साधक भिक्षुले सबैतिरबाट रूप, शब्द, गन्ध, रस र स्पर्शको प्रलोभन आएमा आफ्ना छवटै इन्द्रियहरूको ढोकामा संयमको पर्दा हाल्नुपर्छ अनि आफ्नो श्रमण-धर्मको रक्षा गर्न मनलाई ध्यानमा लगाएर सावधान हुनुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा कछुवाको यो पाँचौं गुण हुनुपर्छ । महाराज ! संयुक्तनिकायको कुर्मोपमसूत्रमा देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘जसरी कछुवाले आफ्नो अङ्गहरूलाई आफ्नो खप्परमा लुकाउँछ त्यसरी नै भिक्षुले पनि आफ्नो मनका वितर्कहरूलाई दबाई दिनुपर्छ । कसैमाथि भार नपर्ने गरी, कसैलाई कष्ट नदिई, कसैलाई कठोर शब्द नभनी, आफू यस संसारबाट मुक्त हुनुपर्छ ।’^{२३८}

७. वंशाङ्ग प्रश्न

७. बाँसको एक गुण विषयमा प्रश्न

७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा बाँसको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण भनेको के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै बतास जतातिर बहन्छ, त्यतैतिर बाँस निहुरिन्छ, अर्कोतिर होइन , त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले नौ अङ्गहरू भएको बुद्ध-उपदेश अनुसार नै व्यवहार गर्नुपर्छ; प्रतिकूल होइन । श्रमणको यही धर्म हो । महाराज ! भिक्षुमा बाँसको यो एक गुण हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर राहुलले पनि भन्नुभएको छ –

‘बुद्धको नौ अङ्गहरू भएको उपदेशअनुसार सदा निर्दोष काम गर्दै सारा विघ्नहरूलाई मैले नाघें ।’

८. चपाङ्गप्रश्न

८. धनुषको एक गुण विषयमा प्रश्न

८. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा धनुषको एक गुण हुनुपर्छ, त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै राम्ररी नापेर-जोखेर ताछिएको धनुष तान्दाखेरि दुइटै छेउमा निहुरिन्छ, लट्टीभैँ साह्रो हुँदैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु स्थविर, नयाँ, मध्यम आयु र बराबर आयुका भिक्षुहरूप्रति नम्र भएर बस्नुपर्छ, कठोर भएर होइन । महाराज ! भिक्षुमा धनुषको यही एउटा गुण हुनुपर्छ । महाराज ! विधुरपुण्यक जातकमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘धीर पुरुष धनुभैँ निहुरोस्, बाँसभैँ नम्रतापूर्वक निहुरोस्, कसैका विरुद्ध खडा नहोस्, उही सर्वश्रेष्ठ ठानिन्छ ।’^{२३९}

९. वायसाङ्गप्रश्न

९. कागका दुई गुण विषयमा प्रश्न

९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा कागका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू कुन हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै काग सदा सतर्क र सावधान रहन्छ; त्यसरी नै, योग-साधक भिक्षुले आफ्नो इन्द्रियहरूलाई वशमा पारेर, निकै संयमित भई, सदा शङ्कित, चकित र सावधान रहनुपर्छ, कहिल्यै प्रमादी हुनुहुन्न । महाराज ! भिक्षुमा कागको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै अलिकति खानेकुरा पाएपछि कागले आफ्ना नाताकुटुम्बलाई डाकेर मात्र खान्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले आफ्ना सदाचारी गुरुभाइहरूमा कुनै भेदभाव नगरी धर्मले पाएको भोजनलाई, यहाँसम्म कि पात्रमा पाएको पनि, बाँडेर खानुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा कागको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘तपस्वीले पाउने योग्य जुन भोजन मानिसहरूले मलाई दिन्छन्, त्यो म आपसमा बाँडेरपछि नै स्वयं ग्रहण गर्दछु ।’

१०. मर्कटाङ्गप्रश्न

१०. बाँदरका दुई गुण विषयमा प्रश्न

१०. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा बाँदरका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै एकान्त ठाउँमा हाँगाले घना भएको कुनै ठूलो रूखमा बाँदरले बास गर्दछ, जहाँ कुनै प्रकारको डर वा भय नरहोस् । त्यस्तै, योग-साधक भिक्षुले राम्ररी सोचविचार गरेर यस्ता गुरु बनाउनुपर्छ जो लज्जावान्, नरम स्वभाव, शीलवान् पुण्यात्मा, पण्डित, धर्मज्ञ, प्रिय, गम्भीर, आदरणीय, वक्ता, कुनै कुरा बुझ्न निपुण, राम्रो उपदेश दिने, राम्रो शिक्षा दिने, सन्मार्ग

देखाइदिने तथा धर्मोपदेश द्वारा भावहरूलाई जगाएर तल्लीनता उत्पन्न गराइदिने । महाराज ! भिक्षुमा बाँदरको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै बाँदर रूखहरूमै हिंड्छ, रहन्छ र बस्छ, अनि निन्द्रा लाग्यो भने त्यहीं रात बिताइदिन्छ, त्यस्तै, योग-साधक भिक्षु जङ्गलमा रहनुपर्छ, जङ्गलमै घुमफिर गर्नु, रहनु, बस्नु र सुत्नुपर्छ । त्यहीं स्मृतिप्रस्थानको अभ्यास गर्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा बाँदरको यहीं दोस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘डुल्दा, उभिइँदा, बस्दा र सुत्दा पनि भिक्षु सुन्दर जङ्गलमै रहनु शोभा दिन्छ, बुद्धहरूले यसैको प्रशंसा गर्नुभएको छ ।’

उदान

यस वर्गमा-गर्दभ (गधा), कुक्कुट (कुखुरा, कलन्दक (लोखर्के), द्वीपिनी (पोथी चितुवा), द्वीपक (भाले चितुवा), कूर्म (कछुवा), वंश (बाँस), चाप (धनुष), वायस (काग) र मर्कट (बाँदर) यी दस प्रश्न सङ्गृहीत छन् ।

२. समुद्रवर्ग

१. अलाबूलताङ्गप्रश्न

१. लौकाको एक गुण विषयमा प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा लौकाको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै कमल पानीमै उत्पन्न हुन्छ र पानीमै बढ्छ, तैपनि पानीसित लिप्त हुँदैन, त्यस्तै, योग-साधना गर्ने भिक्षु कुनै कुल, गण-लाभ, यश, सत्कार, सम्मान वा अन्य कुनै उपभोग्य पर्दाथसित लिप्त हुनु हुँदैन । महाराज ! भिक्षुमा कमलको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! जस्तै कमल पानीबाट माथि आएर आकाशमा खडा रहन्छ, त्यसरी नै, योगसाधन गर्ने भिक्षुले संसारलाई छाडेर लोकोत्तर-धर्ममा (उभिइनु) रहनुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा कमलको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै थोरै बतास चल्दा पनि कमलनाल हल्लन थाल्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले थोरै क्लेशबाट पनि हट्नुपर्छ र त्यसमा ठूलो भय देख्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा कमलको यो तेस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘अणुभाव दोषमा पनि भय देख्नेले नै शिक्षापदहरू सिक्छ ।’

३. बीजाङ्गप्रश्न

३. बीउका दुई गुण विषयमा प्रश्न

११. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि बीउका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुण कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! अलिकति बीउ मात्र असल खेतमा रोप्दा र पानी पर्दा त्यसले धेरै फल दिन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले राम्ररी शील पालन गर्नाले श्रमणको सबै फल प्राप्त हुन्छ । त्यसैले उसले उचित तवरले शीलको पालन गर्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा बीउको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, राम्ररी शुद्ध गरिएको खेतमा बीउ रोप्नाले त्यो चाँडै उम्रन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एकान्तमा शुद्ध र संयत गरेको चित्त स्मृतिप्रस्थानको उत्तम खेतमा रोपेमा त्यो चाँडै स्थिर हुन्छ । महाराज ! भिक्षुमा बीउको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर अनुरुद्धले पनि भन्नुभएको छ –

‘जस्तै राम्ररी जोतेको खेतमा बीउ रोप्दा त्यो खुब फल्छ र कृषकलाई सन्तुष्ट गरिदिन्छ, त्यसरी नै, एकान्तमा शुद्ध गरिएको योगीको चित्त स्मृतिप्रस्थानको खेतमा शीघ्र नै लाग्दछ ।’

४. शालकल्याणिकाङ्गप्रश्न

४. शालको रूखको एक गुण विषयमा प्रश्न

१४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा शालको रूखको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै शालको रूख पृथ्वीको तल सय हात या त्योभन्दा पनि धेरै बढ्छ, त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले चारै श्रामण्य-फल, चार प्रतिसविदाहरू, छ अभिज्ञाहरू, श्रमणका सबै धर्म शून्यगार (एकान्त) मा नै पूरा गर्नुपर्छ । महाराज ! शालवृक्षको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर राहुलले पनि भन्नुभएको छ –

‘शालकल्याणिका नामको पृथ्वीमा उत्पन्न हुने वृक्ष पृथ्वीभित्र सय हात बढ्छ । त्यो रूख बढ्दाबढ्दै समय पाएर एक दिन सय हाथ ठूलो हुन्छ । हे बुद्ध ! त्यसै, शालवृक्षको समान शून्यागारमा रहेर मैले धर्ममा उन्नति पाएँ ।’

५. नौकाङ्गप्रश्न

५. नाउ (डुङ्गा) को तीन गुण विषयमा प्रश्न

“भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा नाउ (डुङ्गा) को तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै नाउ अनेक प्रकारका काठहरूले जोडेर तयार पारिन्छ, जसले थुप्रै मानिसहरूलाई लिएर किनारासम्म पुऱ्याइ दिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुको आचार, शील, व्रत, नियम इत्यादि अनेक धर्महरूले मिलेको यो भवसागरलाई पार गर्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा नाउको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै नाउले पानीको तरङ्ग र ठूलठूला छालको वेगलाई सहन्छ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले अनेक प्रकारका क्लेश, लाभ, सत्कार, यश, प्रशंसा, पूजा, वन्दना, अन्य कुलहरूको निन्दा या प्रशंसा, सुख, दुःख, सम्मान, अपमान र अरू पनि अनेक दोषहरूको तरङ्गको वेगलाई सहनुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा नाउको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै नाउ अथाह समुद्रमा पौडन्छ जो अनन्त, अपार, गम्भीर, गहिरो, बेसरी गर्जदै, तथा तिमि (ठूलो माछा), तिमिङ्गल (व्हेल), घडियाल र ठूलठूला माछाहरूले भरिएको छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले चार आर्यसत्यहरूमा जुन त्रिरावृत भएकोले बाह्र^{२४०} प्रकारका हुन्छन्, मन लगाउनुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा नाउको यो तेस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! संयुक्तनिकायको ‘सत्यसंयुक्त’ मा देवातिदेव भगवान्ले भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु हो ! वितर्क गर्दा तिमिहरूले यही वितर्क गर्नुपर्छ कि यो दुःख हो, यो दुःखको कारण हो, यो दुःखको निरोध हो र यो दुःख-निरोध गर्ने मार्ग हो ।’^{२४१}

६. नौकालग्नकाङ्गप्रश्न

६. नाउ-लङ्गरका दुई गुण विषयमा प्रश्न

१६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा लङ्गरको दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै महासमुद्रको चञ्चल तरङ्ग मन्त्रि लङ्गर बस्छ, त्यसले नाउलाई रोकिदिन्छ र यताउता जान दिँदैन; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले राग, द्वेष, मोहका ठूलठूला तरङ्गमा आफ्नो चित्तलाई लङ्गर हालेर, आफूलाई स्थिर गरेर विचलित हुन दिन हुँदैन । महाराज ! लङ्गरको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै लङ्गर पानी मास्तिर आउँदैन र सय हात गहिरो पानीमा पनि डुबेर बस्छ र नाउलाई त्यहीँ स्थिर गरिदिन्छ; त्यस्तै नै, योगसाधक भिक्षुले लाभ, सत्कार, यश, प्रतिष्ठा, पूजा, वन्दना, आदर यहाँसम्म कि स्वर्ग पाए पनि गर्व गर्न हुँदैन; तर शरीरको निर्वाहसम्म गर्न चित्तलाई स्थिर राख्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा लङ्गरको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘जस्तै समुद्रमा लङ्गर पौडन्न, तर तल रहन्छ त्यस्तै लाभ र सत्कारमा गर्व नगर, आफूलाई गम्भीर र स्थिर तुल्याउ ।’

७. कूपाङ्गप्रश्न

७. बहनाको एक गुण विषयमा प्रश्न

१७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा बहनाको एउटा गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै बहनाले डोरी, छालाको बन्धन र लङ्गरलाई धारण गर्दछ; त्यसरी नै योगसाधक भिक्षु सदा, सचेत र सावधान रहनुपर्छ-बाहिर जाँदा, फर्कदा, हेर्दा, बोल्दा, समेट्दा, पसार्दा, संघाटि पात्र र चीवर धारण गर्दा, खाँदा, पिउँदा, चपाउँदा, चाख्दा, मल विसर्जन गर्दा, भाग्दा, उभिउँदा, बस्दा, सुत्दा, जाग्दा, भन्दा वा चुप लाग्दा^{२४२} कहिल्यै प्रमाद गर्न हुँदैन । महाराज ! बहनाको यो एउटा गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु हो ! भिक्षु सचेत र सावधान भएर नै विहार गर्नुपर्छ । यही मेरो उपदेश हो ।’

८. नियामकाङ्ग प्रश्न

८. कर्णधारका तीन गुण विषयमा प्रश्न

१८. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा कर्णधारका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै कर्णधार रात-दिन, सधैं लगातार अप्रमत्त भएर तत्परतासाथ नाउलाई बाटोमा लैजान्छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले रात-दिन, सधैं, निरन्तर अप्रमत्त भएर तत्परताले स्वचित्तलाई बाटोमा हिँड्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा कर्णधारको यही पहिलो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! धम्मपदमा देवातिदेव भगवान्‌ले भन्नुभएको छ –

‘सधैं अप्रमत्त रहेर आफ्नो चित्तलाई वशमा पार । हिलो (फोहर) मा परेको बलिष्ठ हात्तीभैं आफूलाई पापबाट किनारा लगाऊ ।’^{२४३}

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तो कर्णधारलाई यो कुरो थाहा हुन्छ कि कहाँ सङ्कट छ-छैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले यो बुझ्नुपर्छ कि पाप के हो र पुण्य के हो, सदोष के हो र निर्दोष के हो, खराब के हो र असल के हो, तथा कृष्ण के हो र शुक्ल के हो । महाराज ! भिक्षुमा कर्णधारको यो दोस्रो गुण हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै कर्णधारले आफ्नो कलपुर्जामा ताल्चा लगाएर राख्छ – कतै कसैले नचलाओस् भनेर । त्यस्तै योगसाधक भिक्षुले आफ्नो चित्तमा संयमको ताल्चा लगाइराख्नुपर्छ

– कि कतै कुनै पाप, खराब, विचार नआवस् । महाराज ! कर्णधारको यही तेस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! संयुक्तिकायमा देवातिदेव भगवान्ले भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु हो ! पापमय विचारहरूलाई मनमा आउन नदेऊ, जस्तै कामवितर्क, व्यापादवितर्क र विहिंसावितर्क ।’^{२४४}

९. कर्मकाराङ्ग प्रश्न

९. नाविकको एक गुण विषयमा प्रश्न

१९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा नाविकको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै नाविक (केवट) ले यस्तो विचार गर्दछ – ‘म तलब लिएर यस नाउमा काम गर्दछु । यसै नाउको सहाराबाट म खान पाउँछु । मैले आलस्य र प्रमाद नगरी नाउको काम गर्नुपर्छ ।’ त्यसरी नै, योग-साधन गर्ने भिक्षुले पनि यस्तो विचार गर्नुपर्छ कि – ‘अहो ! मेरो शरीर त चार महाभूतहरूले मिलेर बनेको छ ।’ – यही मनन गर्दै बराबर अप्रमत्त रहनुपर्छ, चित्तलाई एकाग्र पार्नुपर्छ र यो सोचेर कि मैले जन्म लिनुबाट छुट्नु छ, कहिल्यै प्रमाद गर्न हुँदैन । महाराज ! भिक्षुमा नाविकको यो एक गुण हुनुपर्छ । धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘आफ्नो शरीरबारे नै मनन गर, फेरि-फेरि बुझ कि यो कस्तो फोहोर छ । आफ्नो शरीरको वास्तविकता बुझेर नै दुःखको अन्त गर्न सक्छौं ।’

१०. समुद्राङ्गप्रश्न

१०. समुद्रका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२०. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा समुद्रका पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुण कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै समुद्रले आफूमा मुर्दालाई रहन दिँदैन; त्यसरी नै, योगसाधना गर्ने भिक्षुले आफूमा राग, द्वेष, मोह, अभिमान, आत्मदृष्टि, घमण्ड, ईर्ष्या, डाह, मात्सर्य, ठगी, कुटिलता, रूखोपन, दुराचार र क्लेशमल रहन दिन हुँदैन । महाराज ! भिक्षुमा समुद्रको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै समुद्र आफूमा मोती, मणि, वैदूर्य, शङ्ख, शिला, मुगा, स्फटिक इत्यादि नाना प्रकारका रत्न धारण गर्दछ – तिनलाई लुकाएर राख्छ र बाहिर फैलन दिँदैन; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफूमा मार्ग, फल, ध्यान, विमोक्ष, समाधि, समापत्ति, विपश्यना, अभिज्ञा

इत्यादि विविध गुण-रत्नहरूलाई प्राप्त गरेर गुप्त राख्नुपर्दछ, प्रकट हुन दिन हुँदैन । महाराज ! समुद्रको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै समुद्र ठूलठूला जीवहरूका साथ रहन्छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु अल्पेच्छ, सन्तुष्ट, स्थिर-भाषी, पवित्र आचरण भएको, लज्जावान् कोमल स्वभाव भएको, आदरणीय वक्ता, बोलनमा समर्थ, उत्साही, पापको निन्दा गर्ने, अरूले सिकाएको सुन्ने, अरूलाई उपदेश दिने, सन्मार्ग देखाउने र धर्मको उपदेश दिएर अरूमा भाव उत्पन्न गर्न तत्परता जगाउने उपकारक भिक्षुका साथ नै रहनुपर्छ । महाराज ! समुद्रको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि जस्तो समुद्रले गङ्गा, जमुना, अचिरवती, सरयू, मही र अनेकानेक हजारौं नदीहरू बगेर आकाशबाट बर्सने पानीले भरिएर पनि आफ्नो सीमा नाघ्दैन; त्यसरी नै, यो-साधक भिक्षुले लाभ, सत्कार, प्रशंसा, वन्दना, प्रतिष्ठा र पूजा वा प्राण निस्केर गए पनि जानेर बुभेरेर शिक्षापदहरूलाई भताभुङ्ग पार्न हुँदैन । महाराज ! समुद्रको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘जस्तै समुद्र स्थिर स्वभावको छ, यसले आफ्नो सीमालाई नाघ्दैन त्यसरी नै, मेरो भिक्षुहरू मैले भनेको शिक्षापदहरूलाई बरु प्राण जावोस्, उल्लङ्घन गर्दैनन् ।’

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै समुद्रमा गङ्गा, जमुना, अचिरवती, सरयू, मही र सबै नदीहरू बगेर मिल्दा र आकाशबाट पर्ने जलधारहरूबाट पनि पूर्णरूपले भरिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले कहिल्यै पनि सिक्न, धार्मिक चर्चा गर्न, अरूको शिक्षा सुन्न, त्यसको मनन गर्न, त्यसको परीक्षा गर्न, अभिधर्म, विनय र सूत्रका गम्भीर कुराहरूको अध्ययन गर्न, विग्रह, वाक्यविन्यास, सन्धि, पदविभक्ति र नौ अङ्गयुक्त बुद्धवचन सुन्न अघाउन हुँदैन । महाराज ! भिक्षुमा समुद्रका यही पाँचौं गुण हुनुपर्छ । महाराज ! सुतसोम जातकमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘जसरी घाँस र काठहरूलाई बाल्दा आगो अघाउँदै खोलाको पानीले समुद्र अघाउँदैन हे राजश्रेष्ठ ! त्यसरी नै, पण्डित व्यक्तिहरू राम्रा कुरा सुन्न अघाउँदैनन् ।’^{२४५}

दोस्रो समुद्रवर्ग समाप्त ।

उदान

यस वर्गमा लौकाको, लहरा, पद्म, वीउ, शालवृक्ष, नाउ, लङ्गर (नौकालग्गक), बहना, कर्णधार (चालक), नाविक, तथा समुद्र यति प्रश्नहरूको व्याख्या गरिएको छ ।

३. पृथ्वीवर्ग

१. पृथ्वीअङ्गप्रश्न

१. पृथ्वीका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२१. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा पृथ्वीमा पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुण कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै पृथ्वीले राम्रो र नराम्रो कपूर अगर (धूपी) तगर (अम्बाका जस्ता ससाना पात हुने, हल्का बास्ना आउने, सेता फूल फुल्ने र लामा-लामा फल फल्ने एक सुगन्धित वृक्ष वा त्यसैको फूल), कुडकुम (केशर) या पित्त, कफ, पीप, रगत, पसिना, बोसो, थुक, सिंगान, मूत, दिसा आदि पर्दा पनि एकनासको रहन्छ; त्यसरी नै, योग-साधक भिक्षुले इष्ट, अनिष्ट, लाभ, अलाभ, यश, अपयश, निन्दा, प्रशंसा, सुख, दुःख सबै अवस्थामा समान रहनुपर्छ । पृथ्वीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! जस्तै पृथ्वीले कुनै श्रृङ्गार नगरी, आफ्नो प्राकृतिक स्वभावमा कायम रहन्छ; त्यसरी नै, योगसाधन गर्ने भिक्षुले कुनै ठाँट-बाँट नगरी आफ्नो शील स्वभावमा नै स्थिर रहनुपर्छ । महाराज ! पृथ्वीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै पृथ्वी निरन्तर कतै पनि टूटफूट नभई घना भएर फैलिरहन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु बराबर, अखण्ड, पुष्ट र भारी शीलवान् हुनुपर्छ जसमा कतै पनि कसैले त्रुटी भिन्न नसकोस् । महाराज ! पृथ्वीका यो तेस्रो भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि जस्तै पृथ्वी गाउँ, नगर, शहर, जिल्ला, वृक्ष, पहाड, खोला, ताल, सिँढी भएको पोखरी र मृग, पक्षी, मानिस, नर-नारी सबै धारण गर्दा पनि कहिल्यै थाक्दैन । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले उपदेश दिँदा, सिकाउँदा, धर्मका कुरा भन्दा, सन्मार्ग देखाउँदा र अरूमा भाव (श्रद्धा) उत्पन्न गराउँदा कहिल्यै थाक्न हुँदैन । महाराज ! भिक्षुमा पृथ्वीको यो चौथो गुण हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै पृथ्वीले न त कसैको चापलूसी गर्छ न कसैमाथि द्वेष । त्यसरी नै, योग-साधक भिक्षुले न कसैको चापलूसी गर्नुहुन्छ न कसै माथि द्वेष राख्नुहुन्छ । उसको चित्त सौम्य हुनुपर्छ । महाराज ! पृथ्वीको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! आफ्ना भिक्षुहरूको प्रशंसा गर्दै चूल सुभद्राले भनेकी थिइन् :-

‘कोही रिसाएर उसको एउटा पाखुरा बसिलाले काटोस् अथवा कोही खुसी भएर उसको एउटा पाखुरामा चन्दन लेप गरोस् तापनि न त उनीहरू ऊसित द्वेष गर्लान् न प्रेम । ती भिक्षुहरूको चित्त मानौं पृथ्वी जस्तै हो ।’

२. जलाङ्ग प्रश्न

२. पानीका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा पानीका पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै कुनै भाँडोमा राखेको पानी निश्चल शान्त र शुद्ध हुन्छ; त्यस्तै नै योगसाधक भिक्षु ईर्ष्या गर्ने, कुहन (ढाकछोप गर्ने), लपन (धेरै बोल्ने), नैमित्तिक (ज्योतिष) र निष्पेसिकता (छली वा भैली) रहित भएर स्थिर र शान्त स्वभावको शुद्ध आचरण भएको हुनुपर्छ । महाराज ! पानीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै पानी शीतल स्वभावको हुन्छ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षु सबै जीवहरूप्रति क्षमाशील, मैत्रीभाव भएको, दयालु, हितैषी र कृपापूर्ण हुनुपर्छ । महाराज ! पानीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि जस्तै पानीले मललाई सफा पारिदिन्छ; त्यस्तै योगसाधक भिक्षुले गाउँ-जङ्गल या अरू कतै पनि आफ्ना उपाध्याय, आचार्य वा गुरुहरूसँग कहिल्यै भगडा गर्न हुँदैन उहीहरूप्रति कुनै गल्ती गर्न हुँदैन । महाराज ! पानीको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, पानीलाई सबैले चाहन्छन् । त्यस्तै, योग-साधक भिक्षुले अल्पेच्छा, सन्तुष्ट, एकान्तप्रिय र ध्यान गर्नुको अभ्यासी भएर, सधैं सबै मानिसहरूको प्रिय भएर बस्नुपर्छ । महाराज ! पानीको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, पानीले कसैको हानि (अहित) गर्दैन । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले अरूसँग भगडा, कलह, विवाद वा बहस गर्न हुँदैन, कसैलाई सानो या तुच्छ सम्झन हुँदैन, कसैका प्रति असन्तोष या रिस गर्न हुँदैन, शरीर, वचन र मनले कहिल्यै कुनै पाप गर्न हुँदैन । महाराज ! पानीको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! कण्ठ-जातकमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘सबै भूतहरूको ईश्वर शक्र ! यदि मलाई वर दिन चाहन्छौ भने, हे शक्र ! मन र कर्मले कोही कसैलाई दुःख नदिनु यही एउटा वरहरूमध्ये श्रेष्ठ वर म माग्दछु ।’^{१२४९}

३. तेज-अङ्गप्रश्न

३. आगोका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२३. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा आगोका पाँच गुण हुनुपर्छ, ती पाँच गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै आगोले घाँस, काठ, हाँगा र पातलाई जलाइदिन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले भित्र-बाहिरका विषयहरूमा हुने इष्ट र अनिष्ट जति क्लेश छ, सबैलाई ज्ञानको आगोमा जलाइदिनुपर्छ । महाराज ! आगोको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै आगो निर्दय र कठोर हुन्छ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले क्लेश हटाउनमा कुनै दया वा करुणा देखाउन हुँदैन । महाराज ! आगोको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै आगोले चिसोलाई हटाउँछ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो उत्साहको आगोले क्लेशलाई हटाउनुपर्छ । महाराज ! आगोको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “फेरि, जस्तै आगोले न त कसैको चापलुसी गर्छ, न कसैसँग द्वेष । यसले सबैलाई समान रूपले ताप दिन्छ । त्यस्तै, योगसाधन गर्ने भिक्षुले आगोभैँ तेजस्वी र तदस्थ भएर रहनुपर्छ, कसैको न त चापलुसी गर्नहुन्छ, न कसैसित द्वेष नै । महाराज ! आगोको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “फेरि, जस्तै आगोले अन्धकारलाई हटाउँछ र प्रकाश फैलाउँछ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले अज्ञानलाई हटाएर ज्ञानको प्रकाश फैलाउनुपर्छ । महाराज ! आगोको यही पाँचौँ गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! आफ्नो छोरो राहुललाई शिक्षा दिँदै देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

राहुल ! बल्दो आगोभैँ भावनाको अभ्यास गर । ज्योतिजस्तो भावना गर्नाले अुनत्पन्न अकुशल उत्पन्न हुँदैन र उत्पन्न अकुशल चित्तमा टिक्न सक्दैन ।^{२४७}

४. वायु-अङ्ग प्रश्न

४. हावाका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि हावाको पाँच गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै हावा फूल फुलेको जङ्गल, झार आदिबाट भएर बहन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले विमुक्तिको फूल फुलेको ध्यानको, जङ्गलमा रमण गर्नुपर्छ । महाराज ! हावाको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै हावाले पृथ्वीमा उम्रने सबै रूखलाई हल्लाउँछ; त्यसरी नै, योगसाधक, भिक्षुले जङ्गलमा रहेर संसारको अनित्यको मनन गर्दै क्लेशलाई हल्लाइ-हल्लाइ भार्नुपर्छ । महाराज ! हावाको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै वायु आकाशमा बहन्छ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षु लोकोत्तर धर्ममा लागि रहनुपर्छ । महाराज ! हावाको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि हावाले आफ्नो साथ सुगन्धलाई उडाएर फैलाउँछ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो शीलरूपी सुगन्धलाई फैलाउनुपर्छ । महाराज ! हावाको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, हावा कुनै घरद्वारबेगरको हुन्छ, त्यसले कतै एक ठाउँमा घर बनाउँदैन; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले घरद्वार छाडेर, विना कुनै आफन्त स्वच्छन्द रहन्छ। महाराज ! हावाको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ। महाराज ! सुत्तनिपातमा देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘साथी बढाउनाले चिन्ता हुन्छ, गृहस्थीमा राग उत्पन्न हुन्छ। न साथी बढाउनु न घरमा रहनु, साधुजनको यही परम्परा हो।’^{२४८}

५. पर्वताङ्गप्रश्न

५. पहाडका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२५. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा पहाडका पाँच गुण हुनुपर्छ। ती पाँच गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै पहाड, अचल, अकम्प र स्थिर हुन्छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले सम्मान, अपमान, सत्कार, दुत्कार, प्रतिष्ठा, अप्रतिष्ठा, यश, अपयश, निन्दा, प्रशंसा, सुख, दुःख, इष्ट, अनिष्ट र सबै रूप, गन्ध, रस, स्पर्शले लोभ्याउने धर्ममा राग, द्वेष उत्पन्न गर्ने धर्ममा राग, द्वेष र मोह गर्ने धर्ममा मोह गर्न हुँदैन। त्यसबाट कहिल्यै पनि विचलित हुनु हुँदैन। पर्वतभैँ अचल र स्थिर हुनुपर्छ। महाराज ! भिक्षुमा पहाडको पहिलो गुण हुनुपर्छ। पर्वतभैँ अचल र स्थिर हुनुपर्छ। महाराज ! पर्वतको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ। महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘सर्वथा भारी पहाडलाई हावाले हल्लाउन सक्दैन त्यसरी नै, निन्दा र प्रशंसाले पण्डितहरू चञ्चल हुँदैनन्।’^{२४९}

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै कठोर पर्वतले कसैसँग सम्बन्ध राख्दैन; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले कठोर भएर धेरै मिलजुल गर्न हुँदैन, कसैसँग सम्बन्ध राख्न हुँदैन। महाराज ! पहाडको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ। महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘गृहस्थ र प्रव्रजित– दुवैसँग संसर्ग नराखेर एकलै हिँड्ने अल्पेच्छ प्रव्रजितलाई म ब्राह्मण भन्दछु।’^{२५०}

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै पहाडमा बीउ उम्रन सक्दैन; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो मनमा क्लेश जम्न दिन हुँदैन। महाराज ! पहाडको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ। महाराज ! स्थविर सुभूतिले पनि भन्नुभएको छ –

‘मेरो चित्तमा जब राग उत्पन्न हुन्छ, स्वयं त्यसलाई देखेर एकलै नै दबाउँछु। यदि राग गर्ने धर्ममा तिमी राग गर्दछौं, द्वेष गर्ने धर्ममा द्वेष र मोह गर्ने धर्ममा मोहित हुन्छौं भने, यस वनबाट निस्केर जाऊ।’

‘निर्मल एवं विशुद्ध तपस्वीहरूको ठाउँ यही हो, यस पवित्र स्थानलाई दूषित नगर, यस वनबाट गइहाल ।’^{२४१}

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै पहाडको चुचुरो माथि उठेको हुन्छ । त्यसरी नै, योग-साधक भिक्षु ज्ञानले उच्च रहनुपर्छ । महाराज ! पहाडको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! दिवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘जब पण्डितले प्रमादलाई अप्रमादले हटाइदिन्छ, त्यसपछि प्रज्ञाको कौसीमा चढेर, आफ्नो शोकाबाट रहित भएर पहाडमा चढेर जसरी तलका संसारमा शोकमग्न भएका, मानिसहरूलाई देख्दछ, त्यसरी नै, त्यो ज्ञानीले अज्ञानीहरूलाई देख्दछ ।’^{२४२}

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै पहाडलाई न त उचाल्न सकिन्छ, न निहुराउन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु अरूको अपेक्षा न चढ्नुपर्छ र न खस्नुपर्छ । महाराज ! पहाडको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! आफ्ना श्रमणहरूको प्रशंसा गर्दै चूल सुभद्राले भनेकी थिइन् -

‘संसार लाभले उठ्छ र अलाभले खस्छ, तर मेरा श्रमणहरू लाभ र अलाभ दुइटै अवस्थामा समान रहन्छन् ।’

६. आकाशाङ्गप्रश्न

६. आकाशका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

२६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि आकाशमा पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुण कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै आकाशलाई कुनै तवरले समात्न सकिन्न । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु क्लेशले कुनै प्रकार पनि बाँधिनु हुन्न । महाराज ! आकाशको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै आकाशमा ऋषि, तपस्वी, देवता र चराहरू विचरण गर्दछन् । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले संस्कारहरूप्रति अनित्य, दुःख र अनात्म भावलाई मनमा कायम राख्नुपर्छ । महाराज ! आकाशको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै खुला आकाश भयानक लाग्दछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले घरिघरि उत्पन्न (जन्म) हुनुबाट डराउनुपर्छ, संसारको स्थितिमा कुनै स्वाद लिन हुँदैन । महाराज ! आकाशको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, जसरी आकाश अनन्त, अप्रमाण र अपरिमेय छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु अनन्त, शीलवान् र अपरिमित ज्ञानी हुनुपर्छ । महाराज ! आकाशको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै आकाश कसैको सहारामा भुन्डिएको हुँदैन, कसैसित जोरिएको हुँदैन, कसैमा अडेको हुँदैन, न कुनै कसैबाट रोकिएको हुन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु गृहस्थ कुल, गण, लाभ, आवास, कुनै बाधा, प्रत्ययको वा सबै क्लेशहरूदेखि, अलग, अनासक्त, अप्रतिष्ठित र अलिप्त भएर रहनुपर्छ । महाराज ! आकाशको यही पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! आफ्नो छोरा राहुललाई उपदेश दिँदै देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘राहुल ! जस्तै आकाश कतै पनि प्रतिष्ठित हुँदैन त्यसरी नै, तिमी पनि भावना (ध्यान) गर । आकाशभै भावना गर्नाले आएका गएका, सुख, दुःखको स्पर्श चित्तमा लाग्दैनन् ।’^{२२३}

७. चन्द्राङ्गप्रश्न

७. चन्द्रमाका पाँच गुण विषयक प्रश्न

२७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा चन्द्रमाका पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू कुन-कुन हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै शुक्लपक्षको चन्द्रमा विस्तार-विस्तार बढ्दै चम्कँदै जान्छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आचार, शील, गुण, व्रतपरायणता, धर्मग्रन्थहरूको अध्ययन, ध्यान, स्मृतिप्रस्थान, इन्द्रियसंयम, भोजनको मात्राको ज्ञान र जागरूकतातिर बढ्दै जानुपर्छ । महाराज ! चन्द्रमाको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! जस्तै चन्द्रमा तारागणमध्ये प्रमुख अधिपति हो । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु आफ्ना इच्छाहरूको समर्थ अधिपति^{२२४} हुनुपर्छ । महाराज ! चन्द्रमाको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै चन्द्रमा रातमा डुल्दछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एकान्तमा अभ्यास गर्नुपर्छ । महाराज ! चन्द्रमाको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! जस्तै चन्द्रमा विमानको ध्वजा अङ्कित रहन्छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले शीलको भन्डा गाड्नुपर्छ । महाराज ! चन्द्रमाको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै चन्द्रमा कसैको प्रार्थनाले बेगर उडाउँछ; त्यस्तै, योगसाधक भिक्षु कसैको प्रार्थनावेगर गृहस्थहरूको कुलमा जानुपर्छ । महाराज ! चन्द्रमाको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! संयुक्तनिकायमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु हो ! चन्द्रमाभै गृहस्थहरूका घरमा जाऊ, अपरिचितभै शरीर र मन संयम गर्दै जाऊ अनि फर्की आऊ ।’^{२२५}

द. सूर्याङ्गप्रश्न

द. सूर्यका सात गुण विषयमा प्रश्न

२८. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सूर्यका सात गुण हुनुपर्छ । ती सात गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै सूर्यले पानीलाई सुकाई दिन्छ; त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले सबै क्लेशलाई सुकाइदिनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ?”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै सूर्यले घोर अन्धकारलाई हटाइदिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले राग, द्वेष, मोह, मान, आत्मदृष्टि, क्लेश र सबै अकुशल आचरणहरूको अन्धकारलाई हटाइ दिनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै सूर्य बराबर चालमा चल्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले सधैं मनलाई संयत गरिरहनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै सूर्यमा किरणरूपी माला हुन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुमा ध्यान भावनारूपी आरम्भण भएको माला हुनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै सूर्यले संसारका सबै प्राणीहरूलाई ताप दिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आचार, शील, गुण, व्रतचर्या, ध्यान, विमोक्ष, समाधि, समापत्ति, इन्द्रियबल, बोध्यङ्ग, स्मृतिप्रस्थान, सम्यक्प्रधान र ऋद्धिपादले देवताहरू तथा मानिसहरूका साथ समग्र संसारलाई ताप दिइरहनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(६) “महाराज ! फेरि, जस्तै सूर्य सदा केतुदेखि डराउँछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्ना कर्मका खराब फल, नरक र क्लेशका घना भाडीहरूले भरिएको दुराचार र दुर्गतिको विकट जङ्गलमा आत्मदृष्टिको बहक्याईमा परेर, कुमार्गमा मानिसहरूलाई हिंडेको देखी आफ्नो मनमा संवेग उत्पन्न गर्नुपर्छ र सदा डराइरहनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो छैटौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(७) “महाराज ! फेरि, जस्तै सूर्यले (आफ्नो प्रकाशमा) राम्रो र नराम्रो देखाइदिन्छ; त्यसरी नै योगसाधक भिक्षुले इन्द्रियबल, बोध्यङ्ग, स्मृतिप्रस्थान, सम्यक्प्रधान, ऋद्धिपाद, लौकिक र लोकोत्तर धर्म सबै देखाइदिनुपर्छ । महाराज ! सूर्यको यो सातौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर वङ्गीशले पनि भन्नुभएको छ –

‘जस्तै सूर्य उदाएर प्राणीहरूलाई सबै चिजहरू देखाइदिन्छ – शुचि र अशुचि पनि, राम्रो र नराम्रो पनि । त्यसरी नै, धर्म जान्ने भिक्षुले अविद्याले ढाकिएको संसारलाई सूर्योदयभै सबै बाटो देखाइदिन्छ ।’

९. शक्राङ्गप्रश्न

९. इन्द्रका तीन गुण विषयमा प्रश्न

२९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा इन्द्रका ती गुण हुनुपर्छ, ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै इन्द्रले सुखैसुख भोग्दछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले परम एकान्तको सुख भोग्नुपर्छ । महाराज ! इन्द्रको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै इन्द्रले देवताहरूलाई खुसी तुल्याएर आफ्नो वशमा राख्दछन् । त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले कुशल (पुण्य) धर्महरूमा आफ्नो मनलाई शान्त, उत्साहशील र तत्पर तुल्याई राख्नुपर्छ, तिनको पालन गर्न प्रसन्न रहनुपर्छ, उत्साहपूर्वक तिनमा डटेर लागि रहनुपर्छ । महाराज ! इन्द्रको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै इन्द्रलाई कहिल्यै असन्तोष हुँदैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एकान्त स्थानदेखि कहिल्यै असन्तोष हुनुहुन्न । महाराज ! इन्द्रको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर सुभूतिले पनि भन्नुभएको छ –

‘हे भगवान् बुद्ध ! जहिलेदेखि म तपाईंको शासनमा प्रव्रजित भएको छु, मलाई थाहा छैन कि मेरो मनमा कहिल्यै कामवासना उत्पन्न भएको होस् ।’

१०. चक्रवर्ती-अङ्गप्रश्न

१०. चक्रवर्ती राजाका चार गुण विषयमा प्रश्न

३०. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा चक्रवर्ती राजाका चार गुण हुनुपर्छ । ती चार गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! चक्रवर्ती राजाले चार सङ्ग्रहवस्तुहरूले आफ्नो प्रजालाई आफूतिर राखिछ्छाड्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले चार प्रकारका मानिसहरूलाई आफूतिर पारेर खुसी तुल्याउनुपर्छ । चक्रवर्ती राजाको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै चक्रवर्ती राजाको राज्यमा चोर-लुटाहाहरू उठ्न (उत्पन्न हुन) पाउँदैनन् । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुको मनमा काम, राग, व्यापाद र विहिंसाको खराब (नराम्रो) विचारलाई उठ्न दिनु हुँदैन । महाराज ! चक्रवर्ती राजाको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘जो आफ्नो खराब विचारलाई दबाउनमा लागि रहन्छ, सावधान भएर सांसारिक पदार्थहरूमा दोष देख्दछ, जसले संसारलाई सुन्दर सम्भन्छ, त्यसलाई हटाउँछ, मारको बन्धनलाई छिन्नभिन्न गर्न ऊ समर्थ हुन्छ ।’

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै चक्रवर्ती राजाले दिनानुदिन राम्रो र नराम्रोको जाँच गर्दै समुद्रपर्यन्त महापृथ्वीमा परिक्रमा लगाउँछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले दिनदिनै आफ्नो मन, वचन र कर्मको जाँच गर्दै रहनुपर्छ – ‘आजको दिन तीनै प्रकारले म निर्दोष भएर कसरी बिताऊँ ।’ महाराज ! चक्रवर्ती राजाको यो तेस्रो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! अङ्गुत्तरनिकायमा देवातिदेव भगवान्ले भन्नुभएको छ^{२५५} –

‘मेरा दिन रात कसरी बिच्छन् – यस कुरो म प्रव्रजितले निरन्तर ध्यान दिनुपर्छ ।’

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै चक्रवर्ती राजाकहाँ बाहिर र भित्र कठोर व्यवस्था रहेको हुन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले बाहिर र भित्रका क्लेशहरूबाट रक्षा गर्नको स्मृतिको पालेलाई राखी दिनुपर्छ । महाराज ! चक्रवर्ती राजाको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘भिक्षु हो ! आर्यश्रावकले अकुशल (पाप) स्वयंबाट टाढा राख्न स्मृतिको पाले राखि दिन्छ । कुशल (पुण्य) को भावना गर्दछ । सदोषलाई छाडिदिन्छ, निर्दोषलाई कायम राख्छ । आफूलाई शुद्ध र पवित्र तुल्याउँछ ।’

तेस्रो पृथ्वीवर्ग समाप्त ।

उदान

यस वर्गमा पृथ्वी, पानी, आगो, हावा, पहाड, आकाश, चन्द्रमा, सूर्य, इन्द्र, चक्रवर्ती राजा – यी दस प्रश्न व्याख्यात छन् ।

Dhamma.Digital

४. उपचिकावर्ग

१. उपचिकाङ्गप्रश्न

१. धमिरोको एउटा गुण विषयमा प्रश्न

३१. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा धमिरोको एउटा गुण हुनुपर्छ, त्यो एउटा गुण कुनचाहिँ हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै धमिरोले आफूलाई माथिबाट ढाकेर तल लुकेर बस्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले शील र संयमबाट आफ्नो मनलाई ढाकेर भिक्षाटन गर्नुपर्छ । महाराज ! यसरी

आफ्नो मन शील र संवरले ढाकेर राख्दा भिक्षु सबै प्रकारको भयबाट जोगिन्छ । महाराज ! धमिरोको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! वङ्गन्तपुत्र स्थविर उपसेनले पनि भन्नुभएको छ –

‘योगी आफ्नो मनलाई शील र संवरले ढाकेर संसारमा लिप्त नभई डरबाट छुट्छ ।’

२. बिडालाई प्रश्न

२. बिरालोका दुई गुण विषयमा प्रश्न

३२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा बिरालोका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै बिरालो गुफा, दुलो वा घरको जुनसुकै ठाउँमा रहे पनि त्यो सदा मुसाको खोजीमा रहन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षु गाउँ, जङ्गल वृक्षमूल या शून्यागार जहाँ जाँदा पनि निरन्तर ‘कायगतास्मृति’ रूपी भोजनको खोजीमा रहनुपर्छ । महाराज ! बिरालोको यही पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै बिरालोले छेउछाउमै सिकार खोज्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो यिनै पाँच उपादानस्कन्धहरूको उदय हुने र नष्ट हुने स्वभावलाई मनन गर्नुपर्छ- (१) यो रूप हो, यो रूपको उदय हो, यो रूपको नाश हुनु हो, (२) यो वेदना हो ... , (३) यो संज्ञा हो ... , (४) यो संस्कार हो ... , (५) यो विज्ञान हो ... । महाराज ! बिरालोको यही दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘यहाँबाट टाढा जानु पर्दैन, अगामीको कुरा सोच्नाले के फाइदा ! वर्तमानकालकै व्यवहारमा हेर कि आफ्नो शरीरमा के छ ।’

Dhamma.Digital

३. मूषकाङ्गप्रश्न

३. मुसोको एक गुण विषयक प्रश्न

३३. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि मुसोको एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । त्यो एक गुण कुनचाहिँ हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै मुसो जो यताउता दगुर्छ, त्यो आहारको गन्ध लिनका लागि हो । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु सर्वत्र मनलाई वशमा पारेर नै जानुपर्छ । महाराज ! मुसोको यो एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! वङ्गन्तपुत्र स्थविर उपसेन पनि भन्नुभएको छ –

‘ज्ञानीले धर्मलाई लक्ष्य तुल्याएर नै विहार गर्दछ । उसले शान्त चित्तले स्मृतिमान् र उत्साहशील भएर विहार गर्दछ ।’

४. वृश्चिकाङ्गप्रश्न

४. विच्छीको एक गुण विषयमा प्रश्न

३४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा विच्छीको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण कुनचाहिँ हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै विच्छीको पुच्छर नै त्यसको हतियार हो । त्यसैले त्यसले त्यसलाई उचालेर हिँड्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो ज्ञानरूपी शस्त्र उठाएर हिँड्नुपर्छ । महाराज ! विच्छीको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! वज्रन्तपुत्र स्थविर उपसेनाले पनि भन्नुभएको छ : –

‘ज्ञानीले ज्ञानरूपी तरबार लिएर विहार गर्दछ । ऊ सबै भयबाट छुट्छ, उसलाई कसैले पराजित गर्न सक्दैन ।’

५. नकुलाङ्गप्रश्न

५. न्याउरीको एक गुण विषयमा प्रश्न

३५. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा न्याउरीको एक गुण हुनुपर्छ, त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै न्याउरी एउटा खास जडीबुटीमा लुटपुटिएपछि नै सर्पलाई समात्न जान्छ । त्यसै गरी योगसाधक भिक्षुले क्रोध, वैर, कलह, भगडा-विवाद र विरोधले ढाकिएको संसारमा आफ्नो मनलाई मैत्रीको जडीबुटिले बेरेर नै जानुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा न्याउरीको यही गुण हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ :-

‘त्यसैले आफ्ना र अन्य व्यक्तिहरूप्रति पनि मैत्री-भावना राख्नुपर्छ । मैत्री-चित्तले संसारलाई भरिदिनुपर्छ । यही बुद्धहरूको उपदेश हो ।’

६. वृद्धशृगालाङ्गप्रश्न

६. बूढो स्यालका दुई गुण विषयमा प्रश्न

३६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा बूढो स्यालका दुई गुण हुनुपर्छ, ती दुई गुण कुनचाहिँ हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै बूढो स्यालले जुन खाने कुरा भोजन पाउँछ कति घिन नमानेर पेटभरि खाइदिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले प्राप्त भोजन कुनै खोट नभिकेर त्यस्तै नै खानुपर्छ, जति खानाले शरीर ठीक रहन्छ । महाराज ! बूढो स्यालको यही पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर महाकाश्यपले पनि भन्नुभएको छ :-

‘आफ्नो आश्रमबाट निस्केर भिक्षाटनका लागि म गाउँमा गएँ । भोजन गरिरहेको एउटा कुष्ठरोगीका सामु यथाक्रम भिक्षाका लागि उभिएँ । उसले आफ्नो घाउ पाकेको हातबाट अलिकति भात ल्याएर दियो । तर उसले भात दिने बेलामा उसको औंला पनि भातमा खस्यो ।’

‘पर्खालनिर बसेर मैले त्यो भिक्षा खाएँ, खाँदा वा त्यसपछि, मलाई अलिकति पनि दिगमिग लागेन ।’^{२५७}

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै बूढो स्यालले खानेकुरा पाएपछि देख्दैन कि त्यो रूखो छ वा स्वादिलो । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले भोजन पाएपछि हेर्न हुँदैन कि त्यो रूखो छ वा स्वादिलो, त्यो उसलाई मान गरेर दिइएको हो वा अपमान गरेर । जस्तोसुकै खानेकुरा पाएमा उसले सन्तुष्ट भएर खानुपर्छ । महाराज ! बूढो स्यालको यही दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! वङ्गन्तपुत्र स्थविर उपसेनले पनि भन्नुभएको छ -

‘रूखो-सूखो भोजन खाएर सन्तुष्ट हुनुपर्छ, स्वादिलो भोजनको खोजी गर्न हुँदैन । जिब्रोको लोभमा जो पर्छ, उसको मन ध्यानमा लाग्दैन । जेसुकै पाइयोस्, त्यसैमा खुसी हुने भिक्षुले नै ब्रत पूरा गर्न सक्छ ।’^{२५८}

७. मृगाङ्गप्रश्न

७. मृगाका तीन गुण विषयमा प्रश्न

३७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा मृगाको तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै मृग दिनभरि जङ्गलमा डुलिरहन्छ अनि रातमा कुनै खुला ठाउँमा निदाउँछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले दिनभरि जङ्गलमा र राती खुला ठाउँमा विहार गर्नुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा मृगाको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ । महाराज ! लोमहंसकपरियाय सूत्रमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ -

‘हे सारिपुत्र ! जाडोका ती चिसा रातहरूमा जब कडा शीत पर्दथियो, म खुला ठाउँमा बस्थेँ, दिनमा खुला ठाउँमा साधना गर्दथिएँ अनि रात परेपछि जङ्गलमा जान्थे ।’^{२५९}

(२) “महाराज ! फेरि जस्तै भाला या तीर चलाउँदा मृग बुर्कुसी मादैँ भाग्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले क्लेशहरू आएमा मनलाई जोगाएर हट्नुपर्छ, टाढा हुनुपर्छ । महाराज ! हरिणको यही दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! जस्तै मानिसहरूलाई देखेबित्तिकै मृग भाग्छ कि उनीहरूले मलाई देख्न नदेखुन् । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले कलह र विवाद गर्ने समूहमा बस्ने दुःशील मानिसहरूलाई देखेर पछि हट्नुपर्छ – उनीहरूले मलाई नदेखुन् र मैले उनीहरूलाई न देखुं । महाराज ! मृगको यही तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ :-

‘म कहिल्यै पापी, अल्सी, उत्साहहीन, मूर्ख र दुराचारीका साथ रहनु नपरोस् ।’^{२६०}

८. गोरूपाङ्गप्रश्न

८. गोरूका चार गुण विषयमा प्रश्न

३८. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा गोरूका चार गुण हुनुपर्छ । ती चार गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जसरी गोरू आफ्नो घर छाडेर कतै पनि जाँदैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो शरीरलाई हेर्न छाड्नुहुन्छ, किनकि यो अनित्य छ, नाशवान् छ । महाराज ! गोरूको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।

(२) “महाराज ! जब गोरू एकपल्ट गाडामा जोतिन्छ, त सुख वा दुःख सहेर त्यसले बोक्ने गर्दछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एकपल्ट ब्रह्मचर्य लिएपछि सुख वा दुःख सहेर पनि उसले जीवनभरि प्राणको बाजी लगाएर पालन गर्नुपर्छ । महाराज ! गोरूको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि गोरूले सास फेर्दै पानी पिउँछ । त्यसरी नै, योगसाधना गर्ने भिक्षुले पनि आचार्य र उपाध्यायको उपदेशलाई मन लगाएर प्रेमले ग्रहण गर्नुपर्छ । महाराज ! गोरूको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि कसैले गोरूलाई जोतेपछि त्यसले गाडा तान्छ, त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले स्थविर, आफूभन्दा ज्येष्ठ, मध्यम, नयाँ र उपासकहरूको स्वागत र सत्कार पनि टाउको निहुराएर स्वीकार गर्नुपर्छ । महाराज ! गोरूको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धर्म सेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ :-

‘आजै प्रव्रजित भएको सात वर्षको श्रामणेरले पनि मलाई केही सिकाएमा म त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गर्नेछु ।’

‘निकै प्रेम र मनभाउले उसलाई हेरेर उसको स्वागत गरूँला, घरिघरि आचार्यको आसनमा उसलाई सत्कापूर्वक बसाउँला ।’

९. वराहाङ्गप्रश्न

९. सुँगुरका दुई गुण विषयमा प्रश्न

३९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सुँगुरका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! सुँगुर गर्मीका दिनमा गर्मी लाग्दा पानीमा बस्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले द्वेषको गर्मीले भुत्तुक्क भएर चित्त तात्दाखेरि, शीतल, अमृत र प्रणीत मैत्री-भावना गर्नमा लाग्नुपर्छ । महाराज ! सुँगुरको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! जसरी सुँगुर हिलोमा थुत्तुनो पसाएर खाल्टो बनाउँछ अनि त्यसैमा बसिरहन्छ, त्यसैगरी योगसाधक भिक्षुले मनलाई नियन्त्रित गरेर ध्यान मग्न हुनुपर्छ । महाराज ! सुँगुरको यही दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर पिण्डोल भारद्वाजले पनि भन्नुभएको छ

‘ज्ञानी मानिसले शरीरको नाशशील स्वभावलाई देखेर त्यसको चिन्तन गर्दछ । ऊ एकान्तमा एकलै बसेर ध्यानमा मग्न रहन्छ ।’

१०. हस्ति-अङ्गप्रश्न

१०. हात्तीका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

४०. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा हात्तीका पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! हात्ती हिँड्दाखेरि पृथ्वीलाई मानौं हल्लाएर चर्काइदिन्छ । त्यस्तै, योग-साधना गर्ने भिक्षुहरूले पनि आफ्नो शरीरको मनन गरेर सबै क्लेशहरूलाई हल्लाएर चर्काइदिनुपर्छ । महाराज ! हात्तीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि हात्तीले शरीरलाई घुमाएर पनि सीधा नै हेर्छ; यताउता होइन । त्यस्तै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले फर्केर हेर्दा पनि दायाँ-बायाँ, तल-माथि हेर्नु हुँदैन; मात्र चार हात अगाडि हेर्नुपर्छ । महाराज ! हात्तीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! हात्तीले आफू बस्ने ठाउँ निश्चित नगरी जहाँ मौका पाउँछ, त्यहीं सुत्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु पनि बेघर हुनुपर्छ । विना कुनै ठाउँ निश्चित नगरी भिक्षाटनका लागि बाहिर जानुपर्छ । जहाँ कुनै राम्रो, सुन्दर, रम्य र अनुकूल स्थान मण्डप, वृषमूल, गुफा वा पहाडको किनारा देखापर्छ, त्यहीं केही बेर रोकिनुपर्छ । महाराज ! हात्तीको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि हात्ती कमल फुलेको निर्मल शीतल जल भएको सरोवरमा बसेर आनन्दसँग जलक्रीडा गर्दछ । त्यसरी नै, योगसाधक योगीले पवित्र र निर्मल धर्मरूपी पानीले भरिएको विमुक्तिको फुल फुलेको स्मृतिप्रस्थानको सरोवरमा प्रविष्ट भएर ज्ञानद्वारा संस्कारहरूलाई एक एक गरी धनुपर्छ । यही योगीहरूको योगक्रीडा हो । महाराज ! हात्तीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, हात्तीले होसिएर भएर खुट्टा उचाल्छ र होसियार भएर नै खुट्टा रहन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले होसियार भएर (सती=स्मृतिपूर्वक) खुट्टा उचाल्नु र राख्नुपर्छ । हिंङ्दा, फर्कदा, खुम्च्याउँदा, पसाँदा, सबैमा ध्यान दिनुपर्छ । महाराज ! हात्तीको यहीं पाँचौँ गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! हात्तीको यहीं पाँचौँ गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! संयुत्तनिकायमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘शरीरको संयम गर्नु राम्रो हो । वचनको संयम गर्नु राम्रो हो । मनको संयम गर्नु राम्रो हो । सबैको संयम गर्नु राम्रो हो । सबै प्रकारले उही संयमशील हुन्छ, जसले प्रज्ञावान् भएर आफूलाई वशमा राख्दछ ।’^{२६१}

चौथो उपचिकावर्ग समाप्त ।

उदान

यस वर्गमा – धमिरो, विरालो, मुसो, बिच्छी, न्याउरी, स्याल, मृग, गोरु, सुँगुर हात्ती – यी दस प्रश्नहरू विसर्जित गरिएका छन् ।

सिंहवर्ग

१. सिंहाङ्ग प्रश्न

१. सिंहका सात गुण विषयमा प्रश्न

४१. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सिंहको सात गुण हुनुपर्छ । ती सात गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जसरी सिंह कुनै दाग नलागेको खैरो रङको हुन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुमा निर्मल पवित्र र स्थिर चित्तको हुनुपर्छ । महाराज ! सिंहको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, सिंह आफ्नो चार खुट्टाको भरमा निकै छिटो दार्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु चार ऋद्धिहरूले युक्त हुनुपर्छ । महाराज ! सिंहको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, सिंह निकै सुहाउँदो जगर भएको हुन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु सुन्दर शील रूपी जगर भएको हुनुपर्छ । महाराज ! सिंहको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! जसरी सिंह ज्यान जाला तर कसैको सामु निहरुँदैन, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु चीवर (वस्त्र), पिण्डपात (भोजन), शयनासन (सुत्ने ठाउँ), र ग्लानप्रत्यय (औषधी) प्राप्त भएन भने पनि कसैका सामु भुक्न हुँदैन । महाराज ! सिंहको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! सिंहले जुन ठाउँमा लबटो हान्छ, त्यहीँको मासु खान्छ, राम्रो मासु कुन ठाउँमा पाइएला भनेर त्यसको फिक्री गर्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एउटा घर पनि नछाडेर क्रमशः भिक्षा माग्दै जानुपर्छ । घरलाई चुनेर रोजेर जान हुँदैन । पाइएको भिक्षामा गाँसमा जे आउँछ, त्यही खानुपर्छ, कुनचाहिँ स्वादिलो छ, भनेर त्यतापट्टि लाग्न हुँदैन । शरीरलाई चाहिने जति मात्र खानुपर्छ, धेरै ठुसेर खानु हुँदैन ।”

(६) “महाराज ! फेरि, जसरी सिंहले आफ्नो सिकारबाट केही जोगाएर राख्दैन । जुन एकपटक खाना खाएको छ, फेरि गएर दोहोरो खाँदैन । त्यसैले योगसाधक भिक्षुले धन आदिको सङ्ग्रह गर्न हुँदैन । महाराज ! सिंहको यो छैटौँ गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(७) “महाराज ! फेरि, जसरी सिंहलाई अनिष्टको भय हुँदैन र त्यसले पाएको वस्तु कोचीकोची खाँदैन, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले भोजन नपाउँदा त्रास गर्दैन र पाएपछि भने बडो होसियारीसाथ भोजनका दोषहरूबारे विचार गर्दै शरीर धारण गर्न जति चाहिन्छ त्यति मात्र खानुपर्छ । महाराज ! सिंहको यही सातौँ गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर महाकाश्यपको प्रशंसा गर्दै देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु हो ! काश्यप जस्तो पायो त्यस्तै पिण्डपात (भिक्षा) मा सन्तुष्ट रहने हुन् । जस्तो भोजन पायो त्यस्तैमा सन्तुष्ट रहनेको प्रशंसा गर्दछु । पिण्डपात गर्ने काममा कुनै दोष दिँदैन । भिक्षा नपाएमा पनि उसले त्रास गर्दैन । पाउँदा भने धेरै खाँदा उत्पन्न हुने दोषबारे विचार गर्दै शरीरलाई कायम राख्न अलिकति खान्छ ।’

२. चक्रवाकाङ्गप्रश्न

२. चखेवाका तीन गुण विषयमा प्रश्न

४२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि चखेवाका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! चखेवाले आफ्नो जोडीलाई जीवनभरि छाड्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले जीवनभरि मनन गरेर ध्यान अभ्यासलाई छाड्नु हुँदैन । महाराज ! चखेवाको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, चखेवाले लेउ र पानीमा उम्रने भार खाएर सन्तुष्ट रहन्छ । त्यो सन्तोषबाट उसको बल र सौन्दर्य कहिल्यै घट्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक जे-जति पाइन्छ, त्यसैमा सन्तुष्ट रहनुपर्छ । जे-जति पाइन्छ, त्यसैमा सन्तुष्ट रहने भिक्षु शीलमा, समाधिमा, प्रज्ञामा,

विमुक्तिमा, विमुक्ति ज्ञानदर्शनमा र सबै पुण्य धर्ममा क्षीण हुँदैन । महाराज ! चखेवाको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, चखेवाले कुनै जीवलाई सताउँदैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले कसैलाई कुट्न हुँदैन । ऊ लज्जालु, दयालु र सबै सत्त्व प्राणीहरूप्रति करुणाशील हुनुपर्छ । महाराज ! चखेवाको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! चक्रवाकजातकमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘जो न हत्या गर्दछ, न गराउँछ, न हरण गर्छ न हरण गर्न लगाउँछ, सबै जीवहरूप्रति अहिंसाको भाव राख्दछ उसको सबैप्रति ईर्ष्या रहँदैन ।’^{२६३}

३. पेणाहिकाङ्गप्रश्न

३. सारस (पेणाहिक) चराका दुई गुण विषयमा प्रश्न

४३. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि सारस (पेणाहिक) चरोमा दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! सारस, चरोले आफ्नो लोग्नेमाथिको ईर्ष्याले गर्दा आफ्ना बच्चाहरूलाई समेत पालन-पोषण गर्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो मनमा उत्पन्न भएका क्लेशहरूप्रति ईर्ष्या गर्नुपर्छ । स्मृतिप्रस्थानबाट संयमरूपी शिखरमा तिनलाई राखेर मनको दैलोमा कायगतासतिको भावना गर्नुपर्छ । महाराज ! सारस चरोको यही पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, सारस चरो दिनभरि जङ्गलमा आहारा चारो खाएर बेलुकातिर आफ्नो रक्षाको लागि बथानमा आएर मिसिन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो भित्रको गाँठो फुकाउन एकलै एकान्तको सेवन गर्नुपर्छ । यदि एकान्तमा मन लागेन भने, निन्दाबाट जोगिन भिक्षुसङ्घमा आएर सम्मिलित हुनुपर्छ – सङ्घको आडमा बस्नुपर्छ । महाराज ! सारस चरोको यही दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।

‘जङ्गलमा एकलै पर बस्नुपर्छ लोक-जन्जालबाट मुक्त भएर बस्नुपर्छ । यदि त्यहाँ मन लागेन भने, स्मृतिमान् सङ्घको संरक्षणमा आएर बस्नुपर्छ ।’^{२६४}

४. गृहकपोताङ्गप्रश्न

४. घर परेवाको एक गुण विषयमा प्रश्न

४४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा घर परेवाको एउटा गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण कुन हो ?”

(१) “महाराज ! परेवा जसको घरमा बसेको छ, त्यहाँको कुनै वस्तु देखेर लोभ-लालच गर्दैन, त्योप्रति अनासक्त भएर बस्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले गृहस्थहरूका घरमा गएर परिवारका पुरुष, स्त्री, कुर्सी, मेच, लुगाफाटो, गहना, भोजन वा अन्य भोग-सामग्रीहरू देखेर लोभ-लालच गर्न हुँदैन – तीप्रति अनासक्त र अन्यमनस्क भएर (चित्तलाई अन्तै लगाएर) बस्नुपर्छ । भिक्षुले यस कुरोमा हरदम ध्यान दिनुपर्छ । महाराज ! परेवाको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! चुल्लनारद जातकमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘गृहस्थ-कुलहरूमा गएर खाने-पिउने वस्तु पाएमा मात्राअनुसार खानु-पिउनुपर्छ, सुन्दरतातिर ध्यान दिन हुँदैन ।’^{२६५}

५. उल्लूकाङ्गप्रश्न

५. उल्लू (लाटोकोसेरो) का दुई गुण विषयमा प्रश्न

४५. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि उल्लूका दुई गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! उल्लू र कागमा स्वाभाविक शत्रुता हुन्छ । त्यसो हुँदा उल्लूले राती कागहरूको बथानमा गएर धेरैलाई मारिदिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले अज्ञानलाई शत्रु ठानेर एकलै साधनामा बसी त्यसलाई नष्ट गर्ने प्रयत्न गर्नुपर्छ । महाराज ! उल्लूको यही पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि उल्लू एकान्तमा कतै लुकेर उँधिरहन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु एकान्तमा ध्यान लगाएर मग्न रहनुपर्छ । महाराज ! उल्लूको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! संयुक्तनिकायमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु हो ! भिक्षुले एकान्तमा ध्यान लगाएर मनन गर्दछ – यो दुःख हो, यो दुःखको कारण हो, यो दुःखको निरोध हो र यो दुःख-निरोध गर्ने उपाय (मार्ग) हो ।’^{२६६}

६. शतपत्राङ्गप्रश्न

६. सारसको एक गुण विषयमा प्रश्न

४६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सारसको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण कुन हुन् ?”

(१) “महाराज ! सारसले शब्दद्वारा बताउँछ कि शुभ हुनेछ कि अशुभ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले धर्मदेशना गर्दै मानिसहरूलाई प्रकट गरिदिनुपर्छ कि नरक कति डरलाग्दो हुन्छ र

निर्वाण शान्तिकर । महाराज ! सारसको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर पिण्डोल भारद्वाजले पनि भनेका छन् –

‘नरकमा भय र त्रास छ भने, निर्वाणमा सुख नै सुख । यी दुवै कुरा योगीले खुलस्त सम्झाउनुपर्छ ।’

७. बागुरिकाङ्गप्रश्न

७. चमेरोका दुई गुण विषयमा प्रश्न

४७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि चमेरोका दुई गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! चमेरो घरभित्र आएर यताउता उडेर कहीं पनि बस्दैन, रोकिँदैन । त्यसरी नै, योग-साधना गर्ने भिक्षुले भिक्षाटनमा लागि गाउँमा गएर पिण्डपात प्राप्त गरेको लगत्तै गइहाल्नुपर्छ, रोकिनु हुन्न । महाराज ! चमेरोको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, चमेरो अरूको घरमा बसे पनि त्यसको कुनै हानि गर्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले गृहस्थहरूका घरमा गई घरिघरि मागेर दुःख दिनु हुँदैन, कुनै फर्माइस गर्न हुँदैन, कुनै नराम्रो हावभाव गर्न हुँदैन, कुनै प्रतिकूल कुरा गर्न हुँदैन, उनीहरूका साथ दुःख-सुख प्रकट गर्नु हुँदैन, उनीहरूलाई कुनै पछुतो गराउन हुँदैन, र उनीहरूका काममा कुनै बाधा दिन हुँदैन । तर सदा उनीहरूको उन्नतिको कामना गर्नुपर्छ । महाराज ! चमेरोको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! दीघनिकायको लक्षण-सुत्तमा देवातिदेव भगवान्‌ले पनि भन्नुभएको छ –

‘श्रद्धा, शील, विद्या, बद्धि, त्याग, अनेक प्रकारका असल धर्महरू धन धान्य, खेत, पुत्र, स्त्री, पशुले, नाता-कुटुम्ब, बन्धुबान्धव, बल, सौन्दर्य र सुख – जस्तोसुकै अवस्थामा मानिसहरू रहून् – ऊ यही चाहन्छ कि सबैलाई फाइदा भई उनीहरूको बढोत्तरी होस् ।’^{२६७}

८. जलौकाङ्गप्रश्न

८. जुकाको एक गुण विषयमा प्रश्न

४८. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा जुकाको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जुकाले जहाँ समात्छ त्यहीं मन लगाएर रगत चुस्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले जुन विषयमा ध्यान लगाउँछ, त्यसमा तल्लीन रहन्छ-त्यहाँका रूप, रङ, स्थान, फैलाई घेराई,

पहिचान, चिन्ह-सबै थोक बुझ्छ । यसरी ध्यान गरेर उसले विमुक्ति-रस पिउँछ । महाराज ! जुकाका यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर अनुरुद्धले पनि भन्नुभएको छ :-

‘ध्यानमग्न भएर परिशुद्ध चित्तले विमुक्ति-रस पिउनुपर्छ ।’

९. सर्पाङ्गप्रश्न

९. सर्पका तीन गुण विषयमा प्रश्न

४९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सर्पका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! सर्प पेटको बलले हिंड्छ । त्यस्तै योगसाधक भिक्षु प्रज्ञाको बलमा हिंड्नुपर्छ । महाराज ! प्रज्ञाको बलले हिंड्दा उसलाई सत्य-ज्ञान प्राप्त हुन्छ । त्यसले भिक्षुको अनुकूल गुणलाई ग्रहण गर्दछ र प्रतिकूल वस्तुहरूलाई छाडिदिन्छ । महाराज ! सर्पको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, सर्प अगाडि बढ्दा जडी-बुटीबाट जोगिएर जान्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु दुराचारबाट जोगिएर जानुपर्छ । महाराज ! सर्पको दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, सर्प जसरी मानिसलाई देखासाथ डराउँछ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले खराब विचारमा परेर आफू ब्रह्मचर्य जीवनदेखि अधीर हुनु वा डराउनुपर्छ । उसले सोच्छ – ‘अहो ! आज त मैले धोका पो खाएँ, यो खति पूरा गर्न सकिन्न ।’ महाराज ! सर्पको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! दुई किन्नरहरूबारे भल्लाटिय जातकमा भनिएको छ :-

‘हे सिकारी ! हामी दुवैले जुन एक रात बितायौं, आफ्नो इच्छाको विरुद्ध, एक-अर्कोको ध्यानमा, त्यही एक रातको पश्चाताप गर्दै हामी शोक गर्दछौं कि त्यो रात फेरि नआवस् ।’^{२६५}

१०. अजगराङ्गप्रश्न

१०. अजिङ्गरको एक गुण विषयमा प्रश्न

५०. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा अजिङ्गरको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जसरी अजडको शरीर भएको बिचरो अजिङ्गर धेरै दिनसम्म पेटभरि आहारा नापाउँदा भोकै बस्छ, तैपनि केही खाएर बाँचिरहन्छ, त्यसरी नै, भिक्षाटन गरेर अरूको पिण्डपातबाट पेट पाल्ने, आफूले केही पनि नलिने, भिक्षुले बराबर पेटभरि आहारा पाउन दुर्लभ भएमा, असल

कुलपुत्रले चार-पाँच गाँस भोजन गरेर नै अवशिष्ट पेट पानीले भर्नुपर्छ । महाराज ! अजिङ्गरको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘गिलो या सुक्खा केही पनि खाँदा पेटभरि खानु हुँदैन । खाली पेट या थोरै नै खाएर रहने भएर भिक्षु प्रव्रजित होस् । चार-पाँच गाँस खाएपछि केही नपाएमा पानी पिएर पेट भरोस्, आत्मसंयत भिक्षुका लागि यही नै पर्याप्त छ ।’^{२६९}

पाँचौं सिंहवर्ग समाप्त ।

उदान

यस वर्गमा – सिंह, चखेवा, पेणाहिक, घरपरेवा, उल्लू, सारस, चमेरो, जुका, सर्प र अजिङ्गरका गुण – यी दस प्रश्नहरूको उत्तर दिएको छ ।

६. मर्कटकवर्ग

१. पन्थमर्कटकाङ्गप्रश्न

१. माकुराको एक गुण विषयमा प्रश्न

५१. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा माकुराको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण कुनचाहिँ हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै माकुरा बाटोमा आफ्नो जाल फैलाएर बसिरहन्छ । यदि कुनै कीरा, भिँगा या पुतली जालोमा फँसेमा त्यसले समातेर खान्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले छ द्वारहरूमा स्मृतिप्रस्थानको जाल फैलाएर बसिरहनुपर्छ – यदि त्यसमा कुनै क्लेश बाँधियो भने भट्ट त्यसलाई समातेर त्यहीं मारिदिनुपर्छ । महाराज ! माकुराको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर अनुरुद्धले पनि भन्नुभएको छ –

‘छ द्वारहरूमा चित्तलाई रोकेर राख्नुपर्छ, श्रेष्ठ र उत्तम स्मृतिप्रस्थानद्वारा । यदि त्यसमा कुनै क्लेश आइपर्थो भने, ज्ञानीले त्यसलाई नष्ट गरिदिनुपर्छ ।’

२. स्तन्यपायिबालाङ्गप्रश्न

२. दुध चुस्ने बच्चाको एक गुण विषयमा प्रश्न

५२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा दुध चुस्ने बच्चाको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै दुध चुस्ने बच्चाले आफ्नो मात्र वास्ता गर्दछ, दुध चुस्नाका लागि रुन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले राम्रो उद्देश्यको लागि मात्र ध्यान दिनुपर्छ । उपदेश, धर्मचर्चा, चालचलन, एकान्तसेवन, गुरुजनलाई सहवास, सत्सङ्ग आदि उच्च धर्मज्ञान प्राप्त गर्नुको एकमात्र उद्देश्य राख्नुपर्छ । महाराज ! दुध चुस्ने बच्चाको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! दीघनिकायको परिनिर्वाण सूत्रमा देवातिदेव भगवान्ले भन्नुभएको छ –

‘आनन्द ! सुन, राम्रो उद्देश्यप्रति चेष्टा गर, त्यसैमा लाग ! प्रमाद नगरी, संयत भएर स्वयंलाई वशमा पारेर उच्च र असल उद्देश्यको सोच – विचारमा लागि रहनुपर्छ ।’^{२७०}

३. चित्रकधरकूमाङ्गप्रश्न

३. स्थल कछुवाको एक गुण विषयमा प्रश्न

५३. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा स्थल कछुवाको एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै स्थल कछुवा पानीमा हुने डरले गर्दा पानीबाट निस्केर डुल्छ, त्यसबाट उसको आयु घट्दैन । त्यसरी नै योगसाधक भिक्षुले प्रमादमा भय देख्नुपर्छ र अप्रमादमा गुण । यस प्रकार ऊ, आफ्नो भिक्षुभावमा घट्दैन, ऊ निर्वाणको नजिक पुग्दछ । महाराज ! भिक्षुमा स्थल कछुवाको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धम्मपदमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ – ‘अप्रमादमा लागेको भिक्षुले प्रमादमा भय देख्छ, ऊ पतित हुँदैन, निर्वाणसम्म आइपुग्छ ।’^{२७१}

४. उपवनाङ्गप्रश्न

४. जङ्गलका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

५४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा जङ्गलको पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै जङ्गल दुष्टहरूको लुक्ने ठाउँ हो । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले अरूहरूको अपराध वा दोषलाई लुकाउनुपर्छ, त्यसलाई प्रकट गर्न हुँदैन । महाराज ! भिक्षुमा जङ्गलको यही पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै जङ्गल निर्जन रहन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुको मन राग, द्वेष, मोह, मान, क्लेश र आत्मदृष्टिको जन्जालबाट मुक्त हुनुपर्छ । महाराज ! जङ्गलको यही एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जङ्गल एकान्त स्थान हुन्छ, मानिसहरूको कोलाहलले रहित हुन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु पाप, खराब र नीच धर्महरूदेखि रहित हुनुपर्छ । महाराज ! जङ्गलको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै जङ्गल शान्त र शुद्ध हुन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु शान्त, शुद्ध, नम्र र अभिमानरहित हुनुपर्छ । महाराज ! जङ्गलको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, जङ्गल साधु-सन्तहरू बस्ने ठाउँ हो । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु साधुसन्तहरूको सङ्गतिमा रहनुपर्छ । महाराज ! जङ्गलको यही पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! संयुक्तिकायमा देवातिदेव भगवान्‌ले भन्नुभएको छ :-

‘एकान्तमा बस्ने सत्पुरुषहरूका साथ, जो संयमशील र ध्यान गर्ने उत्साही र पण्डित छन्, सदा उनीहरूको सङ्गत गर ।’^{२७२}

५. वृक्षाङ्गप्रश्न

५. वृक्षका तीन गुण विषयमा प्रश्न

५५. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा वृक्षका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै रूखमा फूल र फल लाग्दछन् । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफूमा विमुक्तिका फूल र श्रामण्यका फल लगाउनुपर्छ । महाराज ! रूखको यही पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै रूख आफ्नो तल बसेका मानिसहरूलाई छाया दिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफूतिर आएका मानिसहरूलाई मान गरेर उनीहरूलाई योग्य वस्तु दिनुपर्छ र धर्मका कुरा सुनाउनुपर्छ । महाराज ! रूखको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! जस्तै रूखले आफ्नो छाया दिन कुनै भेदभाव राख्दैन, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले सबै मानिसहरूप्रति भेदभाववेगर समानरूपले व्यवहार गर्नुपर्छ । चोर, जल्लाद, शत्रु र आफ्ना मानिसहरू प्रति समानरूपले मैत्री-भावना गर्नुपर्छ – यिनीहरू वैर, हिंसा, क्रोध र पाप-विचारहरूदेखि अलग होऊन् । महाराज ! रूखको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज - धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ :-

‘आफूलाई हत्या गर्न लागेका देवदत्त, चोर अंगुलिमाल, धनपाल हात्ती र छोरा राहुल सबैका प्रति भगवान् समान हुनुहुन्थ्यो ।’

६. मेघाङ्गप्रश्न

६. बादलका पाँच गुण विषयमा प्रश्न

५६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा बादलका पाँच गुण हुनुपर्छ । ती पाँच गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै बादलबाट पानी परेर धूलोलाई बसाइदिन्छ । महाराज ! बादलको यही पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै बादलबाट पानी परेर, त्यसले जमिनको तातोपनलाई चिसो पारिदिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले मैत्री-भावनाले देवताहरू र मानिसहरूका साथ यस संसारलाई शीतल पारिराख्नुपर्छ । महाराज ! बादलको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै बादलबाट पानी परेर त्यसले बीउलाई उमारिदिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले मानिसमा श्रद्धाको बीउ रोपेर तीन सम्पत्तिहरूलाई उमारिदिनुपर्छ – दिव्यसम्पत्ति, मनुष्यसम्पत्ति र परमार्थ निर्वाणसम्पत्ति । महाराज ! बादलको यही तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै बादल आफ्नो समयमा पानी परेर त्यसले जमिनमा उम्रने घाँस, रूख, लहरो, झार, जडीबुटी र वनस्पतिहरूको रक्षा गर्दछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले मनन गर्दै भिक्षु-व्रतको पालन गर्नुपर्छ । मनन गर्नुको अभ्यासमा नै सबै पुण्य धर्म टिकेको हुन्छ । महाराज ! बादलको यही चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(५) “महाराज ! फेरि, जस्तै बादलबाट पानी पर्दा त्यसले खोला, ताल, पोखरी, खाडल, सरोवर, दुलो, कुवा, सबैलाई टनाटन भरिदिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले धर्मबादलबाट पानी पारेर जिज्ञासुहरूको मनलाई पुरै भरिदिनुपर्छ । महाराज ! बादलको यो पाँचौं गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापछि स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘सय र हजार योजन टाढा भए पनि कुनै जिज्ञासु व्यक्तिलाई देखेर त्यसै बेला त्यहाँ गएर महामुनिले उसलाई धर्मोपदेश दिनुहुन्छ ।’^{२७३}

७. मणिरत्नाङ्गप्रश्न

७. मणिरत्नका तीन गुण विषयमा प्रश्न

५७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा मणिरत्नका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! मणिरत्न सर्वथा शुद्ध हुन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुको जीविका शुद्ध हुनुपर्छ । महाराज ! मणिरत्न यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै मणिरत्नलाई कुनै अन्य पदार्थमा मिसाउन सकिन्न । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु खराब साथीसँग मिल्न हुँदैन । महाराज ! मणिरत्नको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै मणिरत्न अन्य बहुमूल्य रत्नहरूका साथ राखिन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले उत्तम र श्रेष्ठ पुरुषहरूका साथ बास गर्नुपर्छ – जसले सन्मार्ग समातेका छन्, जो फलमा स्थिर भएका छन्, जो शैक्ष भइसकेका छन्, जो स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी वा अर्हत्पदमा पुगी सकेका छन्, जो तीनवटै विद्या, छ अभिज्ञा, भिक्षुभाव, इत्यादि रत्नहरूले युक्त छन् । महाराज ! मणिरत्नको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्‌ले पनि सुत्तनिपातमा भन्नुभएको छ –

‘सदा ध्यान दिएर शुद्ध पुरुषहरूले शुद्ध पुरुषहरूका साथ नै रहनुपर्छ । उनीहरूले ज्ञानीका साथमा बसेर आफ्नो दुःखहरूलाई समाप्त गरून् ।’

८. मृगयु-अङ्गप्रश्न

८. सिकारीका चार गुण विषयमा प्रश्न

५८. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सिकारीका चार गुण हुनुपर्छ । ती चार गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै सिकारी चाँडो थाक्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु थाक्न हुन्न । महाराज ! भिक्षुमा सिकारीको यो पहिलो गुण हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै सिकारीले मृगको खोजीमा आफ्नो चित्त लगाइरहन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो ध्यानमै चित्त लगाइरहनुपर्छ । महाराज ! सिकारीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै सिकारीले आफ्नो कामको उचित अवसर बुझेको हुन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एकान्तमा आसन लगाउनुको उचित अवसर जान्नुपर्छ – यो आसन लगाउने र यो आसनबाट उठ्ने अवसर हो । महाराज ! सिकारीको यही तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै सिकारी मृगलाई देखेर खुसी हुन्छ – ‘यसलाई समात्छु ।’ त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुमा ध्यान गर्ने आलम्बनलाई देखेर आध्यात्मिक प्रसन्नता हुनुपर्छ – ‘यसमा अभ्यास गरेर म आगामी अवस्थालाई प्राप्त गर्नेछु ।’ महाराज ! सिकारीको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर मोघराजले पनि भन्नुभएको छ –

‘आलम्बन पाएर ध्यानमा लीन रहने भिक्षु अत्यन्त प्रसन्न हुन्छ – यो भन्दा माथिल्लो अवस्था प्राप्त गरूँला ।’

९. बाडिसिकाङ्गप्रश्न

९. जालहारीका दुई गुण विषयमा प्रश्न

५९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ, कि भिक्षुमा जालहारीका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जालहारीले बल्ली फ्याँकेर माछालाई फँसाउँछ । त्यसरी नै योगसाधक भिक्षुले माथिको श्रामण्यको फललाई आफ्नो ज्ञानले बल्लीले फसाउनुपर्छ । महाराज ! जालहारीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै सिकारीले मृगको खोजीमा आफ्नो चित्त लगाइरहन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो ध्यानमै चित्त लगाइरहनुपर्छ । महाराज ! सिकारीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै सिकारीले आफ्नो कामको उचित अवसर बुझेको हुन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एकान्तमा आसन लगाउनुको उचित अवसर जान्नुपर्छ – यो आसन लगाउने र यो आसनबाट उठने अवसर हो । महाराज ! सिकारीको यही तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! फेरि, जस्तै सिकारी मृगलाई देखेर खुसी हुन्छ – ‘यसलाई समात्छु ।’ त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुमा ध्यान गर्ने आलम्बनलाई देखेर आध्यात्मिक प्रसन्नता हुनुपर्छ – ‘यसमा अभ्यास गरेर म आगामी अवस्थालाई प्राप्त गर्नेछु ।’ महाराज ! सिकारीको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर मोघराजले पनि भन्नुभएको छ –

‘आलम्बन पाएर ध्यानमा लीन रहने भिक्षु अत्यन्त हुन्छ – यो भन्दा माथिल्लो अवस्था प्राप्त गरूँला ।’

९. बाडिसिकाङ्गप्रश्न

९. जालहारीका दुई गुण विषयमा प्रश्न

५९. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ, कि भिक्षुमा जालहारीका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जालहारीले बल्ली फ्याँकेर माछालाई फसाउँछ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले माथिको श्रामण्यको फललाई आफ्नो ज्ञानको बल्लीले फसाउनुपर्छ । महाराज ! जालहारीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! जस्ते जालहारीले अलिकति चारा मिल्काएर ठूलठूला माछाहरूलाई समाच्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले निकृष्ट सांसारिक उपभोगलाई छाडिदिनुपर्छ । यस निकृष्ट सांसारिक उपभोगलाई त्यागेर उसले उत्कृष्ट श्रामण्य-फल पाउँछ । महाराज ! जालहारीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर राहुलले पनि भन्नुभएको छ –

‘संसारका उपभोगहरूलाई छाडेर, उसले चार फल र छ अभिज्ञा, अनि निर्वाण पनि प्राप्ति गर्दछ, जो अनिमित्त, अप्रणिहित र शून्य छ ।’

१०. तक्षकाङ्गप्रश्न

१०. सिकर्मीका दुई गुण विषयमा प्रश्न

६०. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा सिकर्मीका दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज जस्तै सिकर्मीले कालो धागोको चिन्ह दिएर काठलाई चिर्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले बुद्धको उपदेशको चिन्ह दिएर, शीलको जमिनमा उभिएर, श्रद्धाको हातमा प्रज्ञाको बसिलाले क्लेशरूपी रूखलाई काटिदिनुपर्छ । महाराज ! सिकर्मीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज जस्तै सिकर्मीले रूखको कमजोर भागलाई हटाएर दृढ (कडा) भाग लिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले भिक्षुका व्यर्थ विवादहरूमा पर्नु हुन्न – शाश्वतवाद ठीक हो या उच्छेदवाद; के जुन जीव छ त्यही शरीर हो या जीव अर्को हो र शरीर अर्को; यो राम्रो हो, त्यो राम्रो हो; यो संसारको निर्माता कोही छैन, यी कुराहरू हुन सक्दैनन्; मानिसले केही गर्न सक्दैन, ब्रह्मचर्यव्रतको कुनै लाभ छैन, जीव नष्ट हुन्छ, फेरि नयाँ जीव उत्पन्न हुन्छ, संस्कार नित्य छ, जसले गर्छ, उसैले भोग्छ; अरूले गर्दछ र अरूले नै भोग्दछ, कर्मको विषयमा अरू पनि गलत धारणाहरू इत्यादि । यो र यसै प्रकारका अन्य व्यर्थ विवादहरूलाई हटाएर, संस्कारहरूको अत्यन्त शून्य र निःसार स्वभावलाई समात्नुपर्छ । महाराज ! सिकर्मी यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! सुत्तनिपातमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘भुसलाई निफनेर भिकिदेऊ, ढुङ्गालाई केलाएर बाहिर फाल । म भन्ने ढोंगी साधुलाई र व्यर्थ विवादलाई हटाइदेऊ । पानी व्यक्तिहरू र खराब विचारहरूलाई हटाएर, शुद्ध पुरुषहरूले स्मृतिमान भएर शुद्ध पुरुषहरूका साथ नै रहनुपर्छ ।’

उदान

यस वर्गमा माकुरा, दुध चुस्ने बच्चा, स्थल, कछुवा, जङ्गल, रूख, बादल, मणिरत्न, सिकारी, जालहारी, सिकर्मी – यी दश प्रश्नहरू व्याख्यात छन् ।

७. कुम्भाङ्ग प्रश्न

७. गाग्रोको एक गुण विषयमा प्रश्न

६१. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा गाग्रो एक गुण हुनुपर्छ । त्यो एक गुण के हो ?”

(१) “महाराज ! जस्तै भरिएपछि गाग्रो शब्द उत्पन्न गर्दैन । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले श्रमणभावको चरम सीमासम्म पुगेर र धर्मको धुरन्धर विद्वान् बनेर पनि गर्व हुँदैन, उसले अभिमान गर्न हुँदैन, धाक लगाउन हुँदैन । तर सरल, शान्त र थोरै बोल्ने हुनुपर्छ । महाराज ! गाग्रोको यो एक गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! सुत्तनिपातमा देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ –

‘खाली गाग्रो मात्र बज्छ, भरिएको चुप लाग्छ । मूर्ख रित्तो गाग्रोभै हो, पण्डित भरिएको सरोवरजस्तै हो ।’^{२७४}

२. कालायसाङ्गप्रश्न

२. कलहंसको दुई गुण विषयमा प्रश्न

६२. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा कलहंसको^{२७५} कलहको दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! कलहंस सुत्दाखेरि पनि आफ्नो शरीरलाई सम्हालेर उभिन्छ । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुले सधैं तत्परतासाथ मनन गर्दैरहनुपर्छ । महाराज ! कलहंसको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि जस्तै कलहंसले एक पटक पानी पिएर त्यसलाई ओकल्दैन, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले एक पटक श्रद्धा जागेपछि त्यसलाई कहिल्यै अन्त हुन दिनु हुँदैन – उहाँ सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् एकदम महान् हुनुहुन्छ, धर्म स्वाख्यात छ, सङ्ग असल आरुढ हुन्छ, रूप वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान अनित्य छन् – सो बुझेर जो एक पटक उत्पन्न भएको छ, त्यसलाई फेरि कहिल्यै छाड्न हुँदैन । महाराज ! कलहंसको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा रहनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘जो पुरुष ज्ञान-दर्शन गरेर परिशुद्ध भएको छ, बुद्ध धर्मअनुसार हिंडेर जो लक्ष्यसम्म पुगेको छ, परमपदको एक ठूलो भाग मात्र होइन उसले त्यसलाई पूर्ण रूपले पाउँछ ।’

‘जो पुरुष ज्ञान-दर्शन गरेर परिशुद्ध भएको छ, बुद्ध धर्मअनुसार हिंडेर जो लक्ष्यसम्म पुगेको छ, परमपदको एक ठूलो भाग मात्र होइन उसले त्यसलाई पूर्ण रूपले पाउँछ ।’

३. छात्राङ्गप्रश्न

३. छाताका तीन गुण विषयमा प्रश्न

६३. “भन्ते नागसेन ! तपाईं जो भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा छाताका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै छाता शिरमातिर रहन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु क्लेशमाथि रहनुपर्छ । महाराज ! भिक्षुमा छाताको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै छातालाई डन्डाले शिरमा अड्याइरहन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले उचित रूपले मनन गर्ने अभ्यासले आफूलाई अड्याइरहनुपर्छ । महाराज ! छाताको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै छाताले हावा गर्मी र पानीलाई रोक्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले भिन्न-भिन्न श्रमण र ब्राह्मणहरूका अनेकानेक सिद्धान्तको वायु तीन प्रकार (राग, द्वेष, मोह) को आगोको सन्तापलाई र क्लेशहरूको वर्षालाई रोक्नुपर्छ । महाराज ! छाताको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘जस्तै प्वाल नपरेको दृढ स्तम्भयुक्त ठूलो छाताले हावा, गर्मी र पानीलाई रोक्छ, त्यसरी नै, बुद्धपुत्रले शीलको छाता धारण गर्दछ, जसले क्लेशको वर्षालाई र तीन प्रकारका आगोको सन्तापलाई रोक्छ ।’

४. क्षेत्राङ्गप्रश्न

४. खेतका तीन गुण विषयमा प्रश्न

६४. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा खेतका तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै खेत नालीहरूले युक्त हुन्छ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो व्रत नियमहरूका नालीहरूबाट युक्त हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै खेतमा क्यारीहरू बनाइएको हुन्छ, ती क्यारीहरूमा पानीलाई रोकेर (बाँधेर) धान उमारिन्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले शील र लाजको सीमाले बाँधेको हुनुपर्छ; त्यस बाँधमा भिक्षु-भावलाई रोकेर चार श्रामण्य-फल पुष्ट गर्नुपर्छ । महाराज ! खेतको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! जस्तै खेत धानका बालाहरूले लादिएको हुन्छ, त्यसलाई देखेर किसान आनन्दित हुन्छ – अलिकति वीऊ रोप्दा धेरै धान फल्छ, धेरै रोप्दा भन् धेरै । त्यसरी नै, योग-

साधक भिक्षुले उत्साहपूर्वक राम्रो गुण आफूमा उत्पन्न गर्नुपर्छ, दायकहरूलाई प्रसन्न तुल्याउनुपर्छ – थोरै दिए धेरै हुन्छ, धेरै दिए त्योभन्दा पनि धेरै हुन्छ । महाराज ! खेतको यही तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! विनयपिटकमा आर्य स्थविर उपलीले पनि भन्नुभएको छ –

‘भिक्षु धेरै फल उम्रने खेतभै हुनुपर्छ । यही सबैभन्दा उत्तम खेत हो, जसले थोरै रोप्दा पनि धेरै फल दिन्छ ।’

५. अगदाङ्गप्रश्न

५. औषधीको दुई गुण विषयमा प्रश्न

६५. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा औषधी दुई गुण हुनुपर्छ । ती दुई गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! औषधीका किरा पर्दैन । त्यस्तै, योगसाधक भिक्षुको मनमा क्लेश पर्नु हुँदैन । महाराज ! औषधीको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “फेरि जस्तै औषधीले डसेको, छोएको, खाएको, पिएको, निलेको वा चाटेको सबै प्रकारका विषलाई हटाइदिन्छ । त्यस्तै योगसाधक भिक्षुको राग, द्वेष, मोह, अभिमान र आत्मदृष्टि सबैको विषलाई मारिदिनुपर्छ । महाराज ! औषधीको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! देवातिदेव भगवान्ले पनि भन्नुभएको छ :-

‘जुन योगीले संस्कारहरूको स्वभावलाई देख्ने इच्छा राख्दछ, उसले क्लेश-विषलाई पहिले नष्ट गरिदिनुपर्छ ।’

Dhamma.Digital

६. भोजनाङ्ग प्रश्न

६. भोजनका तीन गुण विषयमा प्रश्न

६६. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा तीन गुण हुनुपर्छ । ती तीन गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै भोजन सबै जीवहरूको आधार हो । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले सबै जीवहरूलाई निर्वाणको बाटोमा हिंड्न आधार बनाउनुपर्छ । महाराज ! भोजनको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(२) “महाराज ! जस्तै भोजन सबै जीवहरूको आधार हो । महाराज ! फेरि, जस्तै भोजनले जीवहरूमा वृद्धि गर्दछ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले पुण्य वृद्धि गर्नुपर्छ । भोजनको यो दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! फेरि, जस्तै भोजनलाई सबै मानिसहरूले मन पराउँछन् । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षु सबै मानिसहरूको प्यारो हुनुपर्छ । महाराज ! भोजनको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! स्थविर महामौद्गल्यायनले पनि भन्नुभएको छ –

‘संयम नियम, शील र व्रतको पालन गरेर योगी सबै व्यक्तिहरूको प्यारो भएर बस्नुपर्छ ।’

७. इष्वासाङ्गप्रश्न

७. धनुर्धारीका चार गुण विषयमा प्रश्न

६७. “भन्ते नागसेन ! तपाईं भन्नुहुन्छ कि भिक्षुमा धनुर्धारीका चार गुण हुनुपर्छ । ती चार गुणहरू के-के हुन् ?”

(१) “महाराज ! जस्तै धनुर्धरले वाण चलाउन आफ्नो खुट्टालाई जमिनमा ठीकसँग राख्दछ, घुँडालाई सोभो पार्दछ, हातलाई कम्मरको आड दिएर स्थिर राख्दछ, सारा शरीरलाई रोक्छ, एक हातले धनुषलाई समातेर, अर्कोले तीर चढाउँछ, मुट्टीलाई कसेर दबाउँदछ, औंलाहरूलाई जोछ, घाँटी तन्काउँछ, मुख बन्द गर्छ, एउटा आँखाले लक्ष्य-साधन गर्दछ र विश्वास गर्दछ कि ‘मारिदिन्छु’ । महाराज ! त्यसरी नै योगसाधक भिक्षुले शीलको जमिनमा वीर्य (पराक्रम) को खुट्टा राख्दछ, क्षमाशीलता र दयालाई सोभो गर्दछ, संयमले चित्तलाई आड दिन्छ, यस नियमहरूले आफूलाई रोकिराख्छ, इच्छा र अभिलाषालाई दबाई दिन्छ, मनन् गर्नुको अभ्यासमा चित्त लगाउँछ, उत्साहलाई तानेर राख्दछ, छ ढोकालाई बन्द गर्छ, ध्यान जगाउँछ र विश्वास गर्दछ कि ‘ज्ञानको तीरले क्लेशहरूलाई घोचिदिन्छु । महाराज ! धनुर्धरको यो पहिलो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।’

(२) “महाराज ! फेरि, जस्तै धनुर्धरले आफूसँग एउटा आलक राख्दछ, जसले बाङ्गोटिङ्गो तीरलाई सोभो पार्छ । त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो, बाङ्गोटिङ्गो चित्तलाई सोभो पार्नका लागि स्मृतिप्रस्थानको आलक आफ्ना साथमा राख्नुपर्छ । महाराज ! धनुर्धरको यही दोस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(३) “महाराज ! जस्तै धनुर्धरले लक्ष्य बनाएर त्यसैमा अभ्यास गर्दछ, त्यसरी नै, योगसाधक भिक्षुले आफ्नो शरीरलाई मनन गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । महाराज ! शरीरमा मनन गर्ने अभ्यास कसरी गर्नुपर्छ ? यो शरीर अनित्य, दुःख, अनात्म छ, रोगको घर हो, कष्ट पीडाजनक, पापी, बाधा दिने, धेरै दिन आफ्नो भएर नरहने, मर्ने खालको छ, विघ्न बाधाहरूले बाँधिएको छ, यसमा ठूलठूला उपद्रव हन्छ, यसमा डर नै डर छ, अशुभ छ, चञ्चल छ, क्षणभङ्गुर छ, अधुव छ, असहाय छ, मर्ने छ, संस्कार छ, उत्पन्न हुने खालको छ, बूढो हुने खालको छ, बीमार पर्ने खालको छ, शोक दिने खालको छ, परिदेव दिने खालको छ, निराशा मात्र दिने खालको छ, क्लेश दिने खालको छ – यस्तो मनन गर्नुपर्छ । महाराज ! योगसाधक भिक्षुले यसरी मनन गरोस् । महाराज ! धनुर्धरको यो तेस्रो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ ।”

(४) “महाराज ! जस्तै धनुर्धरले साँभ र बिहान अभ्यास गर्दछ । त्यसरी नै योगसाधक भिक्षुले बिहान बेलुका ध्यान, गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । महाराज ! धनुर्धरको यो चौथो गुण भिक्षुमा हुनुपर्छ । महाराज ! धर्मसेनापति स्थविर सारिपुत्रले पनि भन्नुभएको छ –

‘जस्तै धनुर्धरले बिहान र बेलुका अभ्यास गर्दछ, अभ्यास नछाड्नाले तलब र भत्ता पाउँछ, त्यसरी नै बुद्धपुत्रले आफ्नो शरीरमा मनन गर्ने अभ्यास गर्नुपर्छ । यस अभ्यासलाई नछाडेर उसले अर्हत्-पद पाउँछ ।’

सातौं कुम्भवर्ग समाप्त ।

औपम्यकथा समाप्त ।

निगमन

राजा मिलिन्दका दुई सय बासठी प्रश्नहरूको यस ग्रन्थमा उत्तर आएको छ, जो छ काण्ड र तेइस वर्गमा सजिएको छ । बयालिस प्रश्न यस्तो छ जुन लुप्त भएको छ । पाएको र लुप्त भएको – दुवैलाई मिलाउँदा तीन सय चार प्रश्नहरू हुन्छन् । सबै ‘मिलिन्द-प्रश्न’ का रूपमा चिनिन्छ ।

(१) राजा र स्थविरको प्रश्नोत्तर समाप्त हुँदा, चौरासी लाख योजन फैलिएको र समुद्रले घेरिएको, यो पृथ्वी छ पटकसम्म कम्पित भयो, बिजुली चम्क्यो, देवताहरूले दिव्य पुष्प बर्साए, महाब्रह्माले साधुकार दिन थाले र महासमुद्रको पेटमा बादल गर्जेको जस्तो गडगड आवाज आउन थाल्यो । यस्तो कौतूहल देखेपछि राजा मिलिन्दले आफ्नो परिवारका साथ स्थविर नागसेनलाई हात जोरेर टाउकोले गोडामा होगे ।

(२) राजा मिलिन्दको हृदय आनन्दले भरियो, उनको सारा अभिमान ध्वस्त भयो, बुद्धधर्म कति उच्च र रत्य छ – सो थाहा भयो । त्रिरत्न (बुद्ध-धर्म-सङ्घ) का विषयमा जति पनि शङ्काहरू थिए ती सबै मेदियो, सबै समस्या हल भयो, पूरा विश्वास भयो, स्थविरको गुण प्रब्रज्या र आचारविचार देखेर हर्षित भए । उनको हृदयमा श्रद्धा उत्पन्न भयो र अत्यन्त नम्रता आयो । दाँत भाँचिएको सर्पजस्तै राजाले भने – “साधु ! साधु ! भन्ते नागसेन ! स्वयं बुद्धसँग सोध्न योग्य प्रश्नहरूको उत्तर तपाईंले दिनुभयो । यस बुद्धशासनमा धर्मसेनापति सारिपुत्रलाई छाडेर, दोस्रो कसैले पनि धर्मको विषयमा सोध्नलायक प्रश्नहरूको उत्तर तपाईंबाहेक अरु कसैले दिन सक्दैन । भन्ते नागसेन ! मेरो अपराध क्षमा गरिदिनुहोस् । भन्ते नागसेन ! आजदेखि जीवन पर्यन्त मलाई आफ्नो उपासक स्वीकार गर्नुहोस् ।”

(३) त्यसपछि राजाले आफ्ना अमात्यहरूका साथ नागसेनको ठूलो सम्मान गरे । ‘मिलिन्द’ नामको त्यहाँ एक विहार पनि बनाउन लगाए । त्यो विहार स्थविर नागसेनलाई दान गरे, त्यसमा करोडौं क्षीणस्रव भिक्षुहरूलाई राखे, चार प्रत्ययहरूद्वारा उनको सेवा गर्न थाले । त्यसपछि स्थविरको प्रज्ञाले गर्दा उनको श्रद्धा अरु पनि बढ्यो । अन्तमा, राज्यको भार आफ्नो छोरालाई सुम्पेर राजा

मिलिन्द घरबाट बेघर भई प्रव्रजित भएर विपश्यना भावना बढाउँदै अर्हत्-पद पाए । त्यसैले यहाँ भनिएको छ –

संसारमा प्रज्ञा नै प्रशस्त छ र धर्ममा स्थिर गर्ने उपदेश पनि प्रज्ञाबाट सारा शङ्का मेटिन्छ, त्यसबाट सबै पण्डितजन शान्तिपद पाउँछन् ।

जुन पुद्गलमा प्रज्ञा अङ्कुरित भएको छ र स्मृति पनि घटी छैन, उनी नै विशेष पूजा पाउने योग्य छन्, उनी नै श्रेष्ठ र अलौकिक छन् ।

त्यसैले आफ्नो हित दृष्टिगत गरी पण्डितको सेवा गर्नुपर्छ, देव-मन्दिरजस्तै प्रशस्त मान गरेर ज्ञानीको पूजा र सेवा गर्नुपर्छ ।

राजा मिलिन्द र स्थविर नागसेनको प्रश्नोत्तर समाप्त ।*

मिलिन्द-प्रश्न समाप्त ।

* बर्मेली संस्करणअनुसार निम्न तीन गाथा पनि उल्लेख छ :-

लङ्कायं दोणिनगरे, वसता दोणिनामिना ।

महाथेरेन लेखित्वा, सुद्वापितं यथासुत्रं ।

मिलिन्दराजपञ्चो च, नागसेनविसज्जनं ।

मिलिन्दो हि महापञ्चो, नागसेनो सुपण्डितो ।

इमिना पञ्चकम्मेन, इतो गच्छामि तुस्सितं ।

मेत्तेयं नागते पस्से, सुणेय्यं धम्ममुत्तमं ति ।

Footnotes

१६८. अं.नि.-१ पृ. २८ ।

१६९. (१) चार सतपट्टान, (२) चार सम्मप्यधान, (३) चार इद्धिपाद, (४) पाँच इन्द्रिय, (५) पाँच बल, (६) सात बोझ्फड, (७) आठ मग्गङ्गलाई सप्ततिंस बोधिपक्खि धर्म भनिन्छ ।

१७०. दक्खिणाविभंग-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ८६१ हेर्नुहोला ।

१७१. वास्सिकसाटिका ।

१७२. धम्मदायाद-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. १३ हेर्नुहोला ।
१७३. सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. ९३ ।
१७४. एकपुग्गलवग्गो, अं. नि.-१. पृ. २२ ।
१७५. प्रातिमोक्ष शिक्षापद २२७ वटा मात्र छ ।
१७६. बोधिराजकुमार-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ५३४ हेर्नुहोला ।
१७७. महासीहनाद-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ७१ हेर्नुहोला ।
१७८. महासतिपट्टान-सुत्त, दी. नि. (नेपाली) पृ. ३५३ अथवा कायगतासति-सुत्त, म.नि. (नेपाली) पृ. ७५० हेर्नुहोला ।
१७९. गृहस्थले गरेको ठूलो दोषलाई यहाँ गृहस्थ पाराजिक भनिन्छ । जस्तै – मातृघात, पितृघात, बोधिवृक्षलाई घात गर्ने, अर्हत्लाई सार्नु, तथागतको शरीरबाट रगत बगाउनु, भिक्षुणीलाई दूषित गर्नु । सि. मि. पृ. ३८५ ।
१८०. दक्खिणाविभङ्ग-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ८६१ हेर्नुहोला ।
१८१. बुद्धवचन त्रिपिटकलाई बुद्धकालीन समयमा नै अंगमा विभाजन गरेको पाइन्छ । अधिक जानकारीको लागि आचार्य भिक्षु अमृतानन्दको बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग ३ को पृ. ३०१ को पादटिप्पणी हेर्नुहोला ।
१८२. राजकुमार सिद्धार्थको जन्मभन्दा अगिको अन्तिम मनुष्यको रूपमा जन्मेका बोधिसत्त्व जसले आफ्ना प्यारा छोरा, छोरी र स्वास्नीसमेत दान दिई आफ्नो दानपारमिता पूर्ण गरेका थिए । हेर्नुहोस् आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको वेस्सन्तर जातक अथवा जातक नं. ५४७ ।
१८३. वेस्सन्तरचर्या, चरियापिटक, खु. नि.-७. पृ. ३९७ ।
१८४. स्वर्ण मुद्रा
१८५. पूर्व विदेह, अपरगोयान, जम्बुद्वीप र उत्तरकुरु-यी चारलाई 'महाद्वीप' भनिन्छ ।
१८६. बिलङ्गथालिक आदिको अर्थ माथि १३६ मा दिइएको छ ।
१८७. मुलकत्ता ।
१८८. मागण्डिय-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ४४५ हेर्नुहोला ।
१८९. भूनहु शब्दको अर्थको लागि बुद्धकालीन ब्राह्मण भाग-३ को पृष्ठ १०० मा अथवा मागण्डिय-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ४४६ को फूटनोट हेर्नुहोला ।
१९०. उद्धमातक-संज्ञा=फुलेको मृत शरीर हेर्नु ।

१९१. विनीलक-संज्ञा=नीलो भइसकेको मृत शरीर हेर्नु ।
१९२. विपुब्बक-संज्ञा=पीप बगेको मृत शरीर हेर्नु ।
१९३. विच्छिद्दक-संज्ञा=टुक्रा भएको मृत शरीर हेर्नु ।
१९४. विक्खायित-संज्ञा=पशुपक्षीले खाइराखेको लास हेर्नु ।
१९५. विक्खितक-संज्ञा=पशुपक्षीले खाइसकेको लास हेर्नु ।
१९६. लोहितक-संज्ञा=रगत बगेको लास हेर्नु ।
१९७. पुलवक-संज्ञा=कीराले खाएको लास हेर्नु ।
१९८. अट्टिक-संज्ञा=कङ्काल मात्र भएको लास हेर्नु ।
१९९. मुदिता=अरूको सुखमा खुसी हुनु ।
२००. उपेक्षा=तटस्थ भाव ।
२०१. मरणानुस्मृति- मृत्यु सम्भरेर ध्यान गर्नु ।
२०२. कायगतास्मृति- शरीरमा ध्यान गर्नु । हेर्नुहोस् सतिपट्टान सूत्र ।
२०३. बुद्धको शरण, धम्मको शरण र सङ्घको शरणलाई शरणशील भनिन्छ ।
२०४. शीलको विस्तृत वर्णन 'विशुद्धिमार्ग' मा हेर्नुहोला ।
२०५. धम्मपदको गाथा नं ५४ ।
२०६. धम्मपदको गाथा नं ५५ ।
२०७. धम्मपदको गाथा नं ५६ ।
२०८. हि. मि.
२०९. भिक्षुहरूले ध्यान गर्न आफ्ना साथ एउटा चर्मखण्ड राख्न सक्छन् ।
२१०. महाराहुलोवादसूत्र, म. नि. (नेपाली) पृ. ३८४ हेर्नुहोला
२११. मंगलसूत्र, सु. नि. पृ. ३०७ ।
२१२. अं. नि. भाग-१ पृ. ६१ ।
२१३. सु.नि. पृ. २८५ ।
२१४. सु.नि. पृ. ४०० ।

२१५. सु.नि. पृ. ४०१ ।
२१६. सु.नि. पृ. ४०४ ।
२१७. सु.नि. पृ. ४०८ ।
२१८. सु.नि. पृ. ४१० ।
२१९. सु.नि. पृ. ४१५ ।
२२०. सक्कपण्ह-सुत्त दी. नि. (नेपाली) पृ. ३३१ हेर्नुहोला ।
२२१. तिरोकुडसूत्र खुद्दक पाठ ९ ।
२२२. खुद्दकपाठ पृ. ६. खु. नि. ३०१ ।
२२३. पाँसुको अर्थ हो धूलो । सडक, श्मशान अथवा फोहर-मैलाको रासमा जताततै धूलोमा रहेका लुगाहरू 'पांशुकूल' भनिन्छ । त्यस लुगा लगाउनेलाई 'पांशुकूलिक' भन्दछन् । त्यस्तो लुगाको अङ्ग (नियम) 'पांशुकूलिकाङ्ग' भनिन्छ । (जुन भिक्षुले 'पांशुकूलिकाङ्ग' धारण गर्दछ, उसले (१) 'गृहस्थहरूले दिएको चीवरलाई त्याग्छु' अथवा (२) 'पांशुकूलिक ग्रहण गर्दछु' भनी अधिष्ठान गर्नुपर्छ ।)
२२४. भिक्षुका तीन वस्त्र (चीवर) हुन्छन्—(क) सङ्गाटि, (ख) उत्तरासङ्ग, (ग) अन्तरवास । जुन भिक्षुले यी तीन वस्त्रहरूभन्दा बढी ग्रहण गर्दैन, उसलाई 'त्रैचीवरिक' भन्छन् । उसको यो धुताङ्ग 'त्रैचीवरिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२२५. भिक्षाका रूपमा प्राप्त भोजनलाई 'पिण्डपात' भनिन्छ । पिण्डपातका लागि घर-घर चहार्ने मानिसलाई 'पिण्डपातिक' भन्छन् । उसको यो धुताङ्ग 'पिण्डपातिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२२६. गाउँमा नछुटाई प्रत्येक घरबाट भिक्षा ग्रहण गर्ने मानिस 'सापदानचारिक' भनिन्छ । त्यसको यो अङ्ग 'सापदानचारिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२२७. एक आसनमा बसेर भोजन गर्ने (अर्थात् दिन-रात एकपल्ट भोजन गर्ने) भिक्षु 'एकासनिक' भनिन्छ । उसको यो व्रत 'ऐकासनिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२२८. भिक्षार्थ गृहीत पात्रमा रहेको अन्न 'पात्रपिण्ड' भनिन्छ । त्यो पात्रपिण्ड लिने भिक्षुको यस व्रतलाई 'पात्रपिण्डिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२२९. खलु यस निपातको प्रयोग यहाँ निषेध अर्थमा छ । एकपल्ट भोजन गरेपछि प्राप्त भोजनलाई निषेध गर्नु 'खलुपश्चाद्भक्ति' र यस नियम 'खलुपश्चाद्भक्तिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२३०. अरण्य (जङ्गल) मा बस्ने । जुन भिक्षुले गाउँ अथवा शहरमा शयनासन छाडेर जङ्गलमै बस्ने नियम पालन गर्छ । यो नियमलाई 'आरण्यकाङ्ग' भनिन्छ ।

२३१. ईंट, ढुङ्गा, तृण (भिक्राभिक्रि) आदिले बनेको घर, कुटी आदि छाडेर रूखमन्तिर मात्र बस्नु 'वृक्षमूल' भनिन्छ । यो नियम धारण गर्ने भिक्षु 'वृक्षमूलिक' भनिन्छ । उसको यस धुताङ्गलाई 'वृक्षमूलिकाङ्ग' भनिन्छ ।
२३२. छाना छाएको घर, कुटी अथवा वृक्षमूललाई छाडेर खुला आकाशमन्तिर बस्ने व्रतलाई 'आभ्यवकाशिकाङ्ग' भन्छन् ।
२३३. यसै गरी अन्य ठाउँहरूलाई छाडी श्मशानमा बस्ने व्रतलाई 'श्मशानिकाङ्ग' भन्छन् ।
२३४. धेरगाथा ५०१ खु. नि. पृ. ३०१ ।
२३५. धनियसूत्र, सूत्र नि. खु. नि. २७३ ।
२३६. भिक्षुहरूले पालन गर्ने चूलशील, मध्यमशील, महाशीलको कुरा सविस्तार सामञ्जसफल-सुत्त, दी. नि. (नेपाली) को पृ. ५१ देखि ५८ सम्ममा उल्लेख भएको छ । अतः हेर्नु होला ।
२३७. धेर गा. खु. नि. ३२४ ।
२३८. दुक्कर-सुत्त, सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. ११ ।
२३९. विधुर जातक नं ५४६ गाथा नं १४९३ जा. भाग २ पृ. ३०५ ।
२४०. तिपरिवट्ट द्वादसाकार तीन प्रकारका छन्- सत्य ज्ञान, कृत्य ज्ञान र कृत ज्ञान ।
२४१. वितक्कसूत्र, सं. नि. भाग (४) पृ. ३५८ ।
२४२. महासतिपट्टान-सुत्त, दी. नि. (नेपाली) पृ. ३५३ हेर्नु होला ।
२४३. नागवर्ग, धम्मपद, खु.दी. भाग-१. पृ. ४६ ।
२४४. वितक्कसूत्र, सं. नि. भाग-४ पृ. ३५८ ।
२४५. महासुत्त सोम जातक नं ५३७, गा. नं. ४१८ ।
२४६. कन्हजातक नं. ४४० गाथा नं. २३ जा. भाग-१. पृ. १९५ ।
२४७. महाराहुलोवाद-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ३८६ मा हेर्नुहोला ।
२४८. मुनिसूत्र, सुत्तनि., खु. नि. पृ. २९८ ।
२४९. पण्डितवर्ग, धम्मपद, खु. नि. पृ. २५ ।
२५०. वासेट्टसूत्र, सुत्त, नि., खु. नि. पृ. ३६६ ।
२५१. अपदानपालि, खु. नि. भाग-४, पृ. ७८ ।
२५२. अप्पमादवगो, धम्मपद, खु. नि. पृ. २० ।

२५३. महाराहुलोवाद-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ३८४ हेर्नुहोला ।
२५४. अधिपति चार प्रकारका छन्- १. छन्दाधिपति, (२) वीरियाधिपति, (३) चित्ताधिपति र (४) वीमांसाधिपति ।
२५५. चुन्दूपमा-सुत्त, स.नि. (नेपाल भाषा) पृ. ३८२ ।
२५६. दसधम्मसूत्र पनि हेर्नुहोला ।
२५७. धेरगाथा १०५७-५९, ख.नि. पृ. ३७२,
२५८. धेरगाथा ५८० खु. नि. भाग-२, पृ. ३२४,
२५९. महासीहनाद-सुत्त, म. नि. (नेपाली) पृ. ७१ हेर्नुहोला ।
२६०. अपदान खु. नि. भाग-६, पृ. ३६ ।
२६१. सगाथावग्ग, सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. ९९ ।
२६२. कस्सप संयुक्त, सन्तुड्ड-सुत्त, सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. ३८० ।
२६३. चक्रवाक जातक नं. ४१५ ।
२६४. धेरगाथा १४२ खु. नि. पृ. २६६ ।
२६५. जातक नं. ४७७ ।
२६६. पटिसल्लान-सुत्त, सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. ४८८ ।
२६७. लक्खण-सुत्त, दी. नि. (नेपाली) पृ. ४७७ को पारा. २८ हेर्नु होला ।
२६८. भल्लातिय जातक नं ५०४ ।
२६९. धेरगाथा खु. नि. भाग-२, पृ. ३६६ ।
२७०. महापरिनिब्बाण-सुत्त, दी. नि. (नेपाली) पृ. २२९ हेर्नु होला ।
२७१. अप्पमाद वग्ग, धम्मपद गा. नं. ३२ ।
२७२. सं. नि. (नेपाल भाषा) पृ. ३६१ ।
२७३. बुद्धवंश, खु. नि. पृ. ३२० ।
२७४. लालक-सुत्त, गा.नं. ३२०, सुत्त नि. खु. नि. पृ. ३७९ ।
२७५. बर्मीज-पालि मूल ग्रन्थअनुसार कालायसको दुइटा अर्थ दिइएको छ- १. कलहंस चार र (२) कालो फलाम ।

“पञ्चा नरान रतन”

संयुक्तनिकाय

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, तृतीय पत्र)

संयुक्तनिकाय प्राप्ताङ्क २० अंक, ८ घण्टा

लेखक - दुण्ड बहादुर बज्राचार्य

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मानसम्बुद्धस्स

संयुक्तनिकाय

सगाथा-वर्ग

१. देवता-संयुत्त

१. ओघतरण-सुत्त

तृष्णाको बाढलाई कसरी पार गर्ने

१. यस्तो मैले सुनें । एक समयमा भगवान् श्रावस्तीमा अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा विहार गर्नुभएको थियो । त्यसवेला, कुनै एक देवता रातको प्रथमयाम सकिनेबित्तिकै सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन पूरै आलोकित पारी जहाँ भगवान् विराजमान हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएर उक्त देवताले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गरे – “मारिस ! तपाईंले साँच्चै बाढ (ओघ) लाई कसरी पार गर्नु (तर्नु) भयो ?

(भगवान् –) “आवुसो ! मैले चुप नलागेर फेरि प्रयास पनि नगरी बाढलाई पार गरें ।”

(देवता –) “मारिस ! त्यो कसरी तपाईंले चुप नलागेर फेरि प्रयास पनि नगरी बाढलाई पार गर्नुभयो ?”

(भगवान् –) “आवुसो ! यदि केही भएर त्यसै बस्यो भने दुब्ले हो, फेरि यदि प्रयास गरेको भए तैरिरहने हो । आवुसो ! यसरी मैले चुप नलागेर फेरि प्रयास पनि नगरी बाढ (ओघ) पार गरें ।”

“चिरस्सं वत पस्सामि, ब्राह्मणं, परिनिब्बुतं ।

अप्पतिट्ठं अनायूहं, तिण्णं लोके विसत्तिकं”ति ॥

देवता – “अहो ! चिरकालपछि, देखिरहेको छु –

ब्राह्मण (क्लेश नभइसकेको) लाई

जसले निर्वाण प्राप्त गरिसकेको छ,

चुप पनि नलागी फेरि प्रयास पनि नगरी,

जसले संसारको तृष्णालाई पार गर्‍यो ।”

२. उक्त देवताले यो भन्यो । शास्ताले उक्तलाई अनुमोदन (स्वीकार) गर्नुभयो । त्यसपछि उक्त देवताले शास्ताले अनुमोदन गर्नु भएको थाहा पाएर भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी त्यहींबाट अन्तर्धान भएर गए ।

२. निमोक्ख-सुत्त

मोक्ष

३. श्रावस्ती ... । त्यसपछि कुनै एक देवता रातको प्रथमयाम सक्नेबित्तिकै सुन्दर रूप धारण गरी जेतवन पूरै आलोकित गरी जहाँ भगवान् विराजमान हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएर उक्त देवताले भगवान्लाई यस्तो बित्ति गरे – “मारिस ! सत्त्व (जीव) को निर्मोक्ष (मार्ग) = प्रमोक्ष (फल) = विवेक (निर्वाण) भनेको थाहा पाउनुभएको छ ?”

“आवुसो ! सत्त्वको निर्मोक्ष = प्रमोक्ष = विवेक भनेको मलाई थाहा छ ।”

“भगवान् ! त्यो कसरी कुन तरिकाले तपाईंले सत्त्वको निर्मोक्ष, प्रमोक्ष, विवेक थाहा पाउनुभएको हो ।”

“नन्दीभवपरिक्खया, सञ्जाविञ्जाणसङ्घया, वेदनानं निरोध उपसमा – एवं ख्वाहं, आवुसो, जानस्मि सत्ताने निमोक्खं पमोक्खं विवेक”ति ।

“तृष्णामुलक कर्म बन्धन नष्ट गर्नेबित्तिकै

संज्ञा र विज्ञान दुइटै अलिअलि गरी शान्त भएर जान्छ,

वेदनाको जुन निरुद्ध र उपशान्त हुने हो ।

आवुसो ! मैले यसरी यस प्रकारले थाहा भएँ, सत्त्व (जीव) को निर्मोक्ष (मार्ग), प्रमोक्ष र विवेक ।”

Dhamma Digital

३. उपनीय-सुत्त

सांसारिक भोगको त्याग

४. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो बित्ति गरे –

“उपनीयत्रि जीवितमप्पमायु, जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा ।

एतं भयं मरणे पेक्खमानो, पञ्जानि कयिसथ सुखावतानी”ति ॥

“जीवन बित्दै गइरहेको छ, आयु कम मात्र छ,

बुढा हुनबाट बच्ने केही उपाय छैन,

मर्नुपर्ने (मृत्यु हुनुपर्ने) – यस्ता (तीन) भय देखी,

सुख हुने पुण्य गर्न सिक ।”

“उपनीयत्रि जीवितमप्पमायु, जरूपनीतस्स न सन्ति ताणा ।

एतं भयं मरणे पेक्खमानो, लोकामिसं पजहे सन्तिपेक्खो”ति ॥”

(भगवान् -) “जीवन बित्दै गइरहेको छ, आयु कम मात्र छ,
बूढा हुनबाट बच्ने केही उपाय छैन,
मर्नु पर्ने (मृत्यु हुनुपर्ने) – यस्ता (तीन) भय देखी,
शान्ति (निर्वाण) मनपर्नेले सांसारिक भोग (लोकमिष) छोड ।”

४. अच्छेन्ति-सुत्त

सांसारिक भोगको त्याग

५. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे –

“अच्छेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो, वयोगुण अनुपुब्बं जहन्ति ।

एतं भयं मरणे पेक्खमानो, पुञ्जानि कयिराथ सुखावहानी”ति ॥

“समयले अधि बढाएर बगाई रहेको छ,

समयले, चां (मानिस) लगिरहेको छ,

वयो गुणले (सकिँदै गएको आयुले) क्रमैसँग छोड्दै गएको छ,

मृत्यु हुनुपर्ने यस्तो भय देखी सुख हुने पुण्य गर्न सिक ।”

“अच्छेन्ति काला तरयन्ति रत्तियो, वयोगुण अनुपुब्बं जहन्ति ।

एतं भयं मरणे पेक्खमानो, लोकामिसं पजहे सन्तिपेक्खो”ति ॥

(भगवान् -) “समयले अधि बढाएर बगाई रहेको छ, समयले, चां (मानिस) लगिरहेको छ,

वयो गुणले (सकिँदै गएको आयुले) क्रमैसँग छोड्दै गएको छ,

मृत्यु हुनुपर्ने यस्तो भय देखी

शान्ति मनपर्नेले सांसारिक भोग छोड ।”

५. कतिछिन्द-सुत्त

कतिवटालाई काट्ने

६. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे—

“कति छिन्दे कति जहे, कति चुत्तरि भावये ।

कति सङ्गतिगो भिक्खु, ओघतिण्णे ति वुच्चती”ति ॥

“कतिवटा काट्ने कतिवटा छोड्ने ? (त्यस मध्ये) कतिवटाले पनि भन्दा बढी अभ्यास गर्ने ?

कतिवटा संग (बन्धन) पार गर्ने कुनै भिक्षुलाई ‘वाढ पार भएको’ भनी भन्न हुन्छ ।”

“पञ्च छिन्दे पञ्च जहे, पञ्च चुत्तरि भावये ।

पञ्च सङ्गतिगो भिक्खु, ओघतिण्णो ति वुच्चती”ति ॥

(भगवान् -)

“पाँचवटा काट, पाँचवटा छोड, पाँचवटा पनि भन्दा बढी अभ्यास गर,
पाँच संग पार गरेको भिक्षुलाई ^५ ‘वाढ पार भएको’ भनी भन्न हुन्छ ।”

Dhamma Digital

६. जागर-सुत्त

पाँचवटाले परिशुद्ध हुन्छ

७. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे —

“कतिभि जागरत सुत्ता, कति सुत्तेसु जागरा ।

कतिभि रजमादति, कतिभि परिसुज्झतो”ति ॥

ननिदाएका मध्ये कतिजना सुतिरहेका छन् ?

सुतिरहेका मध्ये कतिजना ननिदाएका छन् ? कतिवटाले मैल (रज) लाग्छ ?

कतिवटाले हुन्छ ?

“पञ्च जागरत सुत्ता, पञ्च सुत्तेसु जागरा ।

पञ्चभि रजमादति, पञ्चमि परिसुज्झती”ति ॥

(भगवान्. –) “ननिदाएका मध्ये पाँचजना सुतिरहेका छन्,
सुतिरहेका मध्ये पाँचजना ननिदाएका छन्,
पाँचवटाले मैल लाग्छ, पाँचवटाले परिशुद्ध हुन्छ ।”

७. अप्पटिविदिता-सुत्त

सर्वज्ञ बुद्ध

८. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे –

“येसं धम्मा अप्पटिविदिता, परवादेसु नीयरे ।

सुत्ता ते नय्यबुज्झन्ति, कालो तेसं पबुज्झितु”ति ॥

“जसले धर्म (आर्यसत्य) लाई बुझेको छैन ।

जसले यता उता (पर) मतगा फसेर बगाइरह्यो ।

निद्रा आएर सुतिरहेको छ, उसले निद्रा खोलेको छैन

अब निद्राबाट विउँभने समय भयो उसको निम्ति ।”

Dhamma.Digital

“येस धम्मा सुप्पटिविदिता, परवादेसु न नीयरे ।

ते सम्बुद्धा सम्मदञ्जा, चरन्ति विसमे समं”ति ॥

(भगवान्–) “जसले धर्म (आर्यसत्य) लाई राम्ररी बुझिसकेको छ,

जसले यता उता मतमा फसेर नबगाइसकेको छ ।

वहाँ सम्बुद्ध हुन्, सम्पूर्ण (राम्ररी) बुझेका हुन्,

विषम ठाउँमा पनि उसको आचरण सम भइरहन्छ ।”

८. सुसम्मुद्ध-सुत्त

सर्वज्ञ बुद्ध

९. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे

—

“येसं धम्मा सुसम्मुद्धा, परवादेसु नीयरे ।

सुत्ता ते नप्पवज्झन्ति, कालो तेसं पबुज्झितं”ति ॥

“जसले धर्मको कुरा केही पनि बुझेको (नसुनेको) मूढ हो,

जसले यता उचा मतमा फसेर बगाइरहेको छ ।

निद्रा लागेर सुतिरहेको छ, ऊ निद्राबाट उठेको छैन,

अब निद्राबाट उठ्ने समय भयो उसको निम्ति ।”

“येसं धम्मा असम्मुद्धा, परवादेसु नीयरे ।

ते सम्बुद्धा सम्मदञ्जा, चरति विसमे समं”ति ॥

(भगवान्—) “जसले धर्म (आर्य सत्त्व) को कुरा बुझेको मूढ छ,

जसले यता उता मतमा फसेर बगाइरहेका छन्,

वहाँ सम्बुद्ध हुन्, सम्पूर्ण बुझेका हुन्,

विषम ठाउँमा पनि उसका आचारण सम भइरहन्छ ।”

९. मानकाम-सुत्त

मृत्युको राज्यबाट पार गर्ने

१०. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्का सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे —

“न मानकामस्स दगो इधत्थि, न मोनमत्थि असमाहितस्स ।

एको अरञ्जे विहरं पमत्तो, न मच्चुधेय्यस्स तरेय्य पारं”ति ॥

“(अभि) मान गर्न मनपर्नेहरूको आफूलाई दमन गर्न सक्दैनन्,

समाधिस्थ हुन नसकी चार मार्गको ज्ञान पनि लिन सक्दैनन्,
जंगलमा एकलै प्रमादपूर्वक बसी,
मृत्युको राज्यबाट पार तर्दैनन् ।”

यहाँदेखि बुझेन

नन्दन-वर्ग

११. नन्दन-सुत्त

नन्दन-वन

१२. यस्तो मैले सुने । एक समयमा भगवान् श्रावस्तीमा अनाथपिण्डकका आराम जेतवनमा विहार गर्नुभएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई – “भिक्षुहरू !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई उत्तर दिए । भगवान्ले यसरी आज्ञा गर्नुभयो –

“भिक्षुहरू ! पहिला त्रयस्त्रिंश लोकका कुनै एक देवता, नन्दन-वनमा अप्सराहरूसँग बसी दिव्य पञ्च कामगुणको भोग विलास गरी बसिरहेका बेला एकचोटि उसले यो गाथाद्वारा यस्तो भनेको थियो –

“न ते सुखं पजानन्ति, ये न पस्सन्ति नन्दनं ।

आवासं नरदेवानं, तिदसान यसस्सिनं”ति ॥

“उसलाई सुख भनेको थाहा छैन जसले नन्दन (वन) लाई देखेको छैन,

त्रिदश लोकका यशस्वी देवताहरूको आवास देखेको छैन ।”

१३. यस्तो भन्नेपछि, भिक्षुहरू ! कुनै अर्को देवताले उसको कुरा खण्डन गरी यो गाथाद्वारा यस्तो भन्यो –

“न त्वं बाले पजानासि, यथा अरहतं वचो ।

अनिच्चा सब्बसङ्गारा, उप्पादवयधम्मिनो ।

उप्पज्जित्वा निरुज्झन्ति, तेसं वूपसमो सुखो”ति ॥

“मूर्ख ! तिमिलार्इ थाहा छैन, अर्हतृहरूले भनेका कुरा—

सबै संस्कार वस्तु अनित्य हो

उत्पन्न भएर व्यय भई जाने स्वभाव हो ।

उत्पन्न भएर नाश भई जाने भन्दा पनि, शान्त भएको मुख (निर्वाण) हो ।”

१२. नन्दति-सुत्त

केही बिन्ता पनि छैन

१४. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो बिन्ति गरे —

“नन्दति पुत्तेहि पुत्तिमो, गोमिको गोहि तयेवं नन्दति ।

उपधीहि नरस्स नन्दना, न हि तो नन्दति यो निरूपधी”ति ॥

“छोरा बच्चा भएको छोराहरूसँग आनन्द मान्छ,

त्यस्तै नै जसरी गाई गोरु भएका गाई गोरुसँग आनन्द मान्ने हो,

सांसारिक विषय भोगबाट नै मानिसहरूलाई आनन्द हुन्छ,

जोसँग केही विषय भोग हुँदैन, उसलाई आनन्द पनि हुँदैन ।”

Dhamma.Digital

“सोचति पुत्तेहि पुत्तिमा, गोमिको गोहि तथेव सोचति ।

उपधाहि नरस्स सोचना, न हि सो सोचति यो निरूपधी”ति ॥

(भगवान्—) “छोरा बच्चा भएको छोरा बच्चाहरूको चिन्तामा लाग्छ,

त्यस्तै नै जसरी गाई गोरु भएका गाई गोरुको चिन्तामा लागे जस्तै,

सांसारिक विषय भोग नै मानिसहरूलाई चिन्ताको कारण हो,

जोसँग केही वस्तु छैन, उसलाई केही चिन्ता नै हुँदैन ।”

१३. नत्थिपुत्तसम-सुत्त

आफूजस्तो मनपर्ने अरू केही छैन

१५. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो विन्ति गरे –

“नत्थि पुत्तसमं पेमं, नत्थि गारामितं घनं ।

नत्थि सुरियसमा आभा, समुदपरमा सरा”ति ॥

“पुत्र प्रेमजस्तो (संसारमा) अरू छैन,

गाई गोरुजस्तो अरू धन छैन,

सूर्यको जस्तो प्रकाश अरू छैन,

समुद्र सबैभन्दा महान् जलराशि हो ।”

“नत्थि अत्तसमं पेमं, नत्थि धञ्जसमं धनं ।

नत्थि पञ्जासमा आभा, वुट्ठि वे परमा सरा”ति ॥

(भगवान्–) “आफू (आत्म-प्रेम) जस्तो अरू मनपर्ने छैन,

अन्न (धान्द) जस्तो अर्को धन छैन,

प्रज्ञाजस्तो प्रकाश अर्को छैन,

वृष्टि सबैभन्दा महान् जलराशि हो ।”

१४. खत्तिय-सुत्त

बुद्ध सर्वश्रेष्ठ

१६. “खत्तियो द्विपदं सेट्ठा, बलीबद्धो चतुप्पदं ।

कोमारी सेट्ठा भरियानं, यो च पुत्तान पुब्बजो”ति ॥

(देवता –) “दुई खुट्टा भएका (मानिसहरू) मध्ये क्षत्रिय श्रेष्ठ हो, चार खुट्टाले टेक्ने मध्ये गोरु (बलिबद्ध = वृषभ) विवाहित केटी मध्ये कुमारी श्रेष्ठ छ, अनि, छोराहरू मध्ये सबैभन्दा ठूलो ।”

“सम्बुद्धो द्विपदं सेट्ठा, आजानीसो चतुप्पदं ।

सुस्सूसा सेट्ठा भरियानं, यो च पुत्तानमस्सवो”ति ॥

(भगवान्. -) “दुई खुट्टा भएका (मानिसहरू) मध्ये सम्बुद्ध श्रेष्ठ हुन्,
चार खुट्टाले टेक्ने मध्ये राम्ररी तालिम भएको पशु
सेवा गर्ने मध्ये स्वास्नी (जहान) श्रेष्ठ हो,
छोराहरू मध्ये जसले भनेको कुरा सुन्छ ।”

१५. सणमान-सुत्तं

कोही नभएको ठाउँमा आनन्द छ

१७. “ठिते मज्झन्तिके काले, सन्निसीवेसु पक्खिसु ।

सणतेवं ब्रह्मरञ्जं, तं भयं पटिभाति मं”ति ॥

“मध्यान्हको समय हुनेबेला, चरा पन्छी चुप लागेर बस्नेबेला, (होहल्ला नहुने बेला) सारा जंगल सुनसान डरलाग्दो हुन्छ, त्यसबाट मलाई साह्रै डर लाग्छ)”

“ठिते मज्झन्तिके काले, सन्निसीवेसु पक्खिसु ।

सणतेवं ब्रह्मरञ्जं, सा रति पटिभाति मं”ति ॥

(भगवान्-) “मध्यान्हको समय हुनेबेला, चरा पन्छी चुप लागेर बस्नेबेला, (होहल्ला नहुने बेला) सारा जंगल सुनसान डरलाग्दो हुन्छ, त्यसबाट मलाई साह्रै रमाइलो लाग्छ)”

१६. निदातन्दी-सुत्तं

निद्रा र तन्द्राको त्याग

१८. “निदा तन्दी विजम्भिता, अरती भत्तसम्मदो ।

एतेन नप्पकासति, अरियमग्गो इध पाणिनं”ति ॥

“निद्रा, हाइ आउन ^१ नरकाइलो हुने ^{१०} टन्त टन्त हुने गरी गर्ने,

यसले गर्दा संसारका प्राणीहरूलाई आर्यमार्गको साक्षात्कार नहुने ।”

“निद्रा तन्दिं विजम्मितं, अरतिं सत्तसम्पदं
 विरियेन नं ऐणामेत्वा अरियमग्गो विसज्झती ति ॥
 ‘निद्रा, हाइ आउने, नरमाइलो हुने, टन्न टन्न हुने गरी भातेले गर्ने,
 उत्साहपूर्व दबाएमा, आर्यमार्ग शुद्ध हुने ।”

१७. दुक्कर-सुत्त

संसार भयले डराउने

१९. “दुक्कर च, अव्यत्तेन च सामञ्ज ।

बहूहि तत्थ सम्वाधा, यत्थं बालो विसीदती”ति ॥

“श्रमण धर्म पालन गर्न गाह्रो छ, मूर्खहरूले सहन गर्न पनि भनै गाह्रो छ,
 श्रमण धर्म पालन गर्न मूर्ख हतोत्साहित हुन्छ,

“कतिहं चरेय्य सामञ्ज, चित्तं च न निवारये ।

पदे पदे विसीदेय्य, सद्धप्पानं यसानुगो”ति ॥

(भगवान्—) “जति दिनसम्म श्रमण-भाव पाले पनि यदि आफ्नो चित्तलाई वशमा लिन
 सकेन भने, पाइलैपिछ्छे असफल हुन्छ, इच्छाको वशमा बस्नेलाई ।”

“कुम्मो व सके कपाले, समोदहं भिक्खु मनोवितक्के ।

अनिरिसतो अञ्जमहेठयात्तो, परिनिब्बुतो नूपवदेय्य कञ्ती”ति ॥

“कछुवाले जसरी आफ्नो अङ्गहरू आफ्नो खोपडीमा लुकाइरहेको हुन्छ,

त्यस्तै नै संसार भयबाट डराउने भिक्षुले आफ्नो मन वितर्क आदिले दबाउनुपर्छ,

कसैको आधार नभइसकेपछि स्वतन्त्र, कसैलाई कष्ट नदिई,

परिनिर्वाण हुनेले, कसैलाई निन्दा गर्दैन ।”

१८. हिरी-सुत्त

पापदेखि लज्जा

२०. “हिरीनिसेधो पुरिसो, कोचि लोकस्मिं विज्जति ।

यो निन्द अपबोधति, अस्सो भद्रो कसामिया”ति ॥

“लोकमा एकदमै कम मात्र यस्ता मानिसहरू छन्, जो पाप कर्म गर्नमा लज्जा मान्छन्, उनीहरू निन्दाबाट त्यसरी नै तर्सन्छन्, जसरी तालिम प्राप्त घोडा, कोरा (चाबुक) देखेबित्तिकै ।”

“हिरीनिसेधा तनुया, ये चरन्ति सदा सता ।

अन्तं दुक्खस्स पप्युय्य, चरन्ति विसमे सम”ति ॥

(भगवान् –) “पाप गर्नमा लज्जा मान्ने मानिसहरू कम मात्र छन्,

जसले जहिले पनि स्मृतिमान भई विचरण गर्छ,

उनीहरूले दुःखको अन्त गरी,

विषमस्थानमा पनि सम आचरण गर्छ ।”

१९. कुटिका-सुत्त

भोपडीलाई पनि त्याग

२१. “कचि ते कुटिका नत्थि, कच्चि नत्थि कुलावका ।

कच्चि सन्तानका नत्थि, कच्चि मुत्तोसि बन्धना”ति ॥

“के तपाईंको कुनै भोपडी छैन ?

के तपाईंको कुनै गुंड छैन ?

के तपाईंको कुनै बच्चा (सन्तान) छैन ?

के बन्धनबाट हटेको नै हुनुभयो त ?”

“तग्घ मे कुटिका नत्थि तग्घ नत्थि कुलावका ।

तग्घ सन्तानका नत्थि, तग्घ मुत्तोहि बन्धना”ति ॥

(भगवान् –) “छैन, मसँग कुनै पनि भोपडी,

छैन, मसँग कुनै पनि गुँड,
 छैन, मसँग बच्चाहरू (सन्तान) पनि,
 हो म बन्धनबाट छुटेको ।”

“किन्ताहं कुटिकं ब्रूमि, किन्ते ब्रूमि कलावक ।

किन्ते सन्तानकं ब्रूमि, किन्ताहं ब्रूमि बन्धन”ति ॥

(देवता -) “तपाईंको भोपडी भनी मैले केलाई भन्ने ?
 तपाईंको गुँड भनी मैले केलाई भन्ने ?
 तपाईंको बच्चाहरू (सन्तान) भनी मैले केलाई भन्ने ?
 तपाईंको बन्धन भनी मैले केलाई भन्ने ?”

“मातरं कुटिकं ब्रूमि, भरियं ब्रिसि कुलावकं ।

पुत्ते सन्तानके ब्रूमि, तण्हं मे ब्रूमि बन्धन”ति ॥

(भगवान् -) “आमालाई लिएर तिमीले भोपडी भन्यौ,
 स्वास्नीलाई लिएर तिमीले गुँड भन्यौ,
 छोराहरूलाई लिएर तिमीले बच्चाहरू भन्यौ,
 तृष्णालाई लिएर तिमीले बन्धन भन्यौ ।”

“साहु ने कुटिका नत्थि, साहु नत्थि कुलावका ।

साहु सन्तानका नत्थि, साहु मुत्तोसि बन्धता”ति ॥

(देवता-) “राम्रो छ, तपाईंको कुनै भोपडी छैन,
 राम्रो छ, तपाईंको कुनै गुँड छैन,
 राम्रो छ, तपाईंको कुनै बच्चाहरू छैनन्,
 तपाईं साँच्चै नै बन्धनबाट मुक्त हो ।”

२०. समिद्धि-सुत्त

काल अज्ञात हो, भोग त्याग गर

२२. यस्तो मैले सुनें । एक समयमा भगवान् राजगृहको तपोदाराममा विहार गर्नुभएको थियो । त्यसपछि आयुष्मान् समृद्धि बिहानको समयमा उठी जिउ नुहाउन जहाँ तपोदा (=तातोपानी) छ, त्यहाँ गए । तपोदामा जिउं नुहाएर एउटा चीवर लगाई बाहिर उभेर जिउं सुकाइरहेका थिए । त्यहाँ, कोही एक देवता रातको समय सक्नेबित्तिकै सुन्दर रूप धारण गरी तपोदा पूरै आलोकित गरी जहाँ आयुष्मान् समृद्धि थिए, त्यहाँ आए । आएर, आकाशमा उभेर यो गाथाद्वारा यस्तो भने –

“अभुत्वा भिक्खसि भिक्खु, न हि भुत्वान भिक्खसि ।

भुत्वान भिक्खु भिक्खस्यु, मा तं कालो उपच्चगा”ति ॥

“भिक्षु ! भोग^{११} नगरी तिमीले भिक्षाटन गरिरह्यौ,

भोग गरी तिमीले भिक्षाटन गरेनौं,

भिक्षु ! भोग गरी भिक्षाटन गर,

काल (समय) लाई त्यसै खेल नफाल ।

“काल^{१२} लाई म चिन्दिन,

काल त अज्ञात छ देखिँदैन,

त्यसैले नै, भोग नगरी भिक्षा गरिराखेको छु,

मेरो समय खेर गइरहेका छन् ।”

Dhamma.Digital

२३. त्यसपछि उक्त देवताले भुइँमा तल भरेर आयुष्मान् समृद्धिलाई यस्तो भन्यो – “भिक्षु ! तिमी एकदमै सानो बेला (जवान बेला) प्रव्रजित भएका हो । तिमी त अब बल्ल जवान भयौं । तिम्रो कपाल कालो छ । वैशले भरिएका उमेरमा तिमीले संसारको कामको स्वाद समेत पनि लिएका छैनौं (थाहा पाएका छैनौं) । भिक्षु ! तिमीले अब संसारको मौज मस्ति गर । अगाडि भएकोलाई छोडेर काल (पछि) को निम्ति दौडेर नलाग ।”

२४. होइन, आवुसो ! मैले अगाडि भएकोलाई छोडेर काल (पछि) को निम्ति दौडेर लागेको छैन । आवुसो ! म त बरु (अखवत्) काल (पछि) को कुरालाई छोडेर अगाडि भएको कुरामा लागिरेको हो । भगवान्‌ले त आज्ञा गर्नुभएको नै छ – सांसारिक कामभोग भनेको कालको वस्तु हो, त्यसको पछि पछि लाग्यो भने एकदमै दुःख भोग्नुपर्नेछ । धेरै उपायास हुनसक्नेछ, त्यसमा धेरै धेरै आदीनव (दोष) छ । फेरि यस धर्म देख्ने गरी नै फल दिने (=सांदृष्टिक) हो, अ-कालिक हो, ‘आऊ, हेर्न आऊ’ भनी देखाउन मिल्ने हो, औपत्तयिक हो, विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षीकरणीय हो ।

“भिक्षु ! भगवान्‌ले सांसारिक कामभोगलाई कालको वस्तु भनी कसरी आज्ञा गर्नुभएको छ ? त्यसको पछि पछि गयो भने कसरी एकदमै दुःख भोग्नुपर्नेछ ? कसरी धेरै उपायास हुने हो ? त्यसमा कस्तो आदीनव (दोष) छ ? फेरि, कसरी यस धर्म देख्ने गरी नै फल दिने हो ? अ-कालिक हो ? ‘आऊ, हेर्न आऊ’ भनी देखाउन मिल्ने छ ? औपनयिक छ ? विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षीकरणीय छ ?”

आवुसो ! म एक भर्खरै मात्र प्रव्रजित भएको हुँ । यस धर्मविनय (बुद्धधर्म) लाई मैले विस्तारपूर्वक भन्न सकिदैन (जानेको छैन) । वहाँ भगवान् अरहत् सम्यकसम्बुद्ध राजगृहको तपोदाराममा विहार गरिराख्नुभएको छ । त्यहाँ कहाँकहाँ गई यो कुरा सोध्न जाऊ । जसरी भगवान्‌ले आज्ञा गर्नुहुन्छ, त्यसरी नै धारण गर ।

“होइन, भिक्षु ! हामीजस्ताका निम्ति भगवान् भेट्ने सजिलो छैन, (जहिलेपनि) ठूलूला अरूअरू तेजस्वी देवताहरूले वहाँलाई घेरिरहेका हुन्छन् । भिक्षु ! यदि तिमिले नै भगवान्‌कहाँ गई यो कुरा सोध्न गयौ भने बरु मैले पनि त्यहाँ धर्मदेशना सुन्नको निम्ति आउन पाउनेछ ।”

२५. “हुन्छ, आवुसो !” भनी आयुष्मान् समृद्धिले उक्त देवतालाई उत्तर दिई जहाँ भगवान् विराजमान हुनुहुन्छ, त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसी आयुष्मान् समृद्धिले भगवान्‌लाई यस्तो बित्ति गरे – “भन्ते ! (आज) म रातसेकपछि विहानको समयमा उठी जिउँ नुहाउन जहाँ तपोदा छ, त्यहाँ गए । तपोदामा जिउँ नुहाएर एउटा चीवर (लगाइ) बाहिर जिऊ सुकाइ रहेकोबेला त्यहाँ, कुनै एक देवता रातको समय सक्नेबित्तिकै सुन्दर रूप धारण गरी तपोदा पूरै आलोकित गरी जहाँ म थिएँ, त्यहाँ आएर, आकाशमा उभेर यो गाथाद्वारा यस्तो भने –

“भिक्षु ! भोग नगरी तिमिले भिक्षाटन गरिरह्यौ,

भोग गरी तिमिले भिक्षाटन गरेनौं,

भिक्षु ! भोग गरी भिक्षाटन गर,

काल (समय) लाई त्यसै खेर नफाल ।”

“भन्ते ! यस्तो भन्नेपछि, मैले उक्त देवतालाई यस गाथाद्वारा उत्तर थिएँ –

“काललाई म चिन्दैन,

काल त अज्ञात छ, देखिँदैन,

त्यसैले नै, भोग नगरी भिक्षा गरिराखेको छु,

मेरो समय खेर गइरहेको छैन ।”

त्यसपछि उक्त देवताले भुँइमा तल भरेर आयुष्मान् समृद्धिलाई यस्तो भन्यो – “भिक्षु ! तिमी एकदमै सानोबेला (जवानबेला) प्रव्रजित भएका हो । तिमी त अब बल्ल जवान भयो । तिम्रो कपाल कालो छ । वैशले भरिएको उमेरमा तिमिले संसारको कामको स्वाद समेत पनि लिएका छैनौं (थाहा पाएका छैनौं) । भिक्षु ! तिमिले अब संसारको मौज मस्ति गर । अगाडि भएकोलाई छोडेर काल (पछि) को निम्ति दौडेर नलाग ।”

“भन्ते ! उसले भनेपछि मैले उसलाई यस्तो भने – होइन, आवुसो ! मैले अगाडि भएकोलाई छोडेर काल (पछि) को निम्ति दौडेर लागेको छैन । आवुसो ! म त बरु (अखवत्) काल (पछि) को कुरालाई छोडेर अगाडि भएको कुरामा लागि रहेको हो । भगवान्ले त आज्ञा गर्नुभएको नै छ – सांसारिक कामभोग भनेको कालको वस्तु हो, त्यसको पछि पछि लाग्यो भने एकदमै दुःख भोग्नुपर्नेछ । धेरै उपायास हुन सक्नेछ, त्यसमा धेरै धेरै आदीनव (दोष) छ । फेरि यस धर्म देख्ने गरी नै फल दिने (=सांदृष्टिक) हो, अ-कालिक हो, ‘आऊ, हेर्न आऊ’ भनी देखाउन मिल्ने हो, औपनयिक हो, विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षीकरणीय हो ।”

“भन्ते ! मैले यस्तावे सुनाएपछि उक्त देवताले मलाई यस्तो भने – ‘भिक्षु ! भगवान्ले सांसारिक कामभोगलाई कालको वस्तु भनी कसरी आज्ञा गर्नुभएको छ ? त्यसले पछि पछि गयो भने कसरी एकदमै दुःख भोग्नुपर्नेछ ? कसरी धेरै उपायास हुने हो ? त्यसमा कस्तो आदीनव (दोष) छ ? फेरि, कसरी यस धर्म देख्ने गरी नै फल दिने हो ? अ-कालिक हो ?, ‘आऊ, हेर्न आऊ’ भनी देखाउन मिल्ने छ ? औपनयिक छ ? विज्ञपुरुषद्वारा प्रत्यक्षीकरणीय छ ?”

“भन्ते ! यस्तो सुनेपछि, मैले उक्त देवतालाई यस्तो भने – ‘आवुसो ! म एक भर्खरै मात्र प्रव्रजित भएको हुँ । यस धर्मविनय (बुद्धधर्म) लाई मैले विस्तारपूर्वक भन्न सक्दिनँ (जानेको छैन) । वहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध राजगृहको तपोदाराममा विहार गरिराख्नुभएको छ । त्यहाँ वहाँकहाँ गई यो कुरा सोध्न जाऊ । जसरी भगवान्ले आज्ञा गर्नुहुन्छ, त्यसरी नै धारण गर ।”

“भन्ते ! मैले यस्तो भनेपछि उक्त देवताले मलाई यस्ता भने – ‘होइन, भिक्षु ! हामीजस्ताका निम्ति भगवान् भेट्ने सजिलो छैन, (जहिलेपनि) ठूलूला अरूअरू तेजस्वी देवताहरूको वहाँलाई घेरिरहेका हुन्छन् । भिक्षु ! यदि तिमिले नै भगवान्कहाँ गई यो कुरा सोध्न गयो भने बरु मैले पनि त्यहाँ धर्मदेशना सुन्नको निम्ति आउन पाउनेछ । भन्ते ! यदि उक्त देवताले साँच्चै भनेको हो भने ऊ अवश्य पनि यहाँ कहीं एक ठाउँमा नजिक बसेको हुनुपर्छ ।”

यसरी बित्ति गरेपछि उक्त देवताले आयुष्मान् समृद्धिलाई यस्तो भने – सुन, भिक्षु ! सुन भिक्षु ! म पुग्न आइसके ।

२६. त्यसपछि, भगवान्ले उक्त, देवतालाई गाथाद्वारा यस्तो आज्ञा गर्नुगयो –

“अक्खेय्यसञ्चिनो सत्ता, अक्खेय्यस्मिं पतिट्ठिता ।

अक्खेय्यं अपरिञ्जाय, योगमायन्ति मच्चुनो ॥”

२ प्यारेग्राफ टाइप गर्न बाँकी नबुझेकोले

“ऊ जसले भनेकोलाई बुझेको हुन्छ उक्त आत्माको
मिथ्यादृष्टिमा पर्देन, उक्त (क्षीणस्रव) भिक्षुसँग यस्तो केही हुँदैन,
जसले (कसैलेपनि) उसलाई कुनै दोष आरोप लगाउन सक्ने हो ।
यक्ष ! यदि यस्तो केही (क्षीणस्रव मानिस एकजना) थाहा छ भने, भन ।”

“भन्ते ! भगवान्‌ले यस संक्षेपमा आज्ञा गर्नुभएकोलाई मैले विस्तारपूर्वक बुझ्न सकेको छैन । भन्ते !
भगवान्‌ले यस संक्षेपमा आज्ञा हुनभएकोको अर्थ मैले बुझ्ने गरी विस्तारपूर्वक आज्ञा भए वेश हुन्छ
।”

“समो विसेसी उद वा निहीनो, यो मञ्चती सो विवदेथ तेन ।
तीसु विधासु अविकम्ममानो, समो विरोसी ति न तस्स होति ।
सचे विजानासि वदेहि यक्खा”ति ॥

(भगवान् –) “(म) कोसँग बराबर छु, को भन्दा श्रेष्ठ अथवा तल्लो छु,
भनी जसले विचार गर्छ, उसले त्यस कारणले भगडा गर्छ, जसले यी
तीन प्रकारले (अथवा नौ प्रकारले) चित्तलाई स्थिर गर्छ, उसलाई बराबर
अथवा श्रेष्ठ भन्ने विचार आउँदैन । यक्ष ! यदि यस्तो कोही चिनेका छौ भने भन ।”

“भन्ते ! भगवान्‌ले यस संक्षेपमा आज्ञा भएकोलाई मैले विस्तारपूर्वक बुझ्न सकेको छैन ।
भन्त ! भगवान्‌ले यस संक्षेपमा आज्ञा गर्नु भएकोको अर्थ मैले बुझ्ने गरी विस्तारपूर्वक आज्ञा भए
वेश हुन्छ ।”

“पहासि सङ्गं न विमानमज्झगा, अच्छेच्छि तणहं इध नामरूपे ।
तं छिन्नग्रन्थं अनिघं निरासं, परियेसमाना नाज्झगमुं ।
देवा मनुस्सा इध वा हरं वा, सगोसु वा सब्बनिवेसनेसु ।
सचे विजानासि वदेहि यक्खा”ति ॥

(भगवान् –) “जसले राग, द्वेष र मोह छोडी सक्यो,
जो फेरि आमाको गर्भमा बस्न आउँदैन,

नामरूप प्रति हुने सबै तृष्णा काटिसक्यो,
 उक्त काटिसकेको बन्धन भएको दुःख मुक्त
 तृष्णारहितलाई खोजेपनि भेटाउन सक्दैन,
 देवता होस् वा मनुष्य, यस लोकमा अथवा
 परलोकमा, स्वर्गमा अथवा सारा लोकमा ।

यक्ष ! यदि यस्तो कोही चिनेका छौ भए, भन ।”

निर्दोषी, शुद्ध, निक्लेशीहरूलाई दोषारोपन गर्नाको नराम्रो फल पनि आफैलाई लाग्छ ।”

२३. जटा-सुत्त

अल्भिएको जटालाई कसले सुल्भाउन सक्छ

“अन्तो जटा बहि जटा, जटाय जटिता पजा ।

तं तं गोतम पुच्छामि, को इमं विजटये जटं”ति ॥”

“भिन्न जटा छ, बाहिर जटा छ, सबै प्रजा (प्राणीहरू) जटाले जकडिएको छ,
 त्यसैले हे गौतम ! तपाईंसँग सोध्दछु कि कसले यस जटालाई सुल्भाउन सक्दछ ?”

“सीले पतिद्वय नरो सपञ्जो, चित्त पञ्च च भावयं ।

आतापी निपको भिक्षु, सो इमं विजटये जं ॥”

(भगवान्—) “शीलमा प्रतिष्ठित भएको मानिसले प्रज्ञासहित यस चित्तलाई भावनाद्वारा
 वशमा राख्छ,

आतापी (संयमी) र बुद्धिमान (निपको) भिक्षुले यस जटालाई सुल्भाएर
 हटाउन सक्छ ।”

“यस रागो त दोसो च, अविज्जा च विराजिता ।

खीणासवा अरहन्तो, तेसं विजटिता जटा ॥”

“जसको राग, द्वेष र अविद्या हटेको छ,

जो क्षीणासत्र अरहन्त भिक्षु हो, वहाँको जटा सुल्भिसक्यो ।”

“यत्थ नामं च रूपं च, असेरा उपरुज्झति ।

पटिघं रूपसञ्जा च, एत्थेसा छिज्जते जटा”ति ॥

“जहाँ नाम र रूप, बाँकी नरही निरुद्ध भइसक्यो,

प्रतिघ र रूप-संज्ञा पनि नरहिसक्यो,

त्यहाँ यस जटा (तृष्णा) काटेर जान्छ ।”

२४. मनोनिवारण-सुत्त

मनलाई हटाउने

३०. “यतो यतो मनो निवारये, न दुक्खमेति नं ततो ततो ।

स सब्बतो मनो निवारये, स सब्बतो दुक्खा पमुच्चति” ॥

“जहाँ जहाँ मनलाई हटाउँछ,

त्यहाँ त्यहाँ उसलाई दुःख हुँदैन,

जसले सकेसम्म ठाउँबाट मनलाई हटाउँछ,

ऊ सकेसम्म ठाउँबाट दुःखबाट छुट्छ ।”

“न सब्बतो मनो निवारये, न मनो संयतत्तमागतं ।

यतो यतो च पापकं, ततो ततो मनो निवारये”ति ॥

भन्ते ! भगवान्‌ले संक्षेपमा आज्ञा हुनुभएकोलाई मैले विस्तारपूर्वक बुझेको अनुसार बुझें जानें –

“पाप न कथिरा वचसा मनसा, कायेन वा किञ्चन सब्बलोके ।

कामे पहाय सत्रि मा सम्पजानी, दुक्खं न सेवेय अनत्थसहितं”ति ॥”

“कसैले कुनै पनि पाप नगर,

वचनबाट, मनबाट, शरीरबाट जुनबाट भएपनि लोकमा,

कामलाई छोडेर स्मृतिमान र संप्रज्ञ भएर

आफूलाई काम नलाग्ने अनर्थ सहितको दुःख बनाउने काम नगर ।”

नन्दन वर्ग समाप्त ।

शक्ति (=भाला) वर्ग

२१. सत्ति-सुत्त

सत्काय दृष्टिलाई छोड

२७. श्रावस्ती ... । एक छेउमा उभेका उक्त देवताले भगवान्को सम्मुखमा गाथाद्वारा यस्तो बिनित्त गरे –

“सत्तिया विय सोमद्वा, ड्य्हमानो व मत्थके ।

कामरागप्पहानाय, सतो भिक्खु परिब्बजे”ति ॥”

“भालाले छातीमा घोपेको समान, टाउकोमा कपाल आगोले बल्ले बेलाजस्तै नै

कामराग प्रहाणको निम्ति, स्मृतिमान भई भिक्षु विचरण गरी हिँड ।”

“सत्तिया विय सोमद्वा, ड्य्हमानो व मत्थके ।

सक्कायदिट्ठिप्पहानाय, सतो भिक्खु परिब्बजे”ति ॥”

(भगवान्–) “भालाले छातीमा घोपेको समान, टाउकोमा कपाल आगोले बल्लेबेलाजस्तै नै

सत्काय-दृष्टि प्रहाणको निम्ति, स्मृतिमान भई भिक्षु विचरण गरी हिँड ।”

२२. फुसति-सुत्त

निर्दोषलाई दोष नदिनु

२८. “नाफुसन्तं फुसति च, फुसन्तं च ततो फुसे ।

तस्मा फुसन्तं फुसति, अप्पदुट्ठपदोसिनं”ति ॥”

“नछुनेलाई छुँदैन, छुनेलाई छुन्छ,

त्यसैले, छुनेलाई छुन्छ जसले निर्दोषहरूलाई दोषारोपण गर्छ ।”

“यो अप्पदुट्ठस्स नरस्स दुस्सति, सुद्धस्स पोसस्स अनट्ठलस्स ।
तमेव बालं पच्चेति पापं, सुखमो रजो पटिवानं व खित्तो”ति ॥”

(भगवान्—) “जसरी हावा आइरहेको तिर फ्याँकेको धूलो आफैलाई लाग्न आउनेजस्तै नै

(भगवान्—) “सकेसम्म ठाउँबाट उक्त मन हटाउनुपर्ने छैन,
यदि उसको मन आफ्नो वशमा भइसक्यो भने,
जहाँ जहाँ पाप छ,
त्यहाँ त्यहाँ मनलाई हटाउनुपर्छ ।

२५. अरहन्त-सुत्त

अरहत्व

३१. “यो होति भिक्खु अरहं कतावी, खीणसवो अन्तिमदेहधारी ।
अहं वदामी ति पि सो वदेय्य, ममं वदन्ती ति पि सो वदेय्या”ति ॥
“जुन भिक्षु कृतकृत्य भई अर्हत् भइसक्यो,
क्षीणस्रव, जसले आफ्नो अन्तिम देह धारण गरिरहेको छ,
'मैले भनें' भनेर पनि उसले भनिरहेको छ,
'मलाई भनिरहेको छ' भनेर पनि उसले भनिरहेको छ ।”
“यो होति भिक्खु अरहं कतावी, खीणासवो अन्तिमदेहधारी ।
अहं वदामी ति पि सो वदेय्य, ममं वदन्ती ति पि सो वदेय्य ।
वोहारमत्तेन सो वोहरेय्य”ति ॥

(भगवान्—) “जुन भिक्षु कृतकृत्य भई अर्हत् भइसक्यो,
क्षीणस्रव, जसले आफ्नो अन्तिम देह धारण गरिरहेको छ,

‘मैले भनें’ भनेर पनि उसले भनिरहेको छ,
 (परन्तु) ती पण्डितहरूले बोलचालको भाषामा नै,
 केवल व्यवहार मात्रको निमित्त यस्तो प्रयोग गरिरहेका हुन् ।”

“यो होति भिक्षु अरहं कतावी, खीणासवो अन्तिमदेहधारी ।
 मानं नु खो सो पउगस्स भिक्कखु, अहं वदामी ति पि सो वदेय्य,
 ममं वदन्ती ति पि सो वदेय्या”ति ।

(भगवान्—) “जुन भिक्षु कृतकृत्य भई अर्हत् भइसक्यो,
 क्षीणस्रव, जसले आफ्नो अन्तिम देह धारण गरिरहेको छ,
 के उसले आफ्नो अभिमानको कारण, ‘मैले भनें’ भनी भनेको अनि,
 ‘मलाई भनिरहेको हो’ भनी पनि भनिरहेको हो ?”

“पहीनमानस्स न सन्ति गन्था, विधूपिता मानगन्धस्स सब्बे ।
 स वीतिवत्तो मञ्जतं सुमेधो, अहं वदामी ति पि सो वदेय्य ।
 ममं वदन्ती ति पि सो वदेय्य, लोके समञ्जं कुसलो विदित्वा ।
 वोहारमत्तेन सो वोहरेय्य”ति ॥

(भगवान्—) “जोसँग मान प्रहीण भइसक्यो,
 जोसँग बन्धन नभइसक्यो,
 उसँग सबै मान र ग्रन्थि नभइसक्यो,
 उक्त पण्डित तृष्णाबाट माथि आइसक्यो,
 ‘मैले भनें’ भनेर पनि उसले भनिरहेपनि,
 ‘मलाई भनिरहेको हो’ भनेर पनि उसले भनिरहेपनि,
 ती पण्डितहरूले बोलचालको भाषामा नै
 केवल व्यवहार मात्रको निमित्त यस्तो प्रयोग गरिरहेका हुन् ।”

२६. पज्जोत-सुत्त

३२. “कति लोकस्मिं पज्जोता, येहि लोको पकासति ।

भगवन्तं पुट्ठुमामग्ग, कथं जानेमु त मय”ति ॥

“कतिवटा छन् लोकमा प्रद्योत,

जसले गर्दा लोक प्रकाशमान हुने हो ?

सुन्नको निम्ति हामी भगवान्कहाँ आएका छौं,

हामीले त्यसलाई कसरी थाहा पाउने ?”

“चत्तारे लोके पज्जोता, पञ्चमेत्थ न विज्जति ।

दिवा तपति आदिच्चो, रत्तिमाभाति चन्दिया ॥”

“अथ अग्गि दिवारत्तं, तत्थ तत्थ पकासति ।

सम्बुद्धो तपतं सेट्ठा, एसा आभा अनुत्तरा”ति ॥”

(भगवान्—) “लोकमा चार प्रकारका प्रद्योत छन्, पाँचौं छैन यहाँ,
दिउँसो सूर्य चम्किलो हुन्छ, राती चन्द्रमा चम्किलो हुन्छ, आकाशमा,
आगो दिन र रात दुवै समयमा, कहीं कहीं, केही, केही प्रकाश देखिन्छ,
परन्तु यी सबै प्रकाश मध्ये,
सम्बुद्धो आभा श्रेष्ठ र अनुत्तर (अलौकिक) हो ।”

२७. सर-सुत्त

नाम र रूपको निरोध

३३. “कृतो सारा निवत्तन्ति, कत्थ वट्टं न वत्तति ।

कत्थ नाम च रूपं च, असेसं उपरुज्झती”ति ॥

“संसारको धारा कहाँ पुगेपछि बढ्दैन ?

कहाँ भँवर (वट्ट) घुम्दैन ?

कहाँ नाम र रूप दुइटै

बाँकी नरहने गरी निरुद्ध भएर जान्छ ?”

“यत्थ आपो च पठवी, तेजो वायो न गाधति ।

अतो सरा निवत्तन्ति, एत्थ वट्टं न वत्तति ।

एत्थ नामं च रूपं च, असेसं उपरुज्झती”ति ॥”

(भगवान्—) “जहाँ जल, पृथ्वी, अग्नि र वायु प्रतिष्ठित हुँदैन,
त्यहाँ नै धारा रोक्छ, जहाँ भँवर (भूमरी) घुम्दैन,
त्यहाँ नै नाम र रूप दुइटै
बाँकी नरहने गरी निरुद्ध भएर जान्छ ।”

२८. महद्धन-सुत्त

संसारको तृष्णा कसले छोड्छ

३४. “महद्धना महाभोगा, रट्टवन्तो पि खत्तिया ।

अञ्जमञ्जाभिगिज्झन्ति, कामेसु अनलट्टता ॥

“महाधन भएका, महाभोग भएका,

देशको अधिपति राजाले सम्म पनि

एकले अर्कोको सम्पत्तिमा लोभ गर्छ

कामले उनीहरू आ-आफै तृप्त कहिले छैन ।”

“तेसु उत्सुकजातेसु, भवसोतानुसारिसु ।

केध तण्हं पजहिंसु, के लोकस्मि अनुस्सुका”ति ॥

“उनीहरू मध्ये पनि लोक प्रति उत्सुक भएर,

अनि, (जन्म, जरा, मरण रूपी) संसारको धारामा बगाइरहेको छ भने,

ल भन, त्यस्तो को छन् जसले अनुत्सुक भएर,

संसारको तृष्णा छोडेका छन् ?”

“हित्वा अगारं पब्बजिता, हित्वा पुत्तं पसुं वियं ।

हित्वा रागं च दोसं च, अविज्जं च विराजिय ।

खीणसवा अरहन्तो, ते लोकस्मि अनुस्सुका”ति ॥

(भगवान्—) “छन्, घर छोडेर, प्रव्रजित भएका पुत्र, पशु र प्रियलाई छोडेर आएका, राग र द्वेषलाई पनि छोडेर, अविद्यालाई सर्वथा हटाइसकेका, ती क्षीणस्रव अर्हत् भिक्षुहरू हुन्, ती नै लोकमा अनुत्सुक हुन्छन् ।”

२९. चतुचक्क-सुत्त

कसरी यात्रा हुने

३५. “चतुक्कं नवद्धारं, पुण्णं लोभेन संयुत्तं ।

पङ्कजात्तं महावीर कथं यात्रा भविस्सती”ति ॥

“चारवटा पाङ्गा भएको, नौवटा प्वाल भएको

फोहोरले भरिएको, लोभले भरिएको छ ।

हे महावीर ! (मार्ग) हिलै हिलो भइरहेको छ,

कसरी यात्रा हुन्छ ?”

“छेत्वा नद्धिं वरत्तं च, इच्छालोभं च पापकं ।

समूल तण्हमब्बुह, एव यात्रा भविस्सती”ति ॥

(भगवान्—) “वैरभाव र लोभलाई छोडेर

इच्छा, लोभ र पापमय विचारलाई पनि ।

तृष्णालाई जरासँग उखेलेमा

यस्तो यात्रा हुन्छ ।”

३० एणिजङ्ग-सुत्त

दुःखबाट मुक्त हुने

३६. “एणिजङ्गं किसं वीरं, अप्पाहारं अलोलुपं ।

सीहं वेकचरं नागं, कामेसु अनुपेक्खिनं ।

उपसङ्गम्म पुच्छाम, कथं दुक्खा पमुच्चती”ति ॥

“एणि मृगजस्तै तेज भएको, कुश वीर, अल्पाहारी, लोभ नभएको,
सिंह, हात्तीजस्तै एकलै भएको, निप्पा भएको, काममा अपेक्षाभाव नभइसकेको,
तपाईंकाहाँ सोध्न आएको छु – दुःखबाट मुक्ति कसरी हुन्छ ?”

“पञ्च कामगुणा लोके, मनोछद्दा पवेदिता ।

एत्थ छन्दं विराजेत्वा, एवं दुक्खा पमुच्चती”ति ॥

(भगवान्—) “लोकमा पञ्चकाम गुण अनि,
छवटा मन छ भनी भनिराखेको छ,
त्यसमा उत्पन्न हुने इच्छा (छन्द) लाई हटाऊ,
यसरी दुःखबाट मुक्त हुन्छ ।”

शक्ति-वर्ग समाप्त ।

“पञ्चा नरान रतन”

बुद्धकालीन महिलाहरू

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, तृतीय पत्र)

बुद्धकालीन महिलाहरू प्राप्ताङ्क ३० अंक, १० घण्टा

लेखक - भिक्षु अमृतानन्द महास्थविर

Dhamma.Digital

नमो तस्स भगवतो अरहतो सस्मासम्बुद्धस्स ।

१. अम्बपाली गणिका

परिचय

पूर्वकथा

सिखि बुद्धको पालामा वहाँको धर्ममा प्रव्रजितलाई भिक्षुणी भएकी शीलवती एउटी भिक्षुणी थिइन् । एकदिन भिक्षुणीहरूका साथ चैत्य वन्दना गरी प्रदक्षिणा गरिरहेको बेलामा अघिल्लिर हिँडिरहेकी एक भिक्षुणीको हाछ्युँ गर्दा नाकबाट सिंगान खसी चैत्यको प्रांगणमा पच्यो । उनी अरहन्ती थिइन् । उनले सिंगान खसेको देखिनन् । उनको पछि पछि हिँडिरहेकी सो भिक्षुणीले सिंगान देखेर “कस्ति गणिका होलिन्, यस्तो ठाउँमा सिंगान फ्याँक्ने !” भनी गाली गरिन् । भिक्षुणी भावमा बस्दा उनलाई गर्भवासमा सारै घृणा लाग्दथ्यो र ओपपातिक (=ओपपातिक) भावतिर उनको मन निकै गएको थियो ।

वर्तमान् कथा

त्यसै चित्तको प्रभावद्वारा अन्तिम आत्मभावमा उनी वैशाली नगरको एक आँपको रुखको फेदमा ओपपातिका^१ भई उत्पन्न भइन् । अनि एउटा बगैँचेले देखेर उनलाई लग्यो । आँपको रुखको फेदमा उत्पन्न भएकी हुनाले उनको नाम ‘अम्बपाली’ भन्ने राखिदियो । क्रमशः उनी अत्यन्त रूपवती हुँदै आइन् । समय बित्दै गएपछि उनैको कारणलाई लिएर वैशालीवासी लिच्छवी कुमारहरूको बीचमा झगडा भयो । अनि न्यायाधीशले “सबैको लागि होस्” भन्ने हेतुले उनलाई गणिका घोषित गरी वैशाली नगरमा राखिदियो भन्ने कुरा अम्बपाली थेरी अट्टकथा (पृ. १६३) मा उल्लेख भएको छ ।

१. जन्म हुने योनि चारवटा छन् जस्तै— (१) अण्डज-योनि, (२) जलाबुज-योनि, (३) संसेदज-योनि र (४) ओपपातिक-योनि । यसबारे हेर्न लेखकको बु. प्रे. पृ. ३ देखि ।

त्यसताका वैशाली नगर कस्तो थियो भन्ने कुरा यसैमा अनुदित “अम्बपाली गणिका” भन्ने शीर्षकले प्रष्ट गरेको छ । मगध नरेश बिम्बिसारले वैशालीको अम्बपाली गणिकाको बयान सुनेको कुरा पनि यसै सूत्रमा उल्लेख भएको छ । उनको बयान सुनेर तरुण बिम्बिसार राजा कामाभिभूत भए । अनि छद्मभेष लिई केही मानिसहरूका साथ वैशाली नगरमा गई अम्बपाली गणिकासँग एक रात सहवास गरेका थिए । यस सहवासबाट अम्बपाली गणिकाले विमल भन्ने छोरा पाएकी थिइन् । पछि उनी बुद्धशासनमा प्रव्रजित भई विमल कोण्डब्ब नामले अरहत् भए^१ ।

१. थेर. गा. अ. क. I. पृ. १४६: विमलकोण्डब्बत्थेरगाथावण्णना ।

अम्बपालीको बुद्धसँग भेट

धेरै दिन पछि अर्थात् बुद्धको अर्थात् बुद्धको अन्तिम समयतिर अम्बपाली गणिकाले बुद्धसँग भेटेको कुरा महापरिनिब्बानसुत्तमा^१ र महावग्गपालि, भेसज्जक्खन्धमा^२ उल्लेख भएको पाइन्छ। जुन सूत्रको अनुवाद यसै संग्रहको “अम्बपालीको आम्रवन दान” भन्ने शीर्षकमा गरेको छु। यस दर्शन भेटमा अम्बपाली गणिका भगवान्प्रति प्रसन्न भई आफ्नो आम्रवनमा बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई भोजन दान दिएकी मात्र होइनन् आफ्नो आम्रवन समेत बुद्धलाई प्रदान गरेकी थिइन् भन्ने कुरा तल अनुदित उक्त सूत्रमै समुल्लेख भएको छ। उनैले रोपेर बनाइराखेको निजि उदयान यो आम्रवन वैशाली नगरमै थियो भन्ने कुरा संयुक्तनिकाय अट्ठकथा (भाग ३, पृ. १४८) अम्बपाली सुत्तवण्णनाले र थेरीगाथा अट्ठकथा (पृ. १६३) अम्बपाली थेरीगाथा वण्णनाले समुल्लेख गरेका छन्। भगवान्को उपदेशद्वारा प्रभावित भई अम्बपालीले आफ्नो आम्रवनमा विहारहरू (=घरहरू) बनाइ बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई प्रदान गरेको कुरा पनि त्यसै ग्रन्थमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

२. दी. नि. II. पृ. ७६.

३. पृ. २४६.

भगवान्को दर्शनार्थ आम्रवनमा अम्बपाली जाँदा भगवान्सँग बसिरहेका, भरखरै प्रव्रजित भएका नौला नौला पाँचसय भिक्षुहरूको^१ स्मृति (=होश) अम्बपालीलाई देखेर विचलित नहोस् भन्नको लागि वहाँले विशेषरूपले काय-वाक्चित्तमा होश (स्मृति) थातमा राखी बस्नको निमित्त सतिपट्टानको कुरा बताउनु भएको थियो^२। यस कथनबाट यो अनुमान लगाउन सकिन्छ कि अम्बपाली गणिका कति राम्री होलिन् जसले गर्दा भरखरै प्रव्रजित भएका भिक्षुहरूको मन विचलित हुन सक्ने। यस्तै प्रसंगमा आनन्द स्थविरले पनि “पस्सचित्तकतं विम्बं...” आदि भनी भिक्षुहरूलाई उपदेश गर्नुभएको कुरा थेरगाथा अट्ठकथामा^३ उल्लेख भएको पाइन्छ।

१. दी. नि. टी. पृ. ३८७: अम्बपालिगणिकावत्थुवण्णना ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. ३७७: महापरिनिब्बानसुत्तवण्णना ।

३. आनन्दत्थेरगाथावण्णना पृ. १२९.

अम्बपाली भिक्षुणी भइन्

यसपछि अम्बपाली गणिका विरक्त भएर आफ्नो पुत्र आयुष्मान् विमल कोण्डकको धर्मकथा सुनी प्रव्रजित भएकी थिइन्^४। प्रव्रजित भएपछि, विपश्यना ध्यान सहित आफ्नो शरीरको अनित्यता

माथि विचार गरी संसारको अनित्यतामा ध्यान राखी दुःख र अनात्म भन्ने कुरा थाहा पाई अन्तमा अरहन्ती भइन्^१ ।

४. थेरी गा. अ. क. पृ. १६३: अम्बपालीथेरीगाथावण्णना ।

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. १६६: अम्बपालीथेरीगाथावण्णना ।

कुन प्रकारले उनले आफ्नो शरीरमा अनित्यताबारे विचार गरेकी थिइन् भन्ने कुरा अगाडि अनुदित “अम्बपालीको अनित्य भावना” भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रमै प्रष्ट भएको छ । अरहन्त भइसकेपछि आफ्नो दिव्यचक्षु तथा पूर्वानुस्मृति ज्ञानद्वारा अघि अधिका जन्ममा आफूले के के गरेर आएकी थिइन् भन्ने कुरा अगाडि अनुदित “अम्बपालीको पूर्वकथा” ले प्रष्ट पारेको छ । यस अनुसार अम्बपाली थेरीले “फुस्स बुद्ध^३” का पालासम्मको कुरा बताएकी छिन् ।

२. बु. वं. पा. पृ. ३६०, वर्तमान बुद्धभन्दा अघि सातवा बुद्ध ‘फुस्सबुद्ध’ हुनु भएको थियो ।

× × ×

अम्बपाली शब्दहरू

- (१) अम्बपालीवग्ग- यो सं. नि. पृ. IV १२२ को सतिपट्टानसंयुक्तको पहिलो वर्ग हो ।
- (२) अम्बपालीसुत्तं- यो स. नि. पृ. १२२, सतिपट्टानसंयुक्तको पहिलो सूत्र हो । यस सूत्रमा संक्षेपरूपले चार सतिपट्टानको कुरा बताइएको छ ।
- (३) अम्बपालीवनसुत्तं- (अम्बपालिसुत्तं) यो सूत्रमा सारिपुत्र र अनुरुद्ध स्थविरको बीचमा प्रश्नोत्तर भएको कुरा छ । सारिपुत्र स्थविरले अनुरुद्ध स्थविरसँग “तपाईं कुन चाहिँ ध्यानमा धेरै बस्नु हुन्छ” भनी सोध्दा अनुरुद्ध स्थविरले “चार सतिपट्टानमा” भनी बताउनु भएको छ । सं. नि. पृ. IV. २५७.
- (४) अम्बपालीवन- यो वन अम्बपाली गणिकाको निजि उद्यान वन हो । यो वैशाली नगरमै थियो । पछि यो वन बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई दान दिएकी थिइन् । परिनिर्वाण हुनको लागि कुशीनगर जाँदा भगवान् बुद्ध यस वनमा जानुभई केही दिन बस्नु भएको थियो । (दी. नि. पृ. II ७८, महा. व. पा. पृ. २४८) यस वनमा वहाँले अनित्यताको बारेमा उपदेश भन्नु भई ‘सत्तपुरियसुत्तं’ को देशना गर्नु भएको थियो । (अं. नि.-७, पृ. २३०) अम्बपालीले आँपको रुख रोपेको जुन भएको हुनाले यस वनलाई ‘अम्बपालीवन’ भनिएको हो । (सं. नि. अ. क. II पृ. १४८: अम्बपालिसुत्तवण्णना, अम्बपालिवग्गो ।)

× × ×

मूल सूत्र—

१—वैशालीमा अम्बपाली गणिका

त्यसबखत बुद्ध भगवान् राजगृहको वेणुवनस्थित कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो^१ ।

१. महा. व. पा. पृ. २८६: जीवकवत्थु, चीवरक्खन्धकं, अ. क. III. पृ. ११८१.

त्यस समय वैशाली नगर समृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्षं थियो । सातहजार सातसय सात (७,७०७) प्रासादहरू, सातहजार सातसय सात (७,७०७) कुटागार (=घर) हरू, सातहजार सातसय सात (७,७०७) आरामहरू (=उद्यानहरू) र सातहजार सातसय सात (७,७०७) पोखरीहरू थिए । अम्बपाली (अम्ब्रपाली) गणिका अभिरूपा, दर्शनीया, प्रासादिका तथा परम रूपवती थिइन् । उनी नाच गान र बाजा बजाउनमा सिपालु थिइन् । इच्छुक मानिसहरू रातको पचास कार्षापण (त्यस समयको रूपैयाँ) दिएर उनकहाँ जान्थे । यसले गर्दा वैशाली नगर अत्यन्त चहकिलो देखिन्थ्यो ।

त्यस समय राजगृहका व्यापारीहरू (नेगमो) केही कामले वैशालीमा गए । अनि राजगृहका व्यापारीहरूले वैशाली नगर सुसमृद्ध, उन्नत, बहुजनाकीर्ण तथा सुभिक्ष भएको देखे । सातहजार सातसय सात प्रासादहरू, सातहजार सातसय सात कूटागारहरू, सातहजार सातसय सात आरामहरू र सातहजार सातसय सात पोखरीहरू पनि देखे । अभिरूपा, दर्शनीय, प्रासादिका तथा परमरूपवती अम्बपाली गणिकालाई पनि देखे । उनी नाच, गान तथा बाजा बजाउनमा सिपालु छिन् भन्ने कुरा पनि थाहा पाए । इच्छुक मानिसहरू रातको पचास कार्षापण दिएर उनीकहाँ जाने कुरा पनि थाहा पाए । यसले गर्दा वैशाली नगर अत्यन्त चहकिलो देखिन्थ्यो भन्ने कुरा पनि बुझे ।

अनि वैशालीमा गर्नुपर्ने काम सिध्याएर राजगृहका व्यापारीहरू पुनः राजगृहमा फर्केर गए । उनीहरू जहाँ मगध राजा सेनीय विम्बिसार थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ गई मगध राजा सेनीय विम्बिसारसँग यस्तो बिनित्त गरे —

“हे देव ! वैशाली नगर सुसमृद्ध, उन्नत, बहुनाकीर्ण तथा सुभिक्ष छ । त्यहाँ सातहजार सातसय सात प्रासादहरू , सातहजार सात सय सात कूटागारहरू, सातहजार सात सय सात आरामहरू तथा सातहजार सात सय सात पोखरीहरू पनि छन् । अभिरूपा, दर्शनीया, प्रासादिका तथा परमरूपवती अम्बपाली गणिका पनि छिन् । उनी नाच, गान तथा बाजा बजाउनमा सिपालु छिन् । इच्छुक मानिसहरू रातको पचास कार्षापण दिई उनकहाँ जान्छन् । यसले गर्दा वैशाली नगर अत्यन्त चहकिलो देखिन्छ । हे देव ! हामीले पनि गणिका खडा गरे बेश हुने छ ।”

×

×

×

मूल सूत्र –

२-अम्बपालीको आम्रवन दान

अम्बपाली गणिकाले “भगवान् वैशालीमा आइपुग्नु भई मेरै आम्रवनमा^१ बसिरहनु भएको छ” भन्ने खबर सुनिन्^३ । अनि अम्बपाली गणिका असल असल रथहरू तयार पार्न लगाई असल असल रथमा चढेर वैशालीमा गई आफ्नो आराममा गइन् । जहाँसम्म रथबाट जानसक्ने हो त्यहाँसम्म रथमा गई (त्यसपछि) रथबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गइन् । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी अम्बपाली गणिकालाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । अनि भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएकी अम्बपाली गणिकाले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गरिन्– “भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुसङ्घ सहित भोलिको भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” तृष्णीभावद्वारा भगवान्ले स्वीकार्नु भयो । अनि भगवान्ले स्वीकार्नु भएको कुरा बुझी अम्बपाली गणिका आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी निस्कनु ।

१. महा. व. पा. पृ. २४६: अम्बपालीवत्थु, भेसज्जक्खन्धकमा चाहिँ ‘कोटिग्राममा’ भनी उल्लेख भएको छ ।

२. दी.नि.पा. II. पृ. ७६: अम्बपाली गणिका, महापरिनिब्बानसुत्तवाट; अ. क. II. पृ. ३७७; महा. व. पा. पृ. २४६: अम्बपालीवत्थु, भेसज्जक्खन्धकं ।

“भगवान् वैशालीमा आउनु भई वैशालीको अम्बपालीको वनमा बसिरहनु भएको छ” भन्ने खबर वैशालीवासी लिच्छवीहरूले सुने । अनि असल असल रथहरू तयार पार्न लगाई असल असल रथमा बसी लिच्छवीहरू वैशालीमा गए । त्यसमध्ये नीलो रथ, नीला वस्त्रहरू, नीला आभूषणहरू लगाएका केही लिच्छवीहरू नीला नीला देखिन्थे; त्यसमध्ये पहुँलो लेप, पहुँला वस्त्रहरू, पहुँला आभूषणहरू लगाएका केही लिच्छवीहरू पहुँला पहुँला देखिन्थे; त्यसमध्ये रातो लेप, राता वस्त्रहरू, राता आभूषणहरू लगाएका केही लिच्छवीहरू राता राता देखिन्थे; त्यसमध्ये सेतो लेप, सेता वस्त्रहरू, सेता आभूषणहरू लगाएका केही लिच्छवीहरू सेता सेता देखिन्थे । अनि अम्बपाली गणिकाले तरुना तरुना लिच्छवीहरूको रथलाई आफ्नो रथले-रथको अवयावयवलाई रथको अवयावयले, चक्कालाई चक्काले, जुवालाई जुवाले ठक्कर ख्याइन् । अनि ती लिच्छवीहरूले अम्बपाली गणिकालाई यस्तो भने– “हे अम्बपाली ! किन तरुना तरुना लिच्छवीहरूको रथलाई ठक्कर खाएकी ?”

“आर्य पुत्र हो ! त्यस्तैगरी मैले भगवान्लाई भिक्षुसङ्घ सहित भोलिको भोजनद्वारा निम्तो गरेकी छु ।”

“हे अम्बपाली ! त्यो भोजन एक लाखले हामीलाई देऊ ।”

“आर्य पुत्र हो ! जनपद सहित यो वैशाली नगर मलाई दिए पनि म दिने छैन ।”

अनि ती लिच्छवीहरले “यो अम्बकाय (=स्त्री) ले जिती, यो अम्बकायले जिती” भन्दै औला भाँचन थाले । अनि ती लिच्छवीहरू जहाँ अम्बपाली वन हो त्यहाँ गए । भगवान्‌ले टाढैबाट ती लिच्छवीहरू आइरहेका देख्नुभयो । देखेर भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो— “भिक्षु हो ! जो भिक्षुले त्रयस्त्रिंश (देवताहरू) देखेको छैन उसले यो लिच्छवी परिषद् हेर; – भिक्षु हो ! लिच्छवी परिषद् हेर; भिक्षु हो ! लिच्छवी परिषद्‌लाई त्रयस्त्रिंश (देव परिषद्.) भै सम्भरेर लेऊ (उपसंहरथ) ।” अनि ती लिच्छवीहरू जहाँसम्म रथबाट जान सक्ने हो, त्यहाँसम्म रथमा गई (त्यसपछि) रथबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती लिच्छवीहरूलाई भगवान्‌ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । अनि भगवान्‌को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएका ती लिच्छवीहरूले भगवान्‌सँग यस्तो विन्ति गरे— “भन्ते ! भिक्षुसङ्घ सहित भगवान्‌ले भोलिको भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” अनि भगवान्‌ले ती लिच्छवीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो— “लिच्छवी हो ! भोलिको निमित्त मैले अम्बपालीको भोजन स्वीकार गरिसकें ।” अनि ती लिच्छवीहरूले “अम्बकायले जिती, अम्बकायले जिती” भन्दै औला भाँचन थाले । अनि भगवान्‌ले भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी ती लिच्छवीहरू गए ।

त्यस रात बितेपछि अम्बपाली गणिकाले आफ्नो आराम (बगैँचा) मा प्रणीत खाद्य भोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवान्‌लाई – “भन्ते ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ” भनी सूचना दिन पठाइन् । भगवान् पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरो, पात्रचीवर ग्रहण गरी भिक्षुसङ्घ सहित जहाँ अम्बपाली गणिका बस्ने ठाउँ हो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नुभई विछ्याइ राखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि अम्बपाली गणिकाले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खाद्य भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तर्पित, सम्पवारित गरिन् । अनि भगवान्‌ले भोजन सिध्याई भिक्षापात्रबाट हात भिकिसकेपछि एक होचो आसन लिई अम्बपाली गणिका एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी उनले भगवान्‌लाई यस्तो विन्ति गरिन्— “भन्ते ! यो आराम (बगैँचा) बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई चढाउँछु ।” भगवान्‌ले आराम स्वीकार्नु भयो । त्यसपछि अम्बपाली गणिकालाई भगवान्‌ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभई आसनबाट उठी जानुभयो^१ ।

१. महा. व. पा. पृ. २४८: लिच्छवीवत्थु, भेसज्जक्खन्धकमा “महावनमा जानुभयो” भनी उल्लेख भएको छ ।

× × ×

मूल सूत्र -

३-अम्बपालीको अनित्य भावना^१

१-“मेरो कपालको घुँघुरो रौं भ्रमरको वर्ण जस्तै कालो थियो, अहिले साणवाक जस्तै त्यो जराजीर्ण भयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन^२ ।

१. थेरी. गा. पा. पृ. ४३८: अम्बपाली थेरीगाथा, अ.क.पृ. १६२।

२. “कालका भ्रमरवण्णसादिसा, वेल्लितग्गा मम मुद्धजा अहुं । ते जराय साणवाक सदिसा, सच्चवादीवचनं अनञ्जथा ।” थेरी. गा. पा. पृ. ४३८: अम्बपालीथेरीगाथा ।

२-“अत्तर तथा सुगन्धित फूल राख्ने बट्टा जस्तै मेरो टाउको फूलले भरिएर सधैं बासना आउँथ्यो, अब बाखाको रौं भैं त्यो गनाएको छ । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्य छैन ।

३-“राम्ररी रोपिएको वन भैं काइयोले कोरिएको मेरो कपाल सुशोभित थियो, अब त्यो ठाउँ ठाउँमा खुइलिन थाल्यो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

४-“चित्रकारले चट्ट पारेर खिचेको धर्सो जस्तै मेरो आँखिभौं अति सुन्दर थियो, अब त्यो खुम्चिएर गयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

५-“तेजिला सुन्दर मणि जस्तै मेरा नीला आँखा लाम्चा थिए, अब त्यो जीर्ण भएर नराम्रो देखियो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

६-“मणि जस्तै प्रभास्वर भई तेजिला भएका मेरा नेत्र नीलवर्ण थिए, अब ती जराले जर्जरित भई न राम्रो भैसके । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

७-“अभिनव वैशको मुखको अनुहारसँग मिल्ने गरी उच्च भएको मेरो कोमल नाक अति राम्रो थियो, अब जरताको कारणले गर्दा त्यो नराम्रो भयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

८-“चिप्लो गरी चटक्क पारी राम्ररी बनाएको चूरी जस्तै मेरा कानहरू अति राम्रा थिए, अब ती खुम्चिएर लत्रक्क भएर भुण्डिए । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

९-“सेता पद्मकमल वर्ण जस्तै मेरा दाँतहरू अधि राम्रा थिए, अब जरताको कारणले गर्दा पहेंला थोता भए । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१०-“वनमा उडेर हिंड्ने कोकिल चराको मधुर स्वर जस्तै अधि मधुर स्वर जस्तै अधि मधुर स्वरले म कुरा गर्थे, जरताको कारणले गर्दा दाँत थोता भएकाले अब त्यो स्वर अमधुर भयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

११-“शख जस्तो गोल परेको मेरो गर्दन अधि राम्रो थियो, अब जरताले गर्दा त्यो नराम्रो भयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१२-“खापाको चुकुल जस्तै गोल परेका मेरा यी दुइवटा हातहरू राम्रा थिए, अब जरा जर्जरताले गर्दा मासु सुकेर ती खुम्चेर गए । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१३-“सुवर्ण औंठी लगाएका मेरा हात अघि राम्रा थिए, अब जरा जीर्णताले गर्दा ती जरा जस्तो भए । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१४-“गोलो पुष्ट परेर माथि उठेका मेरा दुईवटा स्तनहरू अघि राम्रा देखिन्थे, अब पानी राख्ने छालाको थैला जस्तै गरी भोलिएका छन् । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१५-“काञ्चनको फलेक जस्तै अघि मेरो यो काय शोभायमान थियो, अब जरताले गर्दा त्यो खुम्चेर गयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१६-“हात्तीको सूँढ जस्तै यी मेरा तिघ्रा अघि सुन्दर थिए, अहिले जरताले गर्दा ती बाँस जस्तै भए । सत्यवादी वचन अन्यथा छैन ।

१७-“सुवर्ण भूषण भूषित मेरो जङ्घा अघि राम्रो थियो, अहिले त्यो तिलको बोट जस्तै सुकेर गयो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१८-“सिमलको भुवा जस्तै कोमल मेरा पैताला अघि राम्रा थिए । अहिले जरताको कारणले गर्दा ती फुटेर खुम्चेका छन् । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैन ।

१९-“जरा जर्जरता बहु दुःखले बास गरेको यो मेरो शरीर अब लिउन उप्केको पुरानो घर जस्तै भइसक्यो । सत्यवादी बुद्धको वचन अन्यथा छैनो^१ ।”

१. “एदिसो अहु अयं समुस्सयो, जज्जरो बहुदुक्खानमालयो । सोपलेपपतितो जरा घरो, सच्चवादीवचनं अनञ्जथा^१ति ॥” थेरी. गा. पा. पृ. ४३९: अम्बपालीथेरीगाथा ।

Dhamma.Digital

×

×

×

मूल सूत्र—

४—अम्बपालीको पूर्वकथा^१

१—“फुस्स बुद्धको पालामाम क्षत्री कुलमा जन्मेको वहाँकी बहिनी थिएँ^२ ।

१. थेरी. अप. दा. पा. II. पृ. २९०: अम्बपालीथेरीअपदानं ।

२. “यो रंसिफुसितावेलो, फुस्सो नाम महामुनि । तस्साहं भगिनी आसिं, अजायिं खत्तिये कुले ॥”
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २९०: अम्बपालीथेरीअपदानं ।

२—“वहाँको धर्म सुनी प्रसन्न चित्त लिएर मैले महादान दिएँ र रूपसम्पत्ति प्रार्थना गरेँ ।

३—“यहाँबाट एकतीस कल्प अघि लोकाग्र हुनु भएका सिखि बुद्ध उत्पन्न हुनुभयो ।

४—“त्यसबखत अरुणपुरको ब्राह्मण कुलमा म जन्मेकी थिएँ ।

५—“वेश्याले दुश्चरित्र गरे भैं जिनशासनलाई दूषण गर्ने मैले यसरी आक्रोश गरेँ र त्यस पापले दरुण नरकमा महा दुःखानुभव गरेँ ।

६—“त्यहाँबाट ज्युत भई मनुष्यलोकमा जन्मी तपस्विनी भएँ ।

७—“दशहजार जन्मसम्म गणिका भएँ । अन्त्यतः विषालु विष खाएको जस्तै म त्यस पापबाट मुक्त हुन सकिन ।

८—“काश्यप बुद्धको पालामा ब्रह्माचर्य पालन गरेँ । त्यस कर्मको प्रभावले देवलोकमा उत्पन्न भएँ ।

९—“अन्तिम जन्ममा म औपपातिका भई आँपको रुखको शाखाको बीचमा जन्मेँ । त्यसैले मलाई अम्बपाली भनिएको हो^१ ।

१. “पच्छिमे भवे सम्पत्ते, अहोसिं ओपपातिका । अम्बसाखन्तरे जाता, अम्बपालीति तेनहं ॥”
थेरी. अप. दा. पा. II. पृ. २९०: अम्बपालीथेरीअपदानं ।

१०—“कोटी प्राणीहरू सहित म जिनशासनमा प्रव्रजित भएँ । बुद्धको औरस पुत्री भई मैले अचल स्थान प्राप्त गरेँ ।

११—“हे महामुनि ! ऋद्धि, दिव्यश्रोत, परचित्तज्ञान मेरो वशमा छ ।

१२—“दिव्यचक्षुलाई परिशुद्ध पारी पूर्वेनिवास ज्ञान जानेकी छु । मेरा सबै आस्रवहरू क्षीण भैसके । अब मेरो पुनर्भव छैन ।

१३—“बुद्ध श्रेष्ठको प्रभावद्वारा अर्थ, धर्म, निरुक्ति, प्रतिभाण ज्ञान पनि निर्मलरूपले मैले पाएकी छु ।

१४—“सबै क्लेशहरूलाई भष्म पारिसकेँ, सबै भवहरू विनाश गरिसकेँ र अब म बन्धन चुँडाली बस्ने हात्ती जस्तै अनास्रवी भई बसेकी छु ।

१५—“बुद्धको समक्ष मेरो स्वागत छ । तीन विद्या प्राप्त गरी मैले बुद्धशासन पुरा गरेकी छु ।

१६—“चार प्रतिसम्भिदा, आठ विमोक्ष तथा षडभिज्ञालाई साक्षात् गरी मैले बुद्धशासन पुरा गरेकी छु^१ ।”

१. “पटिसम्भिदा चतस्सो, विमोक्खा पि च अट्टिने । छलभिञ्जा सच्छिक्ता, कतं बुद्धसासनं ॥”
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २९१: अम्बपालीथेरीअपदानं ।

.....

२. काणमाता

परिचय

श्रावस्तीको एक ठाउँमा एउटी स्त्रीकी एउटी अभिरूपिणी छोरी थिइन् । उनी सारै राम्री थिइन् । उनलाई जजसले हेर्छ उउसको मन रागान्धताले गर्दा अन्धो जस्तै हुने भएकोले सो केटीको नामै ‘काणा’ भन्ने रहन गयो र उनकी आमालाई ‘काणामाता’ भन्न थाले^१ । पछि काणालाई उनकी आमाले श्रावस्तीको एक गाउँको पुरुषलाई दिइन्^२ ।

१. सम. पा. पृ. ८३९: चतुत्तिसतिमपाचित्तियं ।

२. पाचि. पा. पृ. ११२: चतुत्तिसतिमपाचित्तियं ।

एकदिन काणा आफ्नो माइतीघरमा गइन् । केही दिन पछि उनका पतिले उनलाई बोलाउन पठायो । काणाकी आमाले छोरीलाई खालि हात पठाउनु ठिक छैन भनी रोटी पकाउन थालिन् । त्यस समयमा उनको दैलोमा भिक्षु आएको देखेर रोटी दान गरिन् । सो भिक्षु गएर अर्को भिक्षुलाई भन्यो । सो पनि त्यहाँ आयो । यसरी आए आएका

४. चिञ्चा माणविका

परिचय

बुद्धत्व प्राप्तिको साथै भगवान्को धर्म क्रमशः फैलिदै गएपछि धेरै श्रावकहरूले आर्यभूमिमा प्रवेश गरिसकेपछि वहाँलाई धेरै लाभसत्कार प्राप्त थाल्यो^१ । तीर्थियहरू लाभसत्कारबाट परिहानी भई सूर्यको अगाडि जुनकिरी जस्तै हुनथाले । अनि उनीहरू बाटामा बसेर “के, श्रमण गौतम मात्र बुद्ध हुन् र ? हामी पनि बुद्ध हौं; उनलाई दिएको दानको फल मात्र महान् हुन्छन् र ? हामीलाई दिएको दानको फल पनि महान नै हुन्छ; त्यसैले हामीलाई पनि दान लेऊ” भनी कराउँदथे । यसरी कराउँदा पनि लाभसत्कार पाउन नसकेपछि गुप्तरूपमा भेला भई “कसरी मानिसहरूको बीचमा बुद्धको अपयश फैलाई उनको लाभसत्कारलाई हानी गर्न सकिनेछ” भनी उनीहरूले सल्लाह गरे ।

१. अप. दा. अ. क. पृ. ९७ को भनाइ अनुसार यसरी लाभ हुन थालेको यमकप्रातिहार्य देखाएर त्रयस्त्रिंश भवनबाट संकस्स नगरमा आइसक्नु भएपछि हो ।

त्यस समय श्रावस्ती नगरमा अति सुन्दरी तथा शरीरबाट तेज समेत निस्कने, अप्सरा जस्ती राम्री चिञ्चा माणविका भन्ने परिव्राजिका थिई । अनि त्यहाँ कठोर भावी एक परिव्राजकले “चिञ्च माणविकाद्वारा श्रमण गौतमको अपयश फैलाई उनको लाभसत्कारमा हानी पुऱ्याइदिनु पर्छ” भनी भन्यो । त्यहाँ भेला भएकाले “यो बडो राम्रो उपाय हो” भनी स्वीकारे । एकदिन सो माणविका तीर्थिय आराममा आई वन्दना गरी एक छेउमा उभिई । तीर्थियहरू उसँग केही बोलेनन् । उसले “आर्य हो ! मेरो के दोष छ र मसँग किन केही बोल्नु हुन्न ?” भनी तीन पटकसम्म वन्दना गरी सोध्दा पनि उनीहरूले केही भनेनन् । चौथो पटक “आर्य हो ! मेरो के दोष छ र मसँग तपाईंहरू किन केही बोल्नु हुन्न ?” भनी सोध्दा “भगिनी ! श्रमण गौतमले हामीलाई दुःख कष्ट दिएर हाम्रो लाभसत्कार हानी गरिरहेको थाहा छैन ?” भनी भने ।

“आर्य हो ! थाहा छैन । यसमा मैले के गर्नुपऱ्यो त ?”

“भगिनी ! सक्छ्यौ भने तिमिले अपवाद फैलाई उनको लाभसत्कार विनाश पारिदेऊ ।”

“आर्य हो ! हुन्छ, वेश छ । यो काम मेरो जिम्मा भयो । यसमा हामीहरू निश्चिन्त रहनुहोस् ।”

यति भनी स्त्री लीलामा पटु भएकी उ धर्मश्रमण गरी जेतवनबाट मानिसहरू फर्कने बेलामा रातो वस्त्र लगाई हातमा फूल तथा धूप लिई जेतवनतिर जाने गर्थी । मानिसहरूले “यसबेला कहाँ जाँदैछ्यौ ?” भनी सोध्दा उसले “जहाँ गए पनि तिमिहरूलाई किन चाहियो र !” भनी जवाफ दिई जेतवन भित्र गए जस्तो गरी जेतवन समीपको तीर्थियाराममा बसी भोलि बिहान सबेरै मानिसहरू जेतवनमा जाने बेलामा विहारबाट निस्केको जस्तो गरी ऊ बाहिर निस्कन्थी । अनि मानिसहरूले “कहाँबाट आएकी ?” भनी सोध्दा “जहाँबाट आए पनि तिमिहरूलाई किन चाहियो र !” भन्ने जवाफ दिई ऊ जान्थी । यस्तै प्रकारले आउने जाने गर्दा गर्दै पछि मानिसहरूले सोध्दा उसले “श्रमण गौतमसँग गन्धकुटीमा बसेर आएकी हुँ” भन्न थाली । यस कुराले पृथग्जनमानिसहरूको मनमा आशंका पैदा गरिदियो । यस्तै प्रकारले आउने जाने गर्दा गर्दै तीन चार महीनापछि, पेटमा कपडाले बेरी गर्भिणी जस्ती भई माथिबाट रातो पछ्यौरा ओढी जेतवनतिर जाने बेलामा अन्धमूर्ख मानिसहरूको अगाडि “श्रमण गौतमको कारणले म गर्भिणी भएँ” भन्न थाली । आठ नौ महीना पछि पेटमा काठको टुक्रा बाँधी, माथिबाट रातो पछ्यौरा ओढेर ज्यूमा थुप्रोले ठोक्न लगाई ज्यू फुलेको

जस्तो जस्तो गराई थाकेको जस्तो अनुहार पारी सन्ध्या समयमा भगवान् बुद्ध अलंकृत धर्मासनमा बसी परिषद्लाई धर्मदेशना गरिरहनु भएको बेलामा धर्मसभामा गई एक छेउमा उभिई । अनि उसले भनी –

“महाश्रमण ! महाजनहरूलाई धर्मोपदेश त गर्नुहुन्छ; तपाईंको स्वर मधुर छ; तपाईंको दाँत टम्म मिलेको छ । म चाहिँ तपाईंको कारणले गर्भिणी भएर पनि परिपूर्ण हुन लागि सक्यो । तैपनि मेरो निमित्त तपाईंले त प्रसूतिको प्रबन्ध गर्नुभयो, मत घ्यू र सखर आदिको बन्दोबस्त । स्वयं गर्नु नभए पनि उपस्याकहरूमध्ये कोशल राजा, अनाथपिण्डक अथवा विशाखा आदिलाई भनेर गराउन पर्थ्यो । अभिरमण गर्न भने जान्नुहुन्छ तर गर्भवती प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य भने जान्नु हुन्न ।” गुहुको डल्लोले चन्द्र मण्डललाई दाग लगाउने कोशिस गरे भैँ परिषद्को बीचमा कुर्ली । धर्मदेशना रोकेर सिंह जस्तै निर्भीक तथागतले – “भगिनी ! तिमीले भनेको कुराको सत्यता र असत्यता सम्बन्धी कुरा म र तिमी मात्र जान्दछौं” भनी भन्नुभयो ।

“हो, महाश्रमण ! तपाईंले र मैले मात्र जानेका छौं भन्ने कुरा कसलाई थाहा छैन र !”

त्यस बखत शक्र देवेन्द्रको आसन पनि तात्यो । अनि उनले विचार गर्दा चिञ्चा माणविकाले तथागतलाई भूटो आरोप लगाइरहेको बुझी “यो कुरा यहीं टुङ्ग्याइदिनेछु” भनी चारजना देवपुत्र लिएर शक्र आए । पेटमा बाँधेको पटुका एकै पटक छिन्नेगरी मूसाको रुपमा आएका देवताहरूले काटिदिए । पहिरी राखेको वस्त्र बतासले पल्टाइदियो । पेटमा राखेको काठको टुक्रा उसको खुट्टामाथि खस्यो । दुइटै खुट्टामा घाउ भयो । अनि मानिसहरूले “धिक्कार होस् तँ चण्डालनीलाई ! तथागतलाई भूटो आरोप लगाउँछे !” भन्दै उसको टाउकोमा थुकी, लट्टी आदि लिएर उसलाई जेतवनवाट बाहिर धपाईदिए । अनि भगवान्को चक्षुपथबाट नदेखिने बित्तिकै महापृथ्वी फाटेर ऊ पृथ्वीभित्र खसी । अवीचिवाट ज्वाला उठेर आयो । कुलपरम्पराको कम्बलले ओढे जस्तै गरी ऊ अवीचिमा उत्पन्न भई । लाभसत्कार सम्मानवाट अन्य तीर्थियहरूको भन् परिहानी भयो । दशबल बुद्धको लाभसत्कार भन् भन् बहनथाल्यो ।

भोलिपल्ट धर्मसभामा कुरा चल्यो—

“आवुसो ! अनन्त हुनु भएका अग्रदक्षिणेय्य सम्यक्सम्बुद्ध प्रति चिञ्चा माणविकाले भूटो आरोप लगाउँदा ऊ विनाश भई ।”

भगवान् आउनुभई “भिक्षु हो ! के कुरा गरी बसेका हो ?” भनी सोध्नु हुँदा उनीहरूले उक्त कुरा बताएपछि वहाँले— “भिक्षु हो ! अहिले मात्र होइन अघि पनि ममाथि भूटो आरोप लगाई यसको विनाश भएको थियो” भन्नु हुँदै महापदुम जातकको कुरा बताउनु भयो¹ । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छु । अर्को एक समयमा पनि त्यस्तै कुरा भैरहेको बेलामा भगवान्ले ‘बन्धनमोक्ख’ जातकको देशना गर्नुभएको थियो । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छु । यसै प्रसंगको भगवान्ले “भिक्षु हो ! जसले वचन सत्यतालाई त्यागी असत्यताको शरण लिन्छ, उसले यो लोकमा गर्न नसक्ने पाप केही छैन” भनी भन्नु हुँदै “एकं धम्मं अतीतस्स...” भन्ने गाथा भन्नुभयो । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छु ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५३४: चिञ्चा भाणविकावत्थु, लोकवग्गो; जा. अ. क. IV. पृ. १८२: महापदुम जातक, नं. ४७२; इति. वु. अ. क. पृ. १०८: मुसावादसुत्तं, अप. दा. अ. क. पृ. ९७, बुद्धापदान अट्टकथा ।

अतीत समयमा बोधिसत्त्व मुनालि भन्ने धूर्तलाई शूद्र कुलमा जन्मेको बेलामा सुरभि भन्ने प्रत्येकबुद्धलाई देखेर एक्कासि “दुश्शीली पापधर्मी” भनी गालि गरेको कर्मको अवशेष भागको कारणले गर्दा^१ चिञ्चा माणविकाद्वारा यसरी भूटो आरोप सुन्न परेको हो भन्ने कुरा अपदानपालि I (पृ. ३७५) मा यसरी उल्लेख भएको छ—

१. अप. दा. अ. क. पृ. ९५: बुद्धापदान अट्टकथा ।

१. “सब्बाभिभुस्स बुद्धस्स, नन्दो नामासि सावको ।
तं अब्भक्खाय निरये, चिरं संसरितं मया ॥
२. “दसवस्सहस्सानि, निरये संसरिं चिरं ।
मनुस्सभावं लद्धाहं, अब्भक्खानं वहुं लभिं ॥
३. “तेन कम्मावसेसेन, चिञ्चामानविका ममं ।
अब्भाचिक्खि अभूतेन, जनकायस्स अगगतो ॥”

अर्थ—

१—“सबै क्लेशलाई जित्नु भएका बुद्धका नन्द (नन्त) भन्ने श्रावक थिए । उनलाई भूटो आरोप लगाई लागि गरेको फलद्वारा धेरै समयसम्म नरकमा घुमे ।

२—“दशहजार वर्षसम्म नरकमा यता उता घुमी मनुष्यभावमा आउँदा मैरे धेरै भूटा आरोपहरू सुन्न पयो ।

३—“उही कर्मको अवशेष भागको कारणले गर्दा चिञ्चा माणविकाले मलाई सभाको बीचमा भूटो आरोप लगाई ।”

यस्तै कुरा उदानट्टकथा सुन्दरीसुत्त वण्णनाले पनि उल्लेख गरेको छ^१ ।

पहिलेको जन्ममा चिञ्चा माणविका कहाँ कहाँ, के के भई जन्मेकी थिई भन्ने कुरा वानरिन्द जातक^२, चुल्लपदुम जातक^३, सुसुमार जातक^४, सुवण्ण कक्कट जातक^५, वेस्सन्तर जातक^६, वन्धनमोक्ख जातक^७ तथा महापदुम जातक^८ आदिमा पाइन्छन् ।

× × ×

१. उदा. अ. क. पृ. १८४.

२. जा. अ. क. I-II. पृ. २०८, नं. ५७.
३. जा. अ. क. I-II. पृ. ४६१, नं. १९३.
४. जा. अ. क. I-II. पृ. ४८६, नं. २०८.
५. जा. अ. क. III. पृ. २०९, नं. ३८९.
६. जा. अ. क. VII. पृ. ५२७, नं. ५४७.
७. जा. अ. क. I-II. पृ. ३२६, नं. १२०.
८. जा. अ. क. IV. पृ. १८८, नं. ४७२.

मूल सूत्र—

१—महापदुम जातक

१—“स्यानो वा ठूलो अर्काको दोषलाई नदेखिकन तथा प्रत्यक्ष रूपले आफैले नबुझिकन पृथ्वीको राजाले दण्ड दिन हुन्त^१ ।

१. “नादट्टा परतो दोसं, अणुं थूलानि सब्बसो ।

इस्सरो पणये दण्डं, सामं अप्पटिवेक्खिय ॥”

जा. पा. I. पृ. २४६: महापदुम जातकं, नं ४७२, अ. क. IV. पृ. १८२.

२—“हे राजन् ! जसले राम्ररी नजानिकन दण्ड दिन्छ उसले जात्यान्धले भिंगासहितको खाना खाए भैं तथा कण्टकलाई निले जस्तै हुन्छ ।

३—“अदण्डनीयलाई दण्ड दिने, दण्डनीयलाई दण्ड नदिने र अन्धाले समविषय मार्ग नजानेको जस्तो हो ।

४—“जसले यी स्याना ठूला कारणहरूलाई बुझी अनुशासन गर्छ उसलाई राजा भन्न सकिन्छ ।

५—“सारै मृदुताले वा सारै तीक्ष्णताले (=कठोरताले) आफूलाई महानतामा राख्न सक्दैन । त्यसैले यी दुवै कारणलाई विचार गर्न सक्नुपर्छ ।

६—“अति मृदु हुँदा अरूले हेप्छन् र अति कठोर हुँदा वैरी बढ्छन् । यी दुवै कारणलाई बुझी बीचको बाटो लिनुपर्छ ।

७-“रागी भएर पनि धेरै बोल्छ, दुष्ट भएर पनि धेरै बोल्छ । स्त्रीको कुरा सुनी राजाले पुत्रलाई हत्या गर्नुहुन्न ।

८-“लोकका सबै मानिसहरू एकातिर छन् यो स्त्री एकलै छे त्यसैले त्यसको कुरा सुन्ने छु । जाऊ, यसलाई (राजकुमारलाई) पर्वतबाट खसाल ।

९-“ताल जत्रै अग्ला अनेक रुखहरू भएका गहिरो उत्रिन नसक्ने प्रपातबाट तिमीलाई खसालिएको थियो । तैपनि तिमी किन नमरेका हो ?

१०-“त्यहाँ बस्ने ठूलो फण भएको एक बलवान् नागले मलाई फणमा थापिलियो । त्यसैले म त्यहाँ मरिन ।

११-“हे राजपुत्र ! अब तिमीलाई आफ्नै घरमा लैजाने छु । भदन्त ! यहाँ जङ्गलमा तिमी के गरी बस्छौ ? त्यहाँ गएर राज्य गर ।

१२-“जस्तै बल्छी निलेकोलाई रगत सहित बल्छी भिकेर सुखी तुल्याउँछ त्यस्तै अब म आफूलाई सम्भन्छु ।

१३-“केलाई तिमी बल्छी भन्छौ ? केलाई तिमी रगत सहित भन्छौ ? केलाई तिमी भिकने भन्छौ ? मेरा यी प्रश्नका उत्तर देऊ ।

१४-“कामरागलाई बल्छी भन्छु, हात्ती घोडाहरूलाई रगत सहित भन्छु र आफूलाई भिकने भन्छु ।

१५-“आमा चिञ्चा माणविका थिई, देवदत्त पिता थियो, आनन्द पण्डित नाग थियो, सारिपुत्र देवता थियो, राजपुत्र चाहिँ म नै थिएँ- यसरी यो जातक धारण गर^१ ।”

× × ×

१. जा. पा. I. पृ. २४६-४७: महापदुम जातकं, नं. ४७२.

मूल सूत्र-

२-बन्धनमोक्ख जातक

“अबद्धा तत्थ वज्झन्ति, यत्थ बाला पभासरे ।

बद्धा पि तत्थ मुच्चन्ति, यत्थ धीरा पभासरे^१ति^१ ॥”

१. जा. पा. I. पृ. २७: बन्धनमोक्खजातकं, अ.क. I-II. पृ. ३२३, नं. १२०.

अर्थ—

“बाल-मूर्खको कारणले गर्दा बाँधन नपर्नेलाई बाँधन लगाउँछु । धीर पण्डितको कारणले गर्दा बाँधिएकोलाई पनि मुक्त पारिन्छ ।”

× × ×

मूल सूत्र—

३-मृषावाद ठूलो पाप हो

“एकं धम्मं अतीतस्स, मुसावादिस्स जन्तुनो ।

वित्तिण्ण परलोकस्स, नत्थि पापं अकारियं^१ ॥”

१. धम्म. प. पा. पृ. ३४, गा. नं. १७६, लोकवग्गो; अ. क. पृ. ५३५; वही गाथा इति. वु. पा. पृ. १९५ मा मुसावादसुत्तको नाले उल्लेख भएको छ । अ. क. पृ. १०९, एककनिपातो ।

अर्थ—

“एउटा धर्म (=सत्यवाचा) लाई छोडेर भूटो बोल्नेले र परलोकको विश्वास नगर्नेले यो लोकमा गर्न नसक्ने कुनै पाप छैन ।”

× × ×

६. चूलसुभद्रा

परिचय

चूलसुभद्राको विवाह

६ योजन^१ टाढा पर्ने कोशल राज्यकै साकेत नगरवासी कालक^२ श्रेष्ठीसँग बालक समयदेखि नै अनाथपिण्डिकको मित्रता थियो । यिनीहरू एउटै आचार्यकहाँ पढिरहेको बेलामा “हामीहरूका छोरा वा छोरी हुँदा जसले छोरी माग्ने छ उसलाई दिनुपर्छ” भनी परस्पर वाचा गरेका थिए । पछि उनीहरू ठूला भएपछि दुवैजना आ-आफ्नो नगरका श्रेष्ठी भए ।

१. वु. रा. भा-१, पृ. १५०.

२. अं. नि. अ. क. पृ. ४८२: कालकारामसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात । धम्म. प. अ. क. पृ. ७०५: चुल्लसुभद्रायवत्थुमा चाहिँ ‘उग्ग नगरको उग्ग श्रेष्ठीपुत्र’ भनी उल्लेख भएको छ । तर छानबीन गर्दा यो कुरा चूलसुभद्राको नभई महासुभद्राको हुन गएको कुरा कुण्डघान

स्थविरको वण्णना (अं. अ. क. I.पृ. १४६: एककनिपातवण्णना) मा प्रष्टसंग उल्लेख भएको छ । चूलसुभद्रा साकेत नगरमा गएको थिइन् भन्ने कुरा अंगुत्तरनिकायको कालकाराम सुत्तवण्णनामा र कुण्डघान थेरको वर्णनामा प्रष्टसंग उल्लेख भएको हुँदा मैले यहाँ धम्मपददृक्कथाको कुरालाई भन्दा अं. अदृक्कथाको कुरालाई अनुशरण गरेको छु ।

एक समय साकेत नगरवासी कालक सेठ^१ व्यापारको निमित्त पाँचसय गाडाहरूमा सामानहरू राखी श्रावस्ती गए । श्रावस्तीमा पुगेपछि उनी अनाथपिण्डककहाँ गए । अनि अनाथपिण्डकले चूलसुभद्रालाई बोलाई “छोरी ! तिम्रा मित-बा कालक सेठ आइपुगेका छन् । उनी प्रति गर्नुपर्ने जम्मै कामको भार तिम्रो भयो; राम्ररी हेरविचार गर” भनी भने । “हुन्छ, हवस्” भनी सेठ आएदेखि उनले गर्नुपर्ने कामको हेरविचार गरिन् । खान-पान पनि आफैले तयार पारिन् । सुगन्ध, लेप तथा फूल आदि पनि आफैले तयार पारिदिन्छिन् । भोजनको समय भएपछि नुहाउने पानी आदि वस्तुहरू पनि ठिक पारिदिन्छिन् । चूलसुभद्राको शील-स्वभाव देखेर प्रभावित भएका कालक सेठले एकदिन अनाथपिण्डकसँग सुख दुःखको कुराकानी गरिरहँदा अघि आचार्यकहाँ पठिरहेको बेलामा दुईजनाको बीचमा वाचा गरेको कुराको स्मरण दिलाई कालक सेठले चूलसुभद्रालाई आफ्नो छोराको लागि मागे^१ ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ७०५ मा चूलसुभद्राको कथामा चाहिँ उगगनगरवासी उगगसेठ भनेको ठाउँमा अं. अ. क. पृ. ४८२ का कुराको अनुशरण गरी मैले ‘उगग’ भन्ने ठाउँमा ‘काल’ र ‘उगगनगर’ भन्ने ठाउँमा ‘साकेत’ नगर भनी लेखेको छु ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ९०५: चुल्लसुभद्रायवत्थु, पकिण्णकवगो ।

तर यिनी बुद्धमार्गी नभएकाले अनाथपिण्डकले यस विषयमा बुद्धसँग परामर्श गरे । बुद्धले उनको उपनिश्रय सम्पत्ति देख्नुभई अनाथपिण्डकलाई अनुमति दिनुभयो । भगवान्को अनुमति सहित आफ्नी भार्या पुण्यलक्षणासँग पनि सल्लाह गरी पछि उनको कुरा स्वीकारी अनाथपिण्डकले उनलाई वचन दिए । अनि दिन पनि निश्चय गरी अङ्गदेशका भद्रीय नगरवासी धनञ्जय सेठले आफ्नी छोरी विशाखालाई भै^२ महान सत्कापूर्वक विवाह गरिदिए । छोरीलाई विदा दिनु भन्दा अगाडि अनाथपिण्डक श्रेष्ठीले धनञ्जय सेठले भै^२ आफ्नी छोरी चूलसुभद्रालाई निम्न दश अर्ति पनि दिएका थिए ।

२. व. म. भा-१, पृ. ३२ देखि हेर्नु ।

दश अर्ति

“नानी सुभद्रे ! पतिकुलमा बस्नेले (१) भित्री आगो बाहिर न लैजानू, (२) बाहिरी आगो भित्र न ल्याउनु, (३) दिनेलाई मात्र दिनु, (४) नदिनेलाई नदिनु, (५) दिनेलाई पनि नदिनेलाई पनि दिनु, (६) सुखपूर्वक बस्नु, (७) सुखपूर्वक परिभोग गर्नु, (८) सुखपूर्वक सुत्नु, (९) अग्नि परिचर्या गर्नु तथा (१०) आन्तरिक देवतालाई नमस्कार गर्नु ।”

यसरी छोरीलाई अर्ति दिई सेठले आफ्नी छोरीको कुनै दोष हुन गएमा छानबीन गर्नको निमित्त आठजना कुटुम्बहरूलाई पनि जिम्मा लगाई दिए । अनि बिदा दिने दिनमा बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई दान दिई बडो धुमधामका साथ विदा गरी पठाए^१ ।

१. दश अर्तिको अर्थ चाहिँ लेखको वु. म. भा-१, पृ. ४५ मा उल्लेख भएको छ । धम्म. प. अ. क. पृ. ७०६: चुल्लसुभदायवत्थु; वकिण्णकवग्गो ।

यसरी बिदा लिएर जानुभन्दा अगाडि चूलसुभद्राले बुद्धसँग “भन्ते ! म जाने कुलगृह मिथ्यादृष्टिक छ । यदि मैले त्यहाँ तपाईंको सम्मान गराउने मौका पाएँ भने मानिसहरू पठाइरहँदा विलम्ब हुने भएकोले यस विषयमा भगवान्ले समय समयमा आवर्जन गरी हेर्नुभए बेस हुने छ” भनी प्रार्थना गरिन् । भगवान्ले आश्वासन दिनुभयो^२ । क्रमशः साकेत नगरमा पुग्दा ससुराहरूसँग नगरका मानिसहरू लिन आएपछि आफ्नो श्रीसम्पत्ति प्रकट पादै विशाखाले भै^३ आफूलाई देखाउँदै खुला रथमा बसी नगर प्रवेश गरिन् । आए आएका मानिसहरूले दिएको कोसेली स्वीकारी पुनः उनीहरूलाई कोसेली पठाई सारा नगरवासीहरूलाई आफ्नो गुण देखाई सबैलाई प्रसन्न पारिन्^४ । “बुहारी आइ” भनी घरका जहानहरूले मंगलोत्सव मनाउँदै पाँचसय अचेलक (=नाङ्गा साधु) हरूलाई निम्तो गरे । अनि चूलसुभद्राका ससुराले “हाम्रा अरहन्तहरूलाई आएर वन्दना गर” भनी उनलाई बोलाउन पठाए । आर्यमार्ग फलमा प्रतिष्ठित^५ चूलसुभद्रा “अरहन्त” भन्ने शब्द सुन्ने वित्तिकै सारै प्रसन्न भई “अहो मेरो लाभ !” भन्दै गइन् । अनि ती अशोभनीय नग्न साधुहरूलाई देखी “हे पिता ! जसको अभ्यन्तरमा न लज्जा छ र जसको बाहिर न भय छ – यस्ता पनि श्रमण हुन्छन् र ! ! यिनीहरू श्रमण होइनन्” भन्दै धिक्कार्दै, थुक्दै चूलसुभद्रा आफू बस्ने ठाउँमा फर्किन् । अनि अचेलकहरूले “महासेठ ! कहाँबाट तिमीले यस्ती अलक्षिनी ल्याएको ? के जम्बुद्वीपमा अर्की केटी छैन र ?” भन्दै सेठलाई परिभाष गरे । अनि उनले “आचार्य हो ! जानेर वा नजानेर गरे पनि यस विषयमा म सोध्पूछ गर्नेछु” भनी अचेलकहरूलाई विदा दिई पठाए^६ ।

२. अं. अ. क. II. पृ. ४८२: कालकाराम सुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात, उरुवेलवग्गो ।

३. वु. म. भा-१, पृ. ३९ मा हेर्नु ।

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ७०६: चुल्लसुभदायवत्थु, पकिण्णकवग्गो ।

२. चूलसुभद्रा स्रोतापन्न थिइन् । धम्म. प. अ. क. पृ. ९४: सुमनादेवीवत्थु, यमकवग्गो । अथवा वु. गृ. भा-१, पृ. २६ मा हेर्नु ।

३. अं. नि. अ. क. पृ. ४८२: कालकारामसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात । धम्म. प. अ. क. पृ. ७०६: ले चाहिँ चूलसुभद्रालाई घरबाट निकाल्न लगाए भनी उल्लेख गरेको छ ।

बुद्धलाई निम्तो

त्यसपछि चूलसुभद्राकहाँ गई “अम्मे ! कि त्यसो भनेकी ? किन अरहन्तहरूको अवहेलना गरेकी ?” भनी सोधे ।

“पिता ! अरहन्त भन्नेहरू यस्ता हुँदैनन्” भनी भनेपछि सेठले “त्यसोभए कस्ता हुन्छन् त ?” भनी सोध्दै यस्तो भने—

“किदिसा समणा तुहं, बाल्हं खो ते पसंससि ।

किं सीला किं समाचारा, तं मे अक्खाहि पुच्छितो’ति ॥”

अर्थ—

“तिम्ना श्रमणहरू कस्ता छन् त ? जसको तिम्री खूब प्रशंसा गछ्यौं । तिनीहरूको शील स्वभाव कस्तो छ त ? यो प्रश्नको जवाफ देऊ ।”

उनी भन्छिन्—

१. “सन्तिन्द्रिया सन्त मानसा, सन्तं तेसं गतंठितं ।
ओक्खित्तचक्खू मितभाषी, तादिसा समणा मम ॥
२. “कायकम्मं सुचि तेसं, वाचाकम्मं अनाविलं ।
मनोकम्मं सुविसुद्धं, तादिसा समणा मम ॥
३. “विमला सङ्गमुत्ताभा, सुद्धा अन्तर वाहिरा ।
पुण्णा सुद्धेहि धम्मोहि, तादिसा समणा मम ॥
४. “लाभेन उन्नतो लोको, अलाभेन च ओनतो ।
लाभालाभेन एकट्ठा, तादिसा समणा मम ॥
५. “यसेन उन्नतो लोको, अयसेन च ओनतो ।
यसायसेन एकट्ठा, तादिसा समणा मम ॥
६. “पसंसायुन्नतो लोको, निन्दाय च ओनतो ।
समा निन्दा पसंसासु, तादिसा समणा मम ॥
७. “सुखेन उन्नतो लोको, दुक्खेनापि च ओनतो ।
अकम्मा सुखदुक्खेसु, तादिसा समणा ममा’ति ॥”

अर्थ—

१—“मेरा श्रमणहरूका इन्द्रिय तथा मन शान्त छन् । उनीहरू मितभाणी तथा संयत चक्षुका छन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

२—“मेरा श्रमणहरूको कायकर्म परिशुद्ध छ, वचीकर्म निर्मल छ । मनः कर्म पनि सुविशुद्ध छ । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

३—“मेरा श्रमणहरूका भित्र र बाहिर मोती र शंख जस्तै निर्मल छ, शुद्ध धर्मले परिपूर्ण छ । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

४—“यो लोकमा मानिसहरू लाभद्वारा उफ्रिन्छन् र अलाभद्वारा **चाउरिन्छन्** तर मेरा श्रमणहरू त्यसबाट अविचलित छन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

५—“यो लोकमा मानिसहरू यशद्वारा नाक फुलाउँछन् र अयशद्वारा नाक खुम्च्याउँछन् तर मेरा श्रमणहरू त्यसमा तटस्थ रहन्छन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

६—“यो लोकमा मानिसहरू प्रशंसाद्वारा उफ्रिन्छन् र निन्दाद्वारा ठुस्स पर्छन् तर मेरा श्रमणहरू त्यसमा समान रहन्छन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

७—“यो लोकका मानिसहरू सुखद्वारा नाक फुलाउँछन् र दुःखद्वारा नाक खुम्च्याउँछन् तर मेरा श्रमणहरू सुखदुःखबाट कम्पित हुँदैनन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू **हुन्^१** ।”

अंगुत्तर अट्ठकथाले^२ चाहिँ यसरी उल्लेख गरेको छ—

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ७०७: चुल्लसुमद्दायवत्थु, पकिण्णवग्गो ।

२. II. पृ. ४८२: कालकारामसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात ।

१. “सन्तिन्द्रिया सन्तमानसा, सन्ततेसा गुणमग्गसण्ठिता ।

ओक्खित्तचक्खु मितभाणी, तादिसा समणा मम ॥

२. “वसन्ति वनमोगय्ह, नागो छेत्वाव बन्धनं ।

एकानिया अद्दुतिया, तादिसा समणा ममा^३ति ॥”

अर्थ—

१—“मेरा श्रमणहरूका इन्द्रियहरू शान्त छन् र मन पनि शान्त छ; उनीहरू मार्गफलरूपी गुणमा प्रतिष्ठित भई शान्त भएर पनि तेजिला छन् । उनीहरूको चक्षुरिन्द्रिय संयत छ र उनीहरू मितभाणी छन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।

२—“बन्धन चुँडालेको हात्ती जस्तै उनीहरू जङ्गलमा एकलै बस्छन् । यस्ता मेरा श्रमणहरू हुन् ।”

यसरी सुनाएर श्रेष्ठीको अगाडि बसी त्रिरत्नको गुण बखान गरिन् । उनको यो कुरा सुनी श्रेष्ठीले “त्यसो भए तिम्रा श्रमणहरूलाई हेर्न चाहन्छु, हामीलाई देखाउन सक्छ्यौँ ?” तिम्रा श्रमणहरूलाई बोलाएर मंगलोत्सव गर्नेछु ।”

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ७०७: चुल्लसुभद्दायवत्थु, पकिण्णकवग्गो ।

“कहिले गर्नुहुन्छ ?”

श्रेष्ठीले विचार गरे— “केही दिन पछि गर्नेछु भन्दा मानिस उठाई बोलाएर ल्याउन सकिन्छन् । अतः भोलि नै गर्नेछु भनी भन्नुपयो” भनी “अम्मे ! भोलि नै गर्नुछु” भने । अनि संध्या समयमा घरको माथिल्लो तलामा गई जेतवनतिर हेरी अत्यन्त भक्तिपूर्वक बुद्धगुण अनुस्मरणको साथै वन्दना र बुद्धको स्मरण गरी सुगन्धित कूलद्वारा “पाँचसय भिक्षुहरूका साथ भोलिको निमित्त म निम्तो गर्दछु मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस्” भनी आठ मुट्टि सुमन-फूल चूलसुभद्राले आकाशमा फ्याँकिन् । फूल गएर धर्मोपदेश गरिरहनु भएका बुद्धमाथि जस्तो भएर बस्यो । शास्ताले आवर्जन गर्नुहुँदा सो कारण थाहा पाउनु भयो । धर्मोपदेश सिद्धिएपछि अनाथपिण्डकले भगवान्लाई पाँचसय भिक्षुहरूका साथ भोलिको निमित्त निम्तो गरे । शास्ताले अनापिण्डकलाई “मैले निम्तो स्वीकार गरिसकेको छु” भनी भन्दा उनले “भन्ते ! कसको निम्तो स्वीकार्नु भएको छ ?” भनी सोध्दा वहाँले “श्रेष्ठी ! चूलसुभद्राको” भनी उत्तर दिनुभयो ।

“भन्ते ! चूलसुभद्राकहाँबाट यहाँ कुनै मानिस आएको देखिदैन । ऊ त टाढा बस्छे ।”

“गृहपति ! हो, ऊ टाढा बस्छे । तर श्रद्धासम्पन्न सत्पुरुषहरू जतिसुकै टाढा बसेता पनि हिमाल जस्तै देखिन्छन्^१” भनी भन्नुहुँदै “दूरे सन्तो पकासेन्ति हिमवन्तोव पब्बता ...” भनी गाथा भन्नु भयो । जसको अनुवाद अगाडि गरिदिएको छ ।

१. अं.अ.क. पृ. ४८३: कालकारामसुत्तवण्णना, चतुक्कनिपात; धम्म. प.अ.क.पृ. ७०९: चुल्लसुभद्दायवत्थु, पकिण्णकवग्गो ।

२. निम्तो जानको लागि दिइने ‘कार्ड’ जस्तो चिन्हलाई ‘सलाक’ भन्दछन् ।

“हुन्छ भन्ते ! चूलसुभद्रालाई संग्रह गर्नुहोस्” भनी अनाथपिण्डक फर्केर गए ।

अनि भगवान्ले आनन्दलाई “आनन्द ! साकेत जानेछु । पाँचसय भिक्षुहरूलाई सालक^२ बाँडिदेऊ । तर षडभिज्ञलाभीहरूलाई मात्र देऊ” भनी भन्नुभयो । आनन्द स्थविरले त्यस्तै गर्नुभयो ।

पेज ६१ देखि ६३ सम्म छैन

राजाकी सातवर्षीय छोरी सुमना राजकुमारी पनि सम्मिलित भएकी थिइन् भन्ने कुरा आगाडिको सुमना राजकुमारीको कथामा उल्लेख भएको छ । अनि परिषद्हरूलाई अधिलिखित राखी

महाभिक्षुसंघले परिवृत्त भई यात्राका साथ लोकनायक भगवान् बुद्धले जेतवन विहारमा प्रवेश गर्नुभयो^१ ।

चूलसुभद्रा अनाथपिण्डक सेठकी माहिली छोरी हुन् । जेठी छोरीको नाम महासुभद्रा र कान्छी छोरीको नाम चाहिँ सुमनादेवी थियो^२ ।

× × ×

१. जा.अ.क. I-II. पृ. ७६: निदानकथा; अप. दा.अ.क.पृ. ८१: निदानकथा ।

२. वु.गृ.भा-१, पृ. २६.

मूल सूत्र

सत्पुरुष हिमाल जस्तै देखिन्छ

“दूरे सन्तो पकासेन्ति, हिमवन्तो व पब्वतो ।

असन्तेत्थ न दिस्सन्ति, रत्तिं खित्ता यथा सरा^१ ॥”

१. धम्म.प.पा.पृ. ४५, गा. नं. ३०४, अ. क. ७०५, पकिण्णकवग्गो ।

अर्थ—

“हिमालय पर्वत टाढा भए पनि देखिने भैं सत्पुरुषहरू टाढैबाट देखिन्छन्; रातको अन्धकारमा छोडेको बाण भैं असत्पुरुषहरू टाढाबाट देखिदैनन् ।”

Dhamma.Digital

१५. सुन्दरी परिव्राजिका

परिचय

भगवान्को लाभसत्कार

अगाडि अनुदित पहिलो सूत्रमा उल्लेख भए अनुसार भगवान् तथा भिक्षुसङ्घको लाभसत्कार देखेर सहन नसकी सुन्दरी परिव्राजिकाकहाँ गई अन्य तीर्थियहरूले जे जस्तो गरे ती सबै कुरा मूल सूत्रमै प्रष्टसँग उल्लेख भएका छन् ।

त्यसबखत भगवान् तथा वहाँका भिक्षुसङ्घलाई निककै लाभसत्कारको ओइरो लागेको थियो । महिनौं पर्खे बस्दा पनि दान दिने मौका नपाएको कुरा महावग्गपालिमा उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै –

“एक समय भगवान् राजगृह नजिकको **अन्धकविन्द^१** भन्ने गाउँतिर साढे बाह्रसय भिक्षुहरूका साथ चारिका गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यसबखत जनपदका मानिसहरू गाडामा नून, तेल, चामल आदि खाद्य पदार्थ राखी जहिले मौका पाइनेछ उहिले दान दिनेछु भन्दै भगवान्को पछि पछि लाग्दै हिंडिरहेका थिए । क्रमैसँग भगवान् अन्धकविन्दमा पुग्नुभयो । क्रमैसित पर्खदा पर्खदा पनि दान दिने पालो पाउन नसकेपछि एक ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो – ‘पर्खदा पर्खदा दुई महीना बितिसक्दा पनि मैले पालो पाउन सकेको छैन । म भने एकलो मानिस छु । मेरो घरको काम धेरै नोक्सान भइसक्यो । अतः भोजन पकाउने ठाउँमा हेर्नुपर्‍यो । जो त्यहाँ छैन सो पदार्थ दिनेछु ।’ यति सोचेर उनी भोजनालयमा हेर्न जाँदा उनले यागु र गुलियो लड्डु देखेनन् । अनि आनन्द महास्थविर मार्फत् भगवान्को अनुमति लिई उनले ती वस्तुहरू तयार पारी भगवान् सहित भिक्षुसङ्घलाई अर्पण गरे । भगवान्ले उनलाई यागुको दशगुणको बारेमा अनुमोदन धर्मोपदेश सुनाउनु **भयो^१** ।

१. हेर लेखकको बु.ग. भा-१, पृ. १७५ को पादटिप्पणीमा ।

१. महा. व. पा.पृ. २३७: यागुमबुगोलकानुजानना, भेसज्जक्खन्धकं ।

अर्को उदाहरण –

“चन्द्र ! आजकल यो लोकमा जति शास्ताहरू छन् तिनीहरू कसैले मैले जस्तो लाभसत्कार पाएको देखिदैन । जति सङ्घहरू आजकल यो लोकमा छन् ती कसैले पनि मेरो सङ्घले जति लाभसत्कार पाएको म देखिदैन^२ ।”

२. दी. नि. III. पृ. ९८: पासादिकसुत्तं । यस सूत्रको अनुवाद लेखकको बु.प. भा-१, पृ. २९६ मा उल्लेख भएको छ ।

चार असंख्य र एकलाख कल्प अधिदेखि पूरा गर्दै आउनु भएको पुण्यसम्भारको फल “अब उप्रान्त हामीले फल दिन सक्ने छैनौं” भन्ने जस्तो गरी सबै दिशातिर महामेघ सहित महान वर्षा हुने जस्तै गरी सबै पारमीको पुण्यफल एकै पिण्ण गरी दिने जस्तो गरी त्यस समयमा भगवान्ले धेरै धेरै लाभसत्कार प्राप्त गर्नुभएको थियो । यति मात्र होइन अझ हातमा खाद्य-भोज्य तथा पुष्प धुपादि लिई क्षत्री, ब्राह्मण आदि “बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ ? भगवान् कहाँ हुनुहुन्छ ? देवातिदेव कहाँ हुनुहुन्छ ?” आदि भन्दै भगवान्लाई खोजेर हिंड्छन् । सयकडौं गाडामा खाद्य-भोज्य राखी गाडाले गाडा छुनेगरी लाम लगाई **गाउँतौं^१** टाढासम्म बसेर पनि दान दिने मौका नपाएर महीनौं बिताउँदै भगवान्को पछि पछि पनि लागेर जान्थे^२ । त्यसैले अगाडि अनुदित पहिलो सूत्रमा “भगवान् सत्कृत्य, गुरुकृत्य ... हुनुहुन्थ्यो” भनी उल्लेख भएको हो ।

१. कति टाढालाई एक गाउत भनिन्छ, भन्ने कुरा लेखकको बु.म. भा-१, पृ.३८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२. उदा. अ.क.पृ. ७७: सक्कारसुत्तवण्णना, मुचलिनन्दवग्गो ।

अन्य तीर्थियहरूको ईर्ष्या

अन्य तीर्थियहरू लाभसत्कारबाट परिहीन भई सूर्यको अगाडि जुनकिरी निस्तेज भए जस्तै भएका थिए^१ । त्यसैले उनीहरूले सहन नसकेका हुन् । यस्तो विघ्न भएपछि के गरौं के गरौं भन्ने लागेपछि बुद्ध प्रति कुनै लाञ्छना लगाई बुद्धको बथ्वाइँ गरेमा सायद त्यो लाभसत्कार हामीकहाँ आउनेछ, भन्ने ठानी उनीहरू त्यस नगरवासी सुन्दरी भन्ने परिव्राजिका बस्ने ठाउँमा गएका हुन् ।

३. धम्म. प. अ.क.पृ. ७१०: सुन्दरी परिव्वाजिकावत्थु, निरयवग्गो ।

सुन्दरी भन्ने त्यसको नाम हो । त्यसबखत श्रावस्तीमा भएका परिव्राजिकाहरूमध्ये यो परिव्राजिका अत्यन्त सुन्दरी तथा दर्शनीय थिई । यो स्वेतवस्त्रधारी परिव्राजिका थिई^१ । त्यसैले उसलाई सुन्दरी भनेका हुन् । ऊ सुन्दरी भए जस्तै युवती तथा असंयमी पनि थिई । त्यसैले उनीहरू उसकहाँ गएका हुन् ।

१. सुत्त. नि. अ.क. पृ. ३६६: दुट्ठकसुत्तवण्णना, अट्ठकवग्गो ।

सुन्दरीकहाँ जानुभन्दा अगाडि एकत्रित भई तीर्थियहरूले यस्तो कुरा गरे- “श्रमण गौतम उत्पन्न भएदेखि हामीहरू विनाश हुन थाल्यौं । लाभसत्कारबाट पनि पतन भयौं । हामी छौं वा छैनौं भनेर पनि कसैले वास्ता राखेनन्^२ । के कारण देखेर यी लोकवासीहरूले श्रमण गौतम माथि प्रसन्न भई यत्रो उदारतापूर्वक सम्मान गरेका होलान् ?”

२. उदा. अ. क.पृ. १८०: सुन्दरी सुत्तवण्णना, मेघियवग्गो; धम्म.प. अ.क.पृ. ७१०: सुन्दरी परिव्वाजिकावत्थु, निरयवग्गो ।

त्यसमध्ये एउटाले भन्यो- “उच्च कुलीन भएकोले ।” अर्कोले भन्यो- “उनी जन्मिँदा धेरै आश्चर्यजनक घटनाहरू घटेकाले ।” अर्कोले भन्यो- “कालदेवललाई वन्दना गराउँदा उनको खुट्टा फर्केर उनको जटामा परेको हुनाले ।” अर्कोले भन्यो- “रोपाईको समयमा जमुनाको रूखको छाया नसरेको हुनाले ।” फेरि अर्कोले भन्यो- “अभिरूप तथा दर्शनीय भएकाले ।” अर्कोले भन्यो- “चार निमित्त (=दृश्य) देखेर त्यत्रो राज्य श्रीसम्पत्ति त्यागेर प्रव्रजित भएको हुनाले ।” यसरी उनीहरूले आफूले जानेका तथा सुनेका कारणहरूबारे चर्चा गरे । तर उनीहरूले बुद्धका अनेक नैसर्गिक तथा विशुद्ध लोकोत्तर गुणको प्रभावले भएको हो भन्ने कुरा चाहिँ सम्झन सकेनन् । यसरी भगवान्लाई लाभसत्कार भएको कारण के होला भनी खोज्दा पनि यथार्थ कारण पत्ता लगाउन नसकी केवल ईर्ष्या र डाहको कारणले “कसरी श्रमण गौतमको लाभसत्कारलाई विनाश पार्ने” भन्ने कुराहरू मात्र उनीहरूले सोचे । त्यसमध्ये एक कटुभाषी पुरुषले यस्तो भन्यो - “हे पुरुष हो ! यो

लोकमा स्त्रीको सुखमा नफस्ने प्राणीहरू कुनै छैनन् । यी श्रमण गौतम अभिरूप दर्शनीय तथा तन्नेरी पनि छन् । आफ्नो रूप समान रूप हुने स्त्री पाएमा अनुरक्त हुन सक्छन् । अनुरक्त नभएपनि उनीमाथि महाजनहरूको आशंका त हुनसक्छ । अतः हामीहरूले सुन्दरी परिव्राजिकालाई यस काममा लगाउन पर्छ ताकि श्रमण गौतमको अपयश फैलियोस् ।”

यो सुनेर “तिमीले ठिकै भन्यौ” भनी सबैले भने र “यस्तो गर्दा अपयशद्वारा हैरान तथा भयभीत भई श्रमण गौतम टाउको पनि ठाडो पार्न सक्ने छैनन् र कतै भागेर जानेछन्” भनी भने । सबैको एक राय भएपछि उनीहरू सुन्दरी परिव्राजिकाकहाँ गएकी हुन् ।

१. उदा. अ.क.पृ. १८०: सुन्दरी सुत्तवण्णना, मेघियवग्गो ।

उनीहरू सबै आएका देखेर सुन्दरीले “किन तपाईंहरू एकसाथ आउनु भएको हो ?” भनी सोधी । केही नबोली उनीहरू आरामको एक छेउमा गई बसे । त्यहाँ गएर उसले बार बार सोध्दा पनि उनीहरूले केही नबोलेको देखेर उसले “तपाईंहरूमाथि मैले के अपराध गरेँ र ? किन मसँग केही नबोल्नु भएको ?” भनी सोधी ।

“हामीलाई दुःखकष्ट दिँदा पनि तिमी चुपलागेर बसेकी छ्यौ ।”

“तपाईंहरूलाई कसले दुःख कष्ट दियो र ?”

“देखिदैनौ ? हामीहरूको सबै लाभसत्कार हरण गरी हामीलाई लाभसत्कारबाट वञ्चित गर्दै श्रमण गौतम हिंड्दै छन् ।”

“त्यसोभए यस विषयमा मैले के गर्नुपर्छ त ?”

“तिमी सधैं जेतवनमा गएर महाजनहरूलाई यस्तो यस्तो भन” भनी सिकाए ।

उसले स्वीकारेपछि उनीहरूले फेरि जोड दिएर भने – “साँच्चै तिमीले यो काम गर्न सक्छ्यौ त ? ज्ञातिहरूको हित गर्न सक्छ्यौ त ?”

“किन नसक्नु नि । आफ्ना ज्ञातिहरूका निमित्त ज्यान पनि दिन सक्छु ।”

“यदि ज्ञातिहरूको निमित्त ज्यान पनि दिन सक्छ्यौ भने जस्तो गर्दा श्रमण गौतमको अपयश फैलिने हो त्यसो गर । तिमी अभिरूपिणी र तरुणी पनि छ्यौ । अतः सधैं जेतवनमा गएर श्रमण गौतमको अपयश फैलाऊ ।”

१. उदा.अ.क.पृ. १८१: सुन्दरीसुत्तवण्णना, मेघियवग्गो; धम्म.प.अ.क.पृ. ७१०: सुन्दरीपरिव्राजिकावत्थु, निरयवग्गो; जा.अ.क. I-II. पृ. ६५२-५३: मणिसूकरजातकं, नं. २८५.

सुन्दरीको हत्या

करौंतीमा फूलको लता खेलाउने भैं यौवन मदमत्तताले गर्दा बहूला तथा प्रचण्ड हात्तीको सूँडलाई हातले समात्ने भैं मृत्युलाई टाउकोमा थाप्ने भैं तीर्थियहरूको कुरा सुनी मालगन्ध विलेपन आदि लिएर शास्ताको धर्मोपदेश सुनी महाजनहरू फर्केर आउने बेलामा यी अज्ञानी सुन्दरी जेतवन विहारतिर जान थाली ।

अनि मानिसहरूले “यसबेला कहाँ जान्छौ ?” भनी सोध्दा “श्रमण गौतमकहाँ जाँदैछु । म वहाँसँग एउटै गन्धकुटीमा बस्छु र भिक्षुहरूसँग पनि अभिरमण गर्छु” भन्दै जेतवन भित्र गई जेतवनको ढोका थुन्ने बेलामा त्यहाँबाट बाहिर निस्की समीपको एक तिर्थीय आराममा बसी भोलिपल्ट बिहान सबेरै जेतवनकै बाटो गरी आउन थाली । अनि महाजनहरूले “सुन्दरी ! कहाँ गएकी थियौ ?” भनी सोध्दा “श्रमण गौतमसँग एउटै गन्धकुटीमा बसी अभिरमण गराई आएकी हुँ” भन्दछे^१ । सुत्तनिपात अट्ठकथा (पृ. ३६६) ले चाहिँ बिहान सबेरै जेतवनमा गई फूल आदि टिप्ने जस्तो गरी हिंड्छे भनी उल्लेख गरेको छ ।

१. उदा.अ.क.पृ. १८१; धम्म.प.अ.क.पृ. ७१०; जा.अ.क. I-II. पृ. ६५३.

सुन्दरीको यस कथनद्वारा बुद्धको निककै अपवाद भएको थियो र यत्तिले पनि चित्त नबुझेपछि सुन्दरीको हत्या गराएको थियो भनी अपदानट्ठकथा (पृ. ९९) ले उल्लेख गरेको छ ।

यसरी आवतजातव गरिरहेको आधा महीना^२ वितेपछि ती तीर्थियहरूले “सुन्दरीलाई काटी जेतवन समीपको फूलहरू फाल्ने खाडलमा राखी छोपेर आऊ” भनी धूर्तहरूलाई पैसा दिए । उनीहरूले त्यसै गरिदिए । अनि “सुन्दरी देखिन्न नि” भनी होहल्ला मच्चाई राजदरबार गई प्रसेनजित कोशल राजालाई विन्ति गरे ।

२. सुत्त.नि.अ.क.पृ. ३६६; दुट्ठकसुत्तवण्णना, अट्ठकवग्गो ।

राजाले “तिमीहरूको कहाँ आशंका लाग्छ ?” भनी सोध्दा उनीहरूले “आजकल ऊ जेतवनमै बस्ने गर्थी र उहीबाट ऊ गायब भई” भने ।

“त्यसोभए त्यहाँ गएर खोज” भनी राजाले वचन दिएपछि जेतवनमा गई खोज तलास गरे जस्तो गरी छोपीराखेको ठाउँबाट सुन्दरीको मृत शरीर निकालेर खाटमा राखी नगरमा ल्याई “श्रमण गौतमका श्रावकहरूले श्रमण गौतमको पापकर्म छोप्नको लागि सुन्दरीलाई मारी फूलहरू फाल्ने खाडलमा गाडेका रहेछन्” भन्दै कराउँदै राजाकहाँ गई उनीहरूले विन्ति गरे । राजाले उनीहरूलाई “नगरमा घुमाउन लैजाओ” भनी भने । उनीहरू सो शवलाई सडक सडकमा घुमाई “हेर श्रमण गौतमको काम !” भन्दै अनेक प्रकारले निन्दा गरी फेरि राजदरबारमै फर्के । राजाले सुन्दरीको शवलाई मशानमा पाले बस्ने सत्तलमा सूरक्षापूर्वक राख्न लगाए^१ ।

१. उदा.अ.क.पृ. १८२; धम्म.प.अ.क.पृ. ७११; जा.अ.क. I-II. पृ. ६५३.

श्रावस्तीवासी आर्यश्रावकहरू बाहेक अरू सबैले “हेर, हेर ! श्रमण शाक्यपुत्रहरूको काम ! !” भनी नगर भित्र, नगर बाहिर तथा उपवनहरूमा भिक्षुहरूलाई गाली गर्दै हिंड्न थाले^३ । यो कुरा सुनी भिक्षुहरूले तथागतसँग विन्ति गरे । तथागतले “त्यसो भए तिमीहरूले पनि यसो भन” भनी निम्न गाथा बताउनु भयो^३ –

२. अप.दा.अ.क.पृ. ९९: बुद्धापदान अट्टकथा ।

३. उदा.अ.क.पृ. १८२: जा.अ.क. I-II. पृ. ३५३. धम्म.प.अ.क.पृ. ७११.

“अभूतवादी निरयं उपेति,

यो चापि कत्वा नकरोमी’ति चाह ।

उभोपि ते पेच्च समा भवन्ति,

निहीनकम्मा मनुजा परत्थ ॥”

यसको अर्थ अगाडी अनुदित पहिलो सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

मानिसहरूले गाली गर्दा जब भिक्षुहरूले उक्त गाथा मैत्रीपूर्वक भन्न थाले तब बुद्धिमान् मानिसहरू चुप लागे । यति मात्र होइन साधारण मानिसहरूको मनमा पनि तीर्थियहरूको प्रचारमाथि आशंका उत्पन्न हुन थाल्यो र विरक्ति पनि हुन थाल्यो । उनीहरूले यस्तो पनि सोचन थाले– “यी तीर्थियहरूले जुन अपवादको कुरा सुनाउँदै छन् – यो हामीहरूले देखेका छैनौं । सेनेको कुरा सत्य पनि हुन सक्छ असत्य पनि । यी तीर्थियहरू भिक्षुहरूका अहितकामी तथा अनर्थकारी हुन् । अतः यिनीहरूको मात्र कुरा सुनेर बोल्नु उचित छैन । श्रमणहरूको जीवन बुझ्न गाह्रो छ । त्यहाँदेखि मानिसहरूले त्यस अपदानमाथि ध्यान दिएनन्^१ ।”

१. उदा.अ.क.पृ. १८३: सुन्दरीसुत्तवण्णना, मेघियवग्गो ।

बुद्धको अधिक लाभ

राजाले सुन्दरी मार्ने मानिस पत्ता लगाउने कामको जिम्मा गुप्तचरलाई दिए ।

एकदिन सुन्दरी मारे वापत् पाएको पैसाले धूर्तहरूले मदिरापान गरी परस्पर भ्रगडा गर्दा “एकै पटकमा सुन्दरीलाई काटी फूल फाल्ने खाडलमा फाली तिमी अहिले मदिरापान गरी खूब घमण्ड गर्छौं । हुनदेऊ, हेरौंला !” भनी तिनीहरूमध्ये एक जनाले भन्यो । गुप्तचर पुरुषले उसलाई समातेर राजाकहाँ लगे । अनि राजाले उनीहरूसँग “तिमीहरूले सुन्दरीलाई मारेका हो ?” भनी सोधे ।

“देव ! हो ।”

“कसले मार्न लगाएको त ?”

“देव ! अन्य तीर्थियहरूले ।”

राजाले तीर्थियहरूलाई बोलाउन पठाई उनीहरूबाट “मार्न लगाएका हौ ?” भनी साबिती वयान सुनीसकेपछि राजाले उनीहरूलाई “सुन्दरीको मृत शरीर लिएर ‘श्रमण गौतममाथि अपवाद फैलाउने विचारले हामीले सुन्दरीलाई मार्न लगाएका हौं । यसमा न गौतमको दोष छ, न गौतमका श्रावकहरूको नै । यसको दोषी हामी नै हौं” भनी नगर परिक्रम गर” भनी नगर घुम्न पठाए । उनीहरूले त्यस्तै गरे । महाजनहरूले सत्य कुरा थाहा पाए । ती तीर्थियहरूले प्राण दण्ड भोगे । त्यहाँदेखि शुद्ध तथा भिक्षुसङ्घको लाभसत्कार भन् भन् बढ्न थाल्यो^१ ।

१. उदा.अ.क.पृ. १८३-८४; जा.अ.क. I-II. पृ. ६५३-५४; धम्म.प.अ.क.पृ. ७११-१२.

यसपछि भगवान्कहाँ गई प्रसन्नता प्रकट गर्दै “भन्ते ! अब त्यो अपवादको अन्त्य भयो” भनी भिक्षुहरूले विन्ति गरे । त्यसैले अगाडि अनुदित पहिलो सूत्रमा “आश्चर्य हो ! भन्ते ! अद्भूत हो ! भन्ते ! भगवान्ले यो कति सुभाषित गर्नुभएको हो” भनी उल्लेख भएको हो ।

यो काम तीर्थियहरूको हो भनी किन भगवान्ले अगावै भन्नु नभएको त ? आर्यहरूलाई यो कुराको आवश्यकता थिएन । पृथग्जनहरू मध्ये जसले यो कुरामा विश्वास गर्दैन त्यसले उनीहरको दीर्घकालिक अहित हुन सक्छ भन्ने कुरा बुझी भगवान्ले भन्नु नभएको हो । यस्तो कुराको विषयमा भविष्यवाणी गर्ने आदत पनि बुद्धमा छैन । परदयाको कारणले यस्ता कुराबाट के कति अकुशल सिद्ध हुन्छ भन्ने विषयतिर नै विचार गर्नुहुन्छ । गरेको कर्मले मौका पायो भने त्यसलाई कसैले रोक्न सक्दैन । भूठो आरोप त निमित्त (=हेतु) मात्र हुन गएको हो भन्ने कुरा बुझ्नु भई वहाँ चुप लागेर बस्नु भएको हो । त्यसैले भनिएको हो—

“न अन्तलिक्खे न समुद्दमज्जे,

न पव्वतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जती सो जगतिप्पदेसो,

यत्थट्ठितो मुञ्चेय्य पापकम्मा’ति ॥”

अर्थ —

“आकाश, समुद्र तथा पर्वतको गुफा जहाँ गएर बसेता पनि आफूले गरेको पापको फलबाट बच्न सकिँदैन ।”

अनि त्यसबखत यी सबै कारणलाई बुझ्नु भई भगवान्ले यो उदान गाथा प्रकट गर्नुभयो^१ । जुन गाथा अगाडि अनुदित पहिलो सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

१. उदा.अ.क.पृ. १८४: सुन्दरीसुत्तवण्णना, मेघियवग्गो ।

कर्मको अवशेष भाग

त्यस्तो विघ्न पारमी पुरागरी पुण्यसम्भारले भरिपूर्ण भएका तथागतलाई कस्तो कर्मको प्रभावद्वारा यसरी भूठो आरोप सुन्न परेको होला त भन्ने विषयमा उदानट्टकथा (पृ. १८४) ले मात्र होइन अपदानट्टकथा (पृ. ९८) ले पनि यस्तो लेखेको छ—

“अतीत समयमा वहाँ भगवान् बोधिसत्त्व छँदा मुनाली भन्ने धूर्त भएर जन्मनु भएको थियो । कुसंगतको कारणले गर्दा धेरैजसो मूर्खतापूर्ण काम गर्दै हिंड्नुहुन्थ्यो । एकदि वहाँले चीवर पहिरिरहनु भएको सुरमी भन्ने प्रत्येक बुद्धलाई देख्नुभयो । त्यसै समयमा वहाँसँग एक स्त्री पनि थिई । अनि सो धूर्तले “यी श्रमण अब्रह्मचारी हुन्” भनी भूठो आरोप लगायो । त्यसै कर्मको प्रभावले अनेक जन्मसम्म नरकादि भोग गरी अहिले बुद्ध हुनु भएर पनि अपरापर्यं कर्मको प्रभावले सुन्दरीको कारणबाट यस्तो भूठो आरोप सुन्न परेको हो^१ ।”

१. उदा.अ.क.पृ. १८४; अप.दा.अ.क.पृ. ९८.

यसै कुरालाई अपदानपालिले यसरी उल्लेख गरेको छ—

१. “मुनालि नामाहं धुत्तो, पुब्बे अञ्जासु जातिसु ।
पच्चेकबुद्धं सुरभिं, अब्भाचिक्खिं अनूसकं ॥
२. “तेन कम्मविपाकेन, निरये संसरिं चिरं ।
बहूवस्ससहस्सानि, दुक्खं वेदेसि वेदनं ॥
३. “तेन कम्मावसेसेन, इघ पच्छिमके भवे ।
अब्भक्खानं मया लद्धं, सुन्दरिकाय कारणा^१ ॥”

१. अप.दा.पा. I. पृ. ३७५: पुब्बकम्मपिलोतिकबुद्धअपदानं, अवटफलवग्गो ।

अर्थ —

१—“अघि एक जन्ममा मुनालि धूर्त भएको म नीच कुलमा जन्मेको थिएँ । निर्दोषी सुरभी भन्ने प्रत्येकबुद्धलाई भूठो आरोप लगाएँ ।

२—“त्यस कर्मको प्रभावद्वारा धेरै समयसम्म नरकमा आवागमन गरें । धेरै हजार वर्षसम्म दुःख भोगें ।

३—“त्यस कर्मको अवशेषले गर्दा यस अन्तिम जन्ममा सुन्दरीको कारणबाट मैले भूठो आरोप सुन्न पयो ।”

अर्को एक जन्ममा बोधिसत्त्व ब्राह्मण कुलमा जन्मी धेरैको सम्मान प्राप्त गरी पूजित धेरैका आचार्य भएका थिए । त्यसबखत वहाँकहाँ एक पञ्चाभिज्ञ र अष्टसमापत्तिलाभी तपस्वी आएको देखेर ईर्ष्याको कारणले गर्दा उनलाई “कामभोगी, ढोंगी” भनी भूठो आरोप लगाई गाली गरी शिष्यहरूलाई पनि त्यस्तै बनाएका थिए । त्यसैको प्रभावले पनि अहिले सुन्दरीको तर्फबाट यस्तो अपवाद सुन्न परेको हो भनी अपदानद्वकथा (पृ. ९९) ले लेखेको छ । यसै कुरालाई अपदानपालि (I पृ. ३७६) ले “ब्राह्मणे सुतवा आसिं ...” आदि भनी लेखेको छ ।

त्यस दिन बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेर्नु भएको बेलामा तथागतले “आज तीर्थियहरूद्वारा अपयश फैलाउने छन्” भनी जान्नु भई “महाजनहरूले उनीहरूको कुरामा विश्वास राखी म प्रति पाप चिताई अपायादि जान नपरोस्” भन्ने विचारले गन्धकुटीमै बस्नु भयो र श्रावस्तीमा जानु भएन । भगवान्को गन्धकुटी बन्द भएको देखेर भिक्षुहरू मात्र भिक्षाटनार्थ श्रावस्तीमा गए । उनीहरूलाई मानिसहरूले गालीगलौज गरेको सुनेर बुद्धकहाँ गई आनन्द स्थविरले “भन्ते ! तीर्थियहरूले महा अपयश फैलाउँदै छन्; यहाँबाट अन्त कतै जाऔं; जम्बुद्वीप अति विशाल छ” भनी विन्ति गर्नुभयो ।

भगवान्ले “आनन्द ! यदि त्यहाँ पन यस्तैगरी अपयश फैलिएको खण्डमा कहाँ जाने छ ?” भनी सोध्नुहुँदा वहाँले “फेरि अन्त जाने” भनी भन्दा भगवान्ले “आनन्द ! न आत्तियौ, पर्खेर बस; यो हल्ला एक हप्ताभन्दा बढ्ता टिक्ने छैन” भनी भन्नुहुँदै वहाँले “वदन्ति वे दुट्टमना...”^१ भनी दुट्टकसुत्तको धर्मोपदेश गर्नुभयो ।

१. सुत्त. नि. पा. ३९०: अट्टकवग्गो ।

यो गाथाद्वारा उपदेश गर्नुभई शास्ताले “आनन्द ! यस्तो किसिमले गाली गर्दा भिक्षुहरूले के भन्छन् त ?” भनी सोध्नुहुँदा वहाँले “भन्ते ! केही भन्दैनन्” भनी भन्नु भएपछि भगवान्ले “आनन्द ! म शीलवान् हुँ” भनी सबै ठाउँमा चुप लागेर बसेर काम चल्दैन । यो लोकमा नबोलिकन कसैले कुरा बुझ्न सक्दैन । यो लोकमा पण्डित अपण्डित दुवै छन् । अतः आनन्द ! ती भिक्षुहरूले यस्तो प्रत्युत्तर दिनुपर्छ” भनी “अभूतवादी निरयं उपेति...” भनी भन्नुभएको हो । आनन्दले भिक्षुहरूलाई सो कुरा सिकाइदिनुभयो । जब राजाले चरपुरुषद्वारा हत्याराको पत्ता लगाए तब उनीहरूलाई प्राणदण्ड दिए । मानिसहरूले पनि तीर्थियहरू माथि धूलो फ्याँकी हुँगाले हान्दै “भगवान्को अपयश फैलाउने यिनीहरूलाई धिक्कार छ !” भनी घृणा गर्न थाले^१ ।

१. सुत्त. नि. अ. क. II. पृ. ३६७-६८ दुट्टकसुत्तवण्णना, अट्टकवग्गो ।

एकहप्ता बितेपछि सुन्दरीको मृत शरीर फ्याँक्न लगाई सन्ध्या समयमा प्रसेनजित कोशल राजा विहारमा गई भगवान्लाई अभिवादन गरी “भन्ते ! यस्तो अपयश फैलिँदा मलाई केही भन्नुपर्थ्यो” भनी भन्दा भगवान्ले “महाराज ! म शीलवान् हुँ, म गुणवान् हुँ भनी अर्कालाई भनेर हिंङ्नु आर्यैविनय अनुसार अनुरूप छैन । यो आर्यधर्म पनि होइन” भनी भन्नुभई यसै कारणलाई लिएर वहाँले दुट्टकसूत्रमा “यो अत्तनो सीलवतात्ति जन्तु...”^२ भन्ने आदि गाथाद्वारा धर्मोपदेश गर्नुभयो । धर्मदेशना सुनेर प्रसन्न भई भगवान्लाई अभिवादन गरी राजा फर्केर गए^३ ।

२. सुत्त. नि. पा. पृ. ३९०: अट्टकवग्गो ।

३. सुत्त.नि.अ.क. II. पृ. ३६९-७० दुट्टकसुत्तवण्णना, अट्टकवग्गो ।

एकदिन धर्मसभामा कुरा चल्यो- “आवुसो ! तीर्थियहरूले बुद्ध प्रति लगाउन खोजेको कलंक उनीहरूमाथि नै पच्यो । बुद्धलाई भन्नु महान लाभसत्कार प्राप्त भयो ।” त्यसबखत शास्ता त्यहाँ आइपुग्नु भई “भिक्षु हो ! के कुरा गरिरहेका हो ?” भनी सोध्दा उनीहरूले उक्त कुरा बताएपछि “भिक्षु हो ! बुद्ध प्रति कलंक लगाउन सक्दैनन् । यो त मणिलाई मैलो पार्ने जस्तै हो । अघि पनि मणिलाई मलिन पार्न खोज्दा मलिन पार्न सकेनन्” भनी भन्नुभएपछि भिक्षुहरूले “कहिले ?” भनी सोधेपछि भगवान्‌ले मणीसूकरजातक प्रकाश पार्नुभयो । जसको अनुवाद अगाडि दोस्रो सूत्रमा गरिदिएको छ ।

× × ×

विभिन्न सुन्दरी नामहरू

- (१) सुन्दरी- यिनी अनोमदस्सी (=अनोमदर्शी) बुद्धकी अग्रश्राविका थिइन् । बु. वं. पृ. ३३७: अनोमदस्सीबुद्धवंसो; जा. अ. क. I-II पृ. ३४: दूरेनिदान ।
- (२) सुन्दरीथेरी- यी थेरी वाराणशीवासी सुजाता ब्राह्मण छोरी हुन् । सुन्दरी भएकीले यिनको नाम सुन्दरी भन्ने रहन गएको हो । यिनको भाई बितेपछि यिनका पिता मिथिलामा बस्नु भएका बुद्धकहाँ गई प्रव्रजित भएपछि यिनी पनि पछि प्रव्रजित भएका थिइन् । प्रव्रजित भएर शिक्षामाणविका छँदा नै यिनले प्रतिसम्भदा ज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गरेकी थिइन् । थेरी गा. अ. क. पृ. १७८: सुन्दरी थेरी अट्टकथा; थेरी. गा. पा. पृ. ४४३: वीसतिनिपातो ।
- (३) सुन्दरी नन्दा- यी सुन्दरी नन्दा भिक्षुणी थिइन् । यिनका चार दिदी बहिनीहरू थिए । जस्तै- (१) नन्दा, (२) नन्दवती, (३) थुल्लनन्दा र (४) आफू । यी सुन्दरी नन्दा मृगार सेठका नाती साल्हत्तेग^१ विग्रिन् । पछि गर्भिणी भएर यिनले चीवर छाडेकी थिइन् । पाचि. पा. पृ. २८३: पठमपाराजिकं, भिक्खुनीविभङ्गो ।

१. हेर लेखकको बु.गृ.भा-३, पृ.३२३ मा ‘साल्ह मृगार नाती’ ।

- (४) सुन्दरी नन्दा- यिनी शुद्धोदन महाराजा तथा प्रजापति गौतमकी छोरी हुन् । यिनलाई ‘नन्दा’ पनि ‘सुन्दरी नन्दा जनपद कल्याणी’ पनि भन्दछन् । यस विषयमा विस्तृत कुरा लेखकको बु. श्रावि. च. भा-१, पृ. ३९६ मा लेखिएको छ ।
- (५) सुन्दरी, सुन्दरीका- यिनी स्वेतवस्त्रधारी एक परिव्राजिका हुन् । यिनकै कुरा यहाँ लेखिएको छ ।

- (६) सुन्दरिभ भारद्वज- यी सुन्दरिभ नदीमा अग्नहोत्र गरिरहने सुन्दरिभ भारद्वज हुन् । यिनको कुरा 'सुन्दरीकमुत्तं' मा उल्लेख भएको छ । सुत्त. नि. पा. पृ. ३३४; म. नि. I पृ. ५२ वत्थुसुत्तमा पनि छ । हेर लेखकको बु. ब्रा. भा-३, पृ. ९४ मा ।
- (७) सुन्दरिभ भारद्वजसुत्तं- यो सूत्र सुत्तनिपातपालि पृ. ३३४ मा छ । यस सूत्रलाई सुत्तनिपात अट्टकथाले 'पुरलासुत्तं' भनी उल्लेख गरेको छ । सुत्त. नि. अ. क. II पृ. २२६.
- (८) सुन्दरिभसुत्तं- यो त्यो सूत्र हो जुन सूत्रमा सुन्दरिका नदीको तीरमा अग्नहोत्र गरिरहेका सुन्दरिभ भारद्वजले भगवान्कहाँ गई "तपाईं के जातिको हुनुहुन्छ ?" भनी सोध्दा कुरा छन् । यसको उत्तरमा भगवान्ले जात नसोध आचरणबारे सोध भनी भन्नुभएको छ । सं. नि. I पृ. १६६: ब्राह्मणसंयुत्तं ।
- (९) सुन्दरीका- कोसल राज्यमा भएको एक नदीको नाम हो । यस नदीमा नुहाउनाले पाप पखालिन्छ भन्ने त्यसताकाका ब्राह्मणहरूको विश्वास थियो । यस्तो कुरा म. नि. अ. क. I पृ. १६० वत्थुसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको छ । यस नदीको तीरमा बसी सुन्दरिभ भारद्वजले अग्नहोत्र गर्थे । जुन कुरा माथि (८) सुन्दरकसुत्तं र (७) सुन्दरिभ भारद्वजसुत्तंमा पाइन्छ । म. नि. I. पृ. ५२: वत्थुसुत्तमा चाहिँ यसलाई 'बाहुक नदी' लेखेको छ ।

× × ×

मूल सूत्र-

१-सुन्दरीको हत्या

यस्तो मैले सुनेँ ।

१. उदा.पा.पृ. ११३: सुन्दरीसुत्तं, मेघियवग्गो; अ. क. पृ. १८०.

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो । त्यस समयमा भगवान् सत्कृत्य, गरुकृत्य, मानित, पूजित तथा सम्मानित हुनुहुन्थ्यो । वहाँ चीवर, भोजन, शयनासन र ग्लान प्रत्यय आदि परिष्कारहरूको लाभी हुनुहुन्थ्यो । भिक्षुसङ्घ पनि सत्कृत्य, गरुकृत्य, मानित, पूजित तथा सम्मानित थियो । भिक्षुसङ्घ चीवर, भोजन, शयनासन र ग्लान प्रत्यय आदि परिष्कारहरूको लाभी थियो । अन्यतीर्थिय परिव्राजकहरू असत्कृत्य, अगरुकृत्य, अमानित, अपूजित तथा असम्मानित थियो । भिक्षुसङ्घ चीवर, भोजन, शयनासन र ग्लानप्रत्यय आदि परिष्कारहरूको अलाभी थियो ।

अनि भगवान्को र भिक्षुसङ्घको सत्कारलाई सहन नसकी सुन्दरी परिव्राजिकाकहाँ गई ती अन्यतीर्थिय परिव्राजकहरूले भने-

“के तिमी ज्ञातिहरूको हित गर्न चाहन्थौ ?”

“आर्य ! के गर्नुप्यो ? म के गर्न सक्दिन र ? ज्ञातिहरूको हितको लागि जीवन पनि परित्याग गरेकी छु ।”

“भगिनी ! त्यसो भए तिमी सधैं जेतवनमा जाऊ ।”

“आर्य ! हुन्छ” भनी ती अन्य तीर्थिय परिव्राजकहरूको कुरा सुनेर सुन्दरी परिव्राजिका सधैं जेतवनमा जान थालिन् । जब धेरै मानिसहरूले “सुन्दरी परिव्राजिकालाई सधैं जेतवनमा गइरहेकी देख्दछौं” भनी भन्न थाले तब यो कुरा ती अन्य तीर्थिय परिव्राजकहरूले पनि थाहा पाए । अनि उनलाई मारी जेतवनको खाल्टोमा (परिखामा) गाडेर प्रसेनजित कोशल राजाकहाँ गई यसो भने— “महाराज ! जो ती सुन्दरी परिव्राजिका थिइन् उनी देखिन् ।”

“तिमीहरू कहाँ शंका गर्छौ त ?”

“महाराज ! जेतवनमा ।”

“त्यसो भए जेतवनमा हे ।”

अनि ती अन्य तीर्थिय परिव्राजकहरूले जेतवनमा खोजेर गाडिराखेको खाल्टोबाट उनको शरीर निकाली खाटमा राखी श्रावस्तीका सडकबाट सडक, चौबाटोबाट चौबाटोबाट घुमाई मानिसहरूद्वारा यसरी होहल्ला गराउन थाले—

“हेर आर्य हो ! श्रमण शाक्यपुत्रहरूको काम ! यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू निर्लज्जी, दुःशीली, पापधर्मी, मृषावादी तथा अब्रह्मचारी हुन् । यस्ताले हामी धर्मचारी, समचारी, ब्रह्मचारी, सत्यवादी, शीलवान् तथा कल्याणधर्मी हौं” भनी भन्छन् । यिनीहरूमा श्रामण्यत्व र ब्रह्मण्यत्व छैन । यिनीहरूको श्रामण्यत्व र ब्रह्मण्यत्व नाश भइसक्यो । कहाँबाट यिनीहरूमा श्रामण्यत्व र ब्रह्मण्यत्व ! यिनी श्रामण्यत्व र ब्रह्मण्यत्वबाट दूर छन् । यिनीहरू कस्ता पुरुष होलान् । जब यौन सम्बन्ध स्थापना गर्दछन् तब स्त्रीलाई हत्या गरिदिन्छन् !”

त्यसबखत श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई देखेवित्तिकै असभ्य परुष वाचाद्वारा गाली र परिभाष गर्दै यसरी दुःख दिन थाले—

“यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू निर्लज्जी, दुःशीली, पापधर्मी, मृषावादी तथा अब्रह्मचारी हुन् । यिनीहरू कस्ता पुरुष होलान् । यौन सम्बन्ध स्थापना गरिसकेपछि स्त्रीलाई हत्या गर्छन् ।”

अनि पूर्वान्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षुहरू भिक्षाटनको लागि श्रावस्तीमा गए । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गई त्यसपछि भोजन सिध्याएर जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग विन्ति गरे कि— “भन्ते ! अहिले श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई देखेवित्तिकै असभ्य, परुष वाचाद्वारा मानिसहरूले गाली गर्छन् र परिभाष गर्दै यसरी दुःख दिन्छन्— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू निर्लज्जी,

दुश्शीली, पापधर्मी, मृषावादी र अब्रह्मचारी हुन् । यिनीहरू कस्ता पुरुष होलान् । यौन सम्बन्ध स्थापना गरिसकेपछि स्त्रीलाई हत्या गर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! यो अपवाद शब्द एक हप्ता भन्दा अधिक रहने छैन । एक हप्तापछि यो लोप भएर जानेछ । भिक्षु हो ! जसले असभ्य, परुष वाचाद्वारा ... गाली गर्छ उसलाई तिमीहरूले यो गाथा सुनाओ—

“अभूतवादि निरयं उपेति,
यो चा पि क्त्वा न करोमी ति चाह ।
उभो पि ते पेच्च समा भवन्ति,
निहीन कम्मा मनुजा परत्था^१ति ॥”

१. गाथा धम्मपदको निरथवगोमा पनि उल्लेख भएको छ । गाथा नं. ३०६.

अर्थ—

“मृषा बोल्ने पुरुष नरकमा जान्छ र जसले गरेर पनि ‘गरिन’ भन्दछ र ऊ पनि नरकमै जान्छ । नीचकाम गर्ने यी दुवै पुरुषहरू परलोक गई नरकमै उत्पन्न हुन्छन् ।”

भगवान्कहाँ यो गथा सिकेर गएपछि जसले भिक्षुहरूलाई असभ्य, परुष वाचाद्वारा... गाली गर्छ उसलाई भिक्षुहरूले यो गाथा सुनाउन थाले । पछि मानिसहरूलाई यस्तो लाग्यो— “यी श्रमण शाक्यपुत्रहरू निर्दोषी हुन् र यिनीहरूले गरेका होइनन् । यिनीहरू शपथ गर्दैछन् ।” त्यो शब्द धेरै दिनसम्म रहेन । एक हप्ता मात्र रह्यो । एक हप्तापछि लोप भएर गयो ।

अनि भिक्षुहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग यस्तो भने—

“आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भूत हो भन्ते ! भन्ते ! भगवान्ले यो कति सुभाषित गर्नु भएको — ‘भिक्षु हो ! यो शब्द धेरै दिनसम्म रहने छैन । एक हप्ता मात्र रहने छ । एक हप्तापछि लोप हुनेछ ।’ भन्ते ! भगवान्ले कति सुभाषित गर्नु भएको ! भन्ते ! त्यो शब्द अब लोप भयो ।”

अनि भगवान्ले यो कुरा बुझ्नुभई त्यस बेलामा यो उदान प्रकट गर्नुभयो—

“तुदन्ति वाचाय जना असञ्चता,
सरेहि सङ्गामगतं व कुञ्जरं ।
सुत्वान वाक्यं फरुसं उदीरितं,
अधिवासये भिक्षु अदुद्धचित्तो^१ति ॥”

अर्थ—

“संग्राममा गएको हात्तीलाई बाणले प्रहार गरे जस्तै असंयमी पुरुषहरूले वचनरूपी बाणले प्रहार गर्छन् । अतः परुष वचन सुनेर भिक्षुले मैत्रीपूर्वक सहन सक्नुपर्छ ।”

× × ×

२-मणिसूकर जातक^१

१. जा.पा. I. पृ. ७९, नं. २८५; अ.क. I-II. पृ. ६५२.

१. “दरिया सत्तवस्सानि, तिसमत्ता वसामसे ।
हञ्छेम मणिनो आभं, इति नो मन्ततं अहु ॥
२. “याव याव निघंसाम, भिय्यो वोदायते मणि ।
इदञ्चदानि पुच्छाम, किं किच्चं इधमञ्जसि ॥
३. “अयं मणि वेलूरियो, अकाचो विमलो सुभो ।
नास्स सक्का सिरिं हन्तुं, अपक्कमथ सूकरा’ति ॥”

अर्थ—

१—“हामी तीसजना यो गुफामा सातवर्ष बसिसक्यौं र हामीमा यस्तो कुरा भयो कि—
मणिको तेज नाश गरौं ।

२—“जति जति हामीले मणिलाई घर्षण गर्छौं त्यति त्यति भन् टल्किँदै छ । त्यसको तेज
नाश गर्न अब यहाँ के गर्नु पर्ला भन्ने कुरा हामी सोध्दछौं ।

३—“हे सूगुर हो ! यो मणि वैदूर्य मणि हो, माटो होइन; यसको तेजलाई नाश गर्न सकिन्न
बरू तिमीहरू त्यहाँबाट अन्यत्र जाऊ ।”

.....

१९. सूचिमुखी परिव्राजिका

परिचय

यी सूचिमुखी परिव्राजिका राजगृहवासी हुन् । त्यसैले एकदिन सुन्दररूप हुनु भएका सारिपुत्र स्थविर राजगृह नगरमा भिक्षाटन् गरी एक ठाउँमा बसी भोजन गरिरहेको ठाउँमा उपहास गर्ने विचारले यिनी त्यहाँ गएकी थिइन् । सियोले जस्तै घोचेर कुरा गर्ने भएकीले यिनलाई 'सूचिमुखी' भनिएको हो । जब सारिपुत्र स्थविर एक ठाउँमा बसी भोजन गर्न थाल्नुभयो तब "श्रमण ! कि तिमी तल हेरेर खाँदै छौ ?" भनी भनिन् तब स्थविरले "त्यसरी खाएको छैन" भनी भन्नुभयो । यस्तै गरी जति जति यिनले खोधिन् त्यति त्यति नै वहाँले "होइन" भनी जवाफ दिएपछि आखिरमा वादारोपण गर्ने दृष्टिले "त्यसो भए कसरी खाँदैछौ त ?" भनी प्रश्न गरिन् । जुन कुरा अगाडि प्रसन्नताको कारणले गर्दा राजगृहको सडक सडकमा गई शाक्यपुत्रीय भिक्षुहरूको बयान गर्दै "उनीहरूलाई दान देऊ, दान देऊ" भन्दै राजगृहका मानिसहरूलाई उत्साहित पारिन् । भनिन्छ कि यिनको कुरा सुनेर पाँचसय परिवारहरू बुद्धमार्गी भएका थिए^१ ।

× × ×

१. सं.नि.अ.क. पृ. २५३: सूचिमुखी सुत्तवण्णना, सारिपुत्तसंयुक्त ।

Dhamma.Digital

“पञ्जा नरान रतन”

बुद्धवंस

परियत्ति सद्धम्म कोविद मध्यम वर्ष

(कक्षा ९, तृतीय पत्र)

बुद्धवंस प्राप्ताङ्क २० अंक, १० घण्टा

लेखक - भुवनलाल प्रधान

२१. विपश्ची बुद्ध

- (१) पुष्य बुद्धयां लिपा मनुख्य उत्तमम्ह, चक्षुमानम्ह (न्त्यागुं मिखाखँम्ह) सम्बुद्ध विपश्ची धैगु नामं संसारय् उत्पन्न जुल ।
- (२) (वसपोल) अविद्या धाक्व ध्यवस्तयाना, तःजिगु सम्बोधि प्राप्तयाना धर्मचक्र प्रवर्तन यायेत बन्धुमती नगरय् विज्यात ।
- (३) (वसपोल) नायोनं धर्मचक्र प्रवर्तनयासे निम्हेसितं (खण्ड व तिष्य, लिपा अग्र-श्रावक जुइपिंत) बोध यानाविज्यात । न्हापालाक जूगु (थुगु) धर्मावबोध यापिं (प्राणीपिं) थुलिउलि दु धैगु ल्याःचाः हे मद्गु जुल ।
- (४) लिपा हानं असीम यशथूमह (वसपोलं) अन सत्ययात प्रकाश याना विज्यात । निक्वः खुसी जूगु उगु धर्मावबोध चय्यदो (मनूतयसं) यात ।
- (५) उपिं चय्यदो (मनूत) वसपोल सम्बुद्धया अनुगमन याना वसपोलया आरामय् (विहारय्) थ्यंक वःबले वसपोल चक्षुमानम्हसें उमित धर्मया उपदेश यानाविज्यात ।
- (६) वसपोलं पुक पक्षय् देशना यानाच्वंबले लिक्क च्वना न्यंगुलिं उमिसं नं उगु तःजिगु धर्मावबोध याता – थुगु स्वकःगु धर्मावबोध जुल ।
- (७) विपश्ची बुद्धया क्षीणस्रवापिं क्लेशरहितपिं, शान्तचित्तपिं, तःजिपिं भिक्षुपिनिगु स्वंगू मुंज्या जुल ।
- (८) न्हापांगु मुंज्या ख्वीच्यासःदो (मनुतयगु) जुल, निक्वःगु मुंज्या धाःसा सछिदो भिक्षुपिनिगु जुल ।
- (९) चय्यदो भिक्षुपिनिगु स्वकःगु मुंज्या जुल, उपिं भिक्षुपिनिगु पुचःया दथुइ (वसपोल) सम्बुद्ध भःभ धायेक थिनाच्वन ।
- (१०) उगु बखतय् जि तस्सकं ऋद्धिं जाम्ह, पुण्यदुम्ह, जतिं थीम्ह, अतुल नांम्ह नागराजा जुयाच्वनागु जुल ।
- (११) उबले जि (वसपोल) लोकय् थकालिम्हसिथाय् वना तुरहि दिव्यवाजं पुया, अनेक कोटि नागतसें (वसपोल यात) चाहुयेका ।
- (१२) लोकनायक सम्बुद्ध विपश्चीयाथाय् वना जिं (वसपोल) धर्मराजयात ब्वने धुसेलि मणिमुक्तरत्न थुनातःगु, अलङ्गार फुकं छायापियातःगु लुंयागु आसनी (वसपोलयात) देछाना ।
- (१३) वसपोल बुद्ध संघया दथुइ फेतना जिगु बारय् व्याकरण यानाविज्यात, “थौकन्हसं गुइछगू कल्पलिपा थुम्ह बुद्ध जुइतिनि ।”
- (१४) “न्त्याइपुसे च्वंगु कपिल(वस्तु) नगरं अभिनिष्क्रमण याना (थुम्ह) तथागत जुइतिनि । (थुम्हं) कुतःयासे थाक् थाकुगु (चर्या) याना –

- (१५) अजपाल सिमाया हाय् फेतुना (थुम्ह) तथागतं अन दुरु-जा (खीर) ग्रहणयाना नेरञ्जना (निरञ्जना) खुसी वनितिनि ।
- (१६) नेरञ्जरा खुसिसिथय् थुम्ह जिनं खीर नयेधुंका तःजिकथं ताःलाकातःगु लं बोधिवृक्षया हापाखे वनि ।
- (१७) अनंलि बोधिवृक्षया पण्डप प्रदक्षिणायाना (थुम्ह) सुनानं क्वट्याय् मफुम्ह, तस्सकं नां दंम्हसें अस्सत्थ (वंगल) सिमाक्वय् सम्बोधि ज्ञान थुइका काइ ।
- (१८) “थम्हसित जन्म बीम्ह माँया नां माया जुइ, बौया नां शुद्धोदन, थुम्ह हे गौतम (जुइ) ।”
- (१९) “आस्रव मदये धुंक्पिं, राग मदये धुंक्पिं, शान्त मनपिं, एकाग्र चित्तपिं कोलित व उपतिष्य अग्र-श्रावकपिं जुइ । थुम्ह जिनयात आनन्द नांम्ह उपस्थापकं उपस्थान याइ ।”
- (२०) “आस्रव मदये धुंक्पिं, राग मदये धुंक्पिं, शान्त मनपिं, एकाग्र चित्तपिं क्षेमा व उत्पलवर्णा अग्र-श्रावकपिं जुइतिनि । उम्ह भगवानया बोधिवृक्षयात अस्सत्थ (वंगल) वृक्ष धाइ ।”
- (२१) “चित्र व हस्तालवक अग्र-उपस्थापक जुइ, नन्दमाता व उत्तरा अग्र-उपस्थापिकापिं जुइ, नां दंम्ह उम्ह गौतमया आयु सच्छि दँ जुइ ।”
- (२२) “थुलि वचन भीपिं थुम्हसिया नापं लाः वइतिनि ।”
- (२३) वसपोलया वचन न्यना कुतलय् तस्सकं मन तथा जिं तस्सकं क्वातुक व्रतय् अधिष्ठानयाना भिगू पारमिता पुवका ।
- (२४) विपश्वी बुद्धया नगरया नां बन्धुमती जुल, (वसपोल) बन्धुम नांम्ह क्षेत्री, माँम्हसिया नां जुल बन्धुमती ।
- (२५) वसपोलं च्यादो दँ तक गृहस्थी जीवन हनाविज्यात । वसपोलया स्वखा तःजिगु दरवार जुल-नन्द, सुनन्द व सिरिमा ।
- (२६) बाँबाँलाक छायापियातःपिं मिसात पीस्वदो दैच्वन । सुदर्शना नांम्ह मिसा (वसपोल) या जहान जुल, समवत्तक्खन्ध नांम्ह काय् ।
- (२७) प्यंगू लक्षण (निमित्त) खना (वसपोल) जिनं रथय् च्वना अभिनिष्क्रमण यानाविज्यात । च्यालाधक कुतलय् लगय् जुयाविज्यात ।
- (२८) मुनखय् श्रेष्ठम्ह, महावीरम्ह लोकनायक विपश्वी बुद्धं ब्रम्हां इनापयासेलि मृगदाय वनय् धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यात ।
- (२९) खण्ड व तिष्य विपश्वी बुद्धया अग्र-श्रावकपिं जुल, उपस्थापक धाःसा अशोक जुल ।
- (३०) चन्द्रा व चन्द्रमित्रा वसपोल भगवानया अग्र-श्रावकपिं जुल, बोधिवृक्षयात धाःसा पाटली धाइगु जुल ।

- (३१) पुनर्वसुमित्र वा नाग अग्र-उपस्थापकपिं जुल, सिरिमा व उत्तरा अग्र-उपस्थापिकापिं जुल ।
- (३२) लोकनायक विपश्ची चय्कु तःधिक जुयाच्चना । वसपोलया ख्वाःया जः (प्रभा) न्हय्गू योजनतक छ्चाखेलं चिनाच्चन ।
- (३३) उगु बखतय् बुद्धया आयु चय्दो दँ दयाच्चन । उलि तातक म्वाना वसपोलं आपालं मनूतय्त पार तरय् यानाविज्यात ।
- (३४) (वसपोलं) आपालं देवतापिंत व मनूतय्त बन्धनं मुक्त यानाविज्यात, ल्यं दुपि पृथक्जनतय्त मार्गं (वनेमाःगु लँ) क्यना विज्यात ।
- (३५) जः (अष्टाङ्गिक मार्गज्ञानयागु आलोक) क्यना, अमृतपद (हानं हानं बुइगु व सी धैगु म्वाःगु अवस्था) यात स्यनेकनेयाना वसपोल मित्यःथे ह्वाराह्वारां च्याना श्रावकपिं सहित निर्वाण जुयाविज्यात ।
- (३६) तःजिगु ऋद्धि, तःजिगु पुण्य, (चतुर्भूमिक) लक्षण (आदि) उगु फुकं दुसुनावन । संस्कार धैगु फुकं धाथे प्वना वनिगु मखुला ?
- (३७) तःजिम्ह जिन विपश्ची बुद्ध सुमित्रारामय् निर्वाण जुयाविज्यात । अन हे (वसपोलया नामं दयेकूगु) तःजिगु थू (स्तूप) न्हय्गू योजन तज्जागु जुल ।

भगवान विपश्चीया वंस - भिगुंगूगु क्वचाल

२२.शिखी बुद्ध

- (१) विपश्ची बुद्धया लिपा जूम्ह शिखी नांम्ह सम्बुद्ध निपातुतिं चूपिं (मनु) खय् उत्तमम्ह, ज्वः मदुम्ह, सुनानं हयेकाये मफुम्ह जिन जुल ।
- (२) मारया सेनायात दमनयाना, उत्तमगु सम्बोधि प्राप्तयाना, प्राणीपिं प्रति करुणा तथा (वसपोलं) धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यात ।
- (३) जिनपिलय् श्रेष्ठम्ह शिखी बुद्ध धर्मचक्र प्रवर्तन याःबले न्हापालाक यागु धर्मावबोध सद्धिदो कोटिं (प्राणी) जुल ।
- (४) गण श्रेष्ठम्ह, मनुखय् उत्तमम्ह (वसपोलं) यानाविज्यागु मेगु धर्मदेशनाय् गुइदो कोटिं (प्राणीपिसं) याःगु धर्मावबोध निक्वःगु जुल ।
- (५) (वसपोलं) देवतापिं सहितगु लोकय् यमक प्रातिहार क्यना विज्याःबले जूगु स्वक्वःगु धर्मावबोध चय्दो कोटियात प्राप्त जुल ।
- (६) शिखी बुद्धया नं क्षीणस्रवपिं, क्लेशरहितपिं, शान्तचित्तपिं, तःजिपिसं व्वतिकाःगु मुंज्या स्वक्वःतक जुल ।

- (७) न्हापालाक जूगु मुंज्याय् छगू लाख भिक्षुपिं खाःगु जुल, निक्वःगु खुसि जूगु मुंज्याय् चय्दो भिक्षुपिं मुंगु जुल ।
- (८) स्वक्वःया खुसि जूगु मुंज्याय् न्हय्दो (७०) भिक्षुपिं मुन । (उगु मुंज्या) लखय् ब्वलंगु पलेस्वाँथें (राग, द्वेष, क्लेश आदि) पेमपुंगु जुल ।
- (९) उगु बखतय् जि अरिन्दम नाम्ह क्षेत्री जुयाच्चनागु जुल । (वसपोल) सम्बुद्ध नायो जुयाच्चंगु संघयात जिं नकेत्वंके याना तृप्तयाना ।
- (१०) (वसपोल) सम्बुद्धयात जिं आपालं (चीवर) – छगू कोटि स्वया म्हो मजुइक चीवर व बाँलाक छाय्पिया तयाम्ह गय्म्ह किसि छम्ह नं बिया ।
- (११) (उम्ह) किसिया हाकःब्या वा जाः दाना वयात ल्वःगु दछ्छा (सम्भवतः किसि-गः) बिया जिगु मनय् न्ह्याबलें क्वातुक न्ह्यलुया च्वनिगु इच्छायात पुवंका ।
- (१२) (वसपोल) लोकया अग्रनायकम्ह शिखी जिगु बारय् व्याकरण यानाबिज्यात, “थुगु स्वया स्वीछगू कल्पलिपा थुम्ह बुद्ध जुइतिनि ।”
- (१३) “कपिल(वस्तु) नांगु न्ह्याइपुसेच्चंगु नगरं भीपिं थुम्हनापं लाः वइतिनि ।”
- (१४) वसपोलया वचन न्यना जिं थःगु कुतलय् भं अप्वः मन तया तस्सकं क्वातुक व्रत (कर्तव्य, सेवा कार्य)य् अभिष्ठानयाना भिगू पारमिता पुवंका ।
- (१५) शिखी बुद्धया नगरया नां अरुणवती जुल, (वसपोल) अरुण नांम्ह क्षेत्री जुल । वसपोलया माँ प्रभावती नांम्ह जुल ।
- (१६) वासपोलं न्हय्दो दँ तक गृहस्थी जीवन हनाबिज्यात । वसपोलया स्वखा तःजिगु दरबार–सुचन्द्र, गिरि व वाहन जुल ।
- (१७) बाँबाँलाक छाय्पियातःपिं नीप्यदो मिसात दैच्वन । सर्वकामा नांम्ह मय्जु (वसपोलया) जहान जुल, काय् अतुल नांम्ह ।
- (१८) पुरुषेत्तमम्ह (वासपोलं) प्यंगू लक्षण (निमित्त) खनेवं किसि गया अभिनिष्क्रमण यानाबिज्यात । च्यालातक कुतलय् लगय् जुयाबिज्यात ।
- (१९) लोकय् अग्रनायकम्ह, महावीरम्ह, नरोत्तमम्ह शिखी बुद्धं ब्रह्मां इनापयासेंलि मृगदाय वनय् धर्मचक्र प्रवर्तन यानाबिज्यात ।
- (२०) शिखी बुद्धया अभिभू व सम्भव अग्र-श्रावकपिं जुल, उपस्थापक धाःसा क्षेमङ्कर नांम्ह जुल ।
- (२१) वसपोल भगवानया सखिला व पद्मा अग्र-श्राविकापिं जुल, बोधिवृक्षयात धाःसा पुण्डरीक धाइगु जुल ।

- (२२) सिरिवड्ड व नन्द अग्र-उपस्थापकपिं जुल, चित्रा व सुगुत्ता (सुरक्षिता) अग्र-उपस्थापिकापिं जुल ।
- (२३) वसपोल बुद्ध धिकःलय् न्हय् (७०) कु तःधिक जुयाच्चन । स्वीनिगू तःजिगू लक्षणं याना (वसपोल) लुंयागु माःनं छायापियातःगु थांथें (शोभायमान) जुयाच्चन ।
- (२४) वसपोलया म्हं पिज्वयाच्चंगु तःचाःगु प्रभा (जति, जः) चां-न्हिं मदिक दिशा दिशापतिकं स्वंगू योजनतक न्यनाच्चन ।
- (२५) वसपोल शिखी बुद्धया आयु न्हय्दो (७०) दँ दैच्चन । उलि तातक म्वाना वसपोलं आपालं मनूतय्त पार तरय् यानाविज्यात ।
- (२६) देवतापिं सहित (थुगु) लोकयात धर्मरूपी सुपाचं गाःगु वां नाइसेच्चंका वसपोल क्षेमन्त (निर्वाणयागु शान्ति) प्राप्तयाना श्रावकपिं सहित निर्वाण जुयाविज्यात ।
- (२७) तःधंगु चीधंगु लक्षण, स्वीनिता तःजिगू लक्षण – उगु फुकं दुसुनावन । संस्कार धैगु धाथें प्वना वनिगु मुखुला ?
- (२८) तःजिम्ह मुनि शिखी बुद्ध अस्साराय् निर्वाण जुयाविज्यात । अन हे दयेकूगु तःजिगु थू (स्तूप) स्वंगू योजन तज्जाः जुल ।

भगवान शिखीया वंस – नीगूगु क्वचाल

२३. विश्वभू बुद्ध

- (१) उगु हे मण्डकलय् ज्वः मदुम्ह, सुनानं त्याके मफुम्ह विश्वभू नांम्ह नायो लोकय् उत्पन्न जुल ।
- (२) थुगु (स्वंगू लोक) रागरूपी मिं ह्वानाह्वाना च्यानाच्चंगु व तृष्णां क्वत्यलातःगु थाय् धका खना (सीका) वसपोलं किसि चिनातःगु खिपः चफुइथें चिखिसा (बन्धन) चफुना तःजित् सम्बोधि प्राप्तयात ।
- (३) लोकनायक विश्वभू धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्याःबले न्हापालाक जूगु धर्मावबोध चय्दो कोटियात प्राप्त जुल ।
- (४) लोकय् थकालिम्ह, मनुखय् उत्तमम्ह (वसपोलं) उगु प्रदेशय् चारिका यानाविज्याःबले जूगु निगूगु धर्मावबोध न्हय्दो (७०) कोटिं यानाकाल ।
- (५) वसपोलं प्रातिहार क्यना तःधंगु मिथ्यादृष्टि चीका विज्याःबले देवतापिं सहित मनूत दुगु भिदो लोकयापिं देवतापिं व मनूत मुंवल ।

- (६) तस्सकं अजू चाइपुसेच्चंगु अद्भूतगु, चिमिसं तिंतिं स्वाइगु (उगु प्रातिहार) खना ख्वीगू कोटि देवतापिं व मनूतय्सं बोध यात ।
- (७) विश्वभू बुद्धया नं क्षीणस्रवपिं, क्लेशरहितपिं, शान्तचित्तपिं, तःजिपिसं व्वतिकाःगु स्वंगू मुंज्या जुल ।
- (८) न्हापाँया खुसि जूगु मुंज्याय् चय्दो कोटि भिक्षुपिं खाःगु जुल, निक्वःया खुसि जूगु मुंज्याय् न्हय्दो (७०) भिक्षुपिं दुगु जुल ।
- (९) स्वंगूगु मुंज्याय् धाःसा जरा (मरण) आदि भय त्याके धुंकूपिं, विश्वभू बुद्धया बुद्धपुत्रपिं (काय्पिं) ख्वीदो भिक्षुपिसं व्वति काल ।
- (१०) उगु बखतय् जि सुदर्शन नांम्ह क्षेत्री जुयाच्चना । (वसपोल) महावीरयात जिं व्वना, तःतःसकं मू वंगु (वस्तु) दान बिया, नकेगु, त्वंकेगु व पुनेगु वस्त्रादिनं संघ सहित (वसपोल) जिनयात पूजायाना ।
- (११) ज्वः मदुम्ह वसपोलं बुद्धं तःजिगु धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यात । उगु श्रेष्ठगु धर्म न्यना जि प्रव्रज्या काये मास्ति वल ।
- (१२) ततःधंगु दान बिया, चां-न्हिं चित्तासु मदयेका जि वसपोल जिनयाथाय् वना विशिष्ट गुणं जायाच्चंगु प्रव्रज्या ग्रहणयाना ।
- (१३) आचरण व (विशेष) गुणं जायाच्चंगु, व्रत (कर्तव्य) चर्या शीलं युक्तगु, सर्वज्ञानं सम्पन्नगु जिन शासन (धर्म)य् जित लस्ता दैवल ।
- (१४) जिके श्रद्धा व प्रीति (आनन्द, लस्ता) उत्पन्न जुल, शास्ता बुद्धयात वन्दना याना, (धर्म, ज्ञानया) बोध जुयावःगु कारणं हे प्रीति उत्पन्न जूगु जुल ।
- (१५) “जि (थःगु कुतलं) लिचिलि मखु धका सीका (वसपोल) सम्बुद्धं आज्ञा जुयाविज्यात, “थौकन्हय्सं स्वीछ्गू कल्पलिपा थुम्ह बुद्ध जुइतिनि ।”
- (१६) “न्त्याइपुसे च्वंगु कपिल(वस्तु) नगर दैच्वन भीपिं थुम्हनापं लाः वइतिनि ।”
- (१७) वसपोलया वचन न्यना जिं भं अप्वः मन तया कुतः याना, क्वातुक व्रतय् अधिष्ठानयाना भिगू पारमिता पुवंका ।
- (१८) विश्वभू बुद्धया नगरया नां अनोम जुल, (वसपोल) सुप्रतीत नांम्ह क्षेत्री जुयाच्चन, माँम्हसिया नां यशवती ।
- (१९) (वसपोलं) खुदो दँ तक गृहस्थी जीवन हनाविज्यात । (वसपोलया) स्वखा तःजिगु दरवार – रुचि, सुरुचि व रतिवर्धन जुल ।

- (२०) बाँबाँलाक छायापियातःपिं मिसात स्वीदोलय् पाः मजुयाच्चन । सुचिता नांम्ह मय्जु (वसपोलया) जहान जुल, सुप्रबुद्ध काय् ।
- (२१) प्यंगू लक्षण (निमित्त) खँसेलि (वसपोल) पुरुषोत्तमं पालकी च्वना अभिनिष्क्रमण यानाबिज्यात, खुलातक थःगु कुतलय् अभ्यास यानाबिज्यात ।
- (२२) लोकनायक, नरश्रेष्ठ, महावीर विश्वभू बुद्धं ब्रह्मां इनापयासेलि अरुणारामय् धर्मचक्र प्रवर्तन याना बिज्यात ।
- (२३) वसपोल विश्वभू बुद्धया सोण व उत्तर अग्र-श्रावकपिं जुल, उपस्थापक धाःसा उपसन्त जुल ।
- (२४) वसपोल भगवानया रामा व समाला अग्र-श्राविकापिं जुल, बोधिवृक्षयात महासाल सिमा धाइगु जुल ।
- (२५) स्वस्तिक व रम्भ अग्र-उपस्थापकपिं जुल, गौतमी व सिरिमा अग्र-उपस्थापिकापिं ।
- (२६) वसपोल ख्वीगू रतनति तःधिक जुल, लुँयागु यूप (पशु बलि बीगु) थाथें (बाँलाना) च्वन । (वसपोलया) म्हं पिज्वया च्वंगु जति पर्वतया त्वापः चान्हय् थीथें थिनाच्चन ।
- (२७) वसपोल बुद्धया आयु ख्वीदो दँ जुयाच्चन । उलि तातक म्वाना वसपोलं आपालं मनूतयूत पार तरय् यानाबिज्यात ।
- (२८) वसपोल धर्मयात न्यंकभनं प्रचार याना, आपालं मनूतयूत छधिः याना, धर्मरूपी नांचा (डुङ्गा) ताःलाका श्रावकपिं सहित निर्वाण जुया बिज्यात ।
- (२९) स्वय् यइपुसेच्चपिं मनूत फुकं, जीवनया आमोद-प्रमोद (लस्ता), आचार-व्यवहार – उगु (फुकं) दुसुना वन । संस्कार धैगु फुक प्वना वनिगु मखुला ?
- (३०) तःजिम्ह जिन विश्वभू शास्ता क्षेमारामय् निर्वाण जुया बिज्यात । वसपोलयात धातु (अस्थि) उखें, थुखें प्रदेशय् न्यनाच्चन ।

भगवान विश्वभूया वंस – नीछगूगु क्वचाल

२४. क्रकुच्छन्द बुद्ध

- (१) विश्वभू बुद्ध धुंका क्रकुच्छन्द नामं जूम्ह मेम्ह सम्बुद्ध मनू (निपातुतिं चूपिं)खय् उत्तमम्ह, थाःगाः काये मफुम्ह, हयेकाये थाकुम्ह जुल ।
- (२) फुक भव (जन्म, संसार)यात न्हंका, (सम्यक) चरिया पारमिता पुवंका, (वसपोलं) सिंहं पञ्जः तछ्चाना मुक्त जुइथें तःजिगु सम्बोधि प्राप्त यानाबिज्यात ।

- (३) लोकनायक ऋकुच्छन्द बुद्धं धर्मचक्र प्रवर्तन याःबले जूगु (न्हापांगु) धर्मावबोध पीदो कोटि (प्राणीपिसं) यात ।
- (४) सर्गतय् (दथुइ) अन्तरिक्षय् यमक (प्रातिहारया) प्रदर्शन याना (वसपोलं) स्वीदो कोटि देवतातयत् व मनूतयत् निक्वःगु बोध यानाबिज्यात ।
- (५) नरदेव नांम्ह यक्षयात (वसपोलं) प्यंगू (आर्य) सत्य व्याख्या यानाबिज्याःबले वसपोलयागु (स्वक्वःगु) धर्मावबोध जुल- उकि थुलित, उलित धर्मावबोध जुल धैगुया ल्याःचाः हे मन्त ।
- (६) भगवान ऋकुच्छन्दया छगू (जक) जूगु मुंज्याय् क्षीणस्रवपिं, क्लेशरहितपिं, शान्तचित्तपिं, तःजिपिं (भिक्षुपिसं) व्वति काःगु जुल ।
- (७) (अर्नालि) आस्रवरूपी शत्रुया पुचःयात क्वत्यला संयमी जुइफये धुंकूपिं (अरहन्तपिं) पीदोयागु मुंज्या जुल- थुगु निक्वःगु मुंज्या जुल ।
- (८) उगु बखतय् जि क्षेम नांम्ह क्षेत्री जुयाच्चनागु जुल । (जिं) तथागत व जिनपुत्रपिंत यक्व, यक्व दान बिया ।
- (९) गुलुपा, चीवर, पा वासः, इस्तमि- थुपिं ततःजिगु वस्तु फुकं माःकथं (इच्छायाना कथं) ताःलाका दानयाना ।
- (१०) वसपोल ऋकुच्छन्द विनायकं (विशिष्ट नायो, बुद्ध) जिगु बारय् व्याकरण यानाबिज्यात, “थुगु भद्रकल्पय् थुम्ह बुद्ध जुइतिनि ।”
- (११) “न्त्याइपुसे च्वंगु कपिल(वस्तु) भीपिं थुम्हनापं लाः वइतिनि ।”
- (१२) वसपोलया वचन न्यना भं अप्वः मन तथा कुतःयाना, क्वातुक व्रत (चर्या, अभ्यास)य् अधिष्ठान याना भिगू पारमिता पुवंका ।
- (१३) उगु बखतय् जिगु नगर क्षेमावती जुयाच्चन, जिगु नां क्षेम । सर्वज्ञता (बोधिज्ञान) मालेगु भवलय् वसपोलयाथाय् प्रव्रजित जुया ।
- (१४) वसपोल शास्ता ऋकुच्छन्द बुद्धया बौ अग्निदत्त नांम्ह ब्रह्मु जुयाच्चन, मांम्ह विशाखा ।
- (१५) अन क्षेम नगरय् (वसपोल) सम्बुद्धया तःधंगु कुलयापिं मनुखय् तःजिपिं, श्रेष्ठपिं, भिगु जातियापिं, तस्सकं नां दीपिं च्वं च्वंगु जुल ।
- (१६) वसपोलं प्यदो दं तक गृहस्थी जीवन हनाबिज्यात । वसपोलया स्वखा तःजिगु दरवार- काम, कामवर्ण व कामशुद्धि जुल ।
- (१७) बाँबांलाक छाय्पियातःपिं मिसात स्वीदो खाक्क दैच्चन । रोचिनी नांम्ह मय्जु वसपोलया जहान जुल, सहित उत्तर नांम्ह ।

- (१८) प्यंगु लक्षण (निमित्त) खनेवं (वसपोल) जिनं रथ गया अभिनिष्क्रमण याना बिज्यात । (थःगु) कुतलय् लगय् जुया बिज्यात ।
- (१९) महावीरम्ह, नरोत्तम्ह, ऋकुच्छन्द विनायक (विशिष्ट नायक) बुद्धं ब्रह्मां इनापयासेलि मृगदाय वनय् धर्मचक्र प्रवर्तन यानाबिज्यात ।
- (२०) ऋकुच्छन्द शास्ताया विधुर व सञ्जीव अग्र-श्रावकपिं जुल, उपस्थापक धाःसा बुद्धिज नांम्ह जुल ।
- (२१) वसपोल भगवानया सामा व चम्पा अग्र-श्राविकापिं जुल, बोधिवृक्षयात धाःसा शिरीष धाइगु जुल ।
- (२२) अच्युत (अच्युत) व सुमन अग्र-उपस्थापकपिं जुल, नन्दा व सुनन्दा अग्र-उपस्थाविकापिं (जुल) ।
- (२३) (वसपोल) महामुनि पीगु रतनति तःधिक जुयाच्वन । (वसपोलया) म्हं पिज्वःगु लुंथें च्वंगु प्रभा भिगू योजनतक छ्चाखेलं न्यनाच्वन ।
- (२४) वसपोल भगवान बुद्धया आयु पीदो दँ दैच्वन । उलि तातक म्वाना वसपोलं आपालं मनूतय्त पार तरय् यानाबिज्यात ।
- (२५) मिजं, मिसा मनूत व देवतापिं दुगु (थुगु) संसारया नितिं धर्मया पसः (बुद्धशासन, अष्टाङ्गिक मार्ग) ब्वया सिंह गर्जय् जुथें गर्जय् जुया श्रावकपिं सहित निर्वाण जुयाबिज्यात ।
- (२६) च्यागू अङ्गं (विशेष गुण) जायाच्वंगु वचनं सम्पन्नम्ह (बुद्ध), छुं खिनेथाय् मदुगु वस्तु- उगु फुकं दुसुना वन । संस्कार धैगु फुकं प्वना वनिगु मखुला ?
- (२७) तःजिम्ह जिन ऋकुच्छन्द क्षेमरामय् निर्वाण जुयाबिज्यात । अन हे वसपोलया नामं दयेकूगु थू (स्तूप) छगू गाउत (क्वय्छि-तियागु दापु) आकाशय् च्वय् थाहाँ वनाच्वन ।

भगवान ऋकुच्छन्दया वंस – नीनिगूगु क्वचाल

२५. कनकमुनि बुद्ध

- (१) ऋकुच्छन्द बुद्धयां लिपा कनकमुनि नांम्ह सम्बुद्ध निपातुतिं चूपिलय् उत्तमम्ह, लोकय् थकालिम्ह, मनुखय् श्रेष्ठम्ह जिन जुयाच्वन ।
- (२) (वसपोलं) भिगू धर्म (भिगू पारमिता) पुवंका, हानं हानं जन्म काये मालिगु जंगल वा मरुभूमि पुला वना, खिति फुक चुइके छोया उत्तमगु सम्बोधि प्राप्त यानाबिज्यात ।
- (३) लोकनायक कनकमुनिं धर्मचक्र प्रवर्तन याःबले न्हापाँया खुसि जूगु धर्मावबोध स्वीदो कोटिं यात ।

- (४) मेपिनिगु वाद (सिद्धान्त) यात खण्डनयायेत (वसपोलं) प्रातिहार क्यंबले जूगु निक्वःगु खुखियागु धर्मावबोध नीगू कोटिं प्राप्तयात ।
- (५) अनं लिपा ऋद्धि प्रातिहार (बुद्ध, अर्हत्पिंसं याइगु)या प्रदर्शनयाना (वसपोल) सम्बुद्ध देवतापिनिगु शहरय् बिज्यात । अन (वसपोल) पण्डुकम्बल शिलासन (शक्र, इन्द्रया आसन)य् फेतुना बिज्यात ।
- (६) (अन हे) वसपोलं मुनिं वर्षावास हनाबिज्यात । (उगु अवसरय्) वसपोलं (अभिधर्मयागु) न्हय्गू प्रकरणया देशना यानाबिज्याःबले जूगु स्वक्वः खुसियागु धर्मावबोध भिदो कोटिं (देवतापिंसं) यात ।
- (७) देवातिदेव वसपोल बुद्धया मुज्या छक्वः जक जुल-उकि क्षीणास्रवपिं, क्लेशरहितपिं, शान्तचित्तपिं, तःजिपिंसं ब्वतिकाल ।
- (८) उगु मुज्या वाःवःगुलिं (रूप, गन्ध आदि इन्द्रिय सुखया इच्छायागु बसि) पुलावने धुंकूपिं, मृत्युयात हे नाशयाये धुंकूपिं (हानं जन्म काये म्वाले धुंकूपिं) स्वीदो भिक्षुपिं जुयाच्चन ।
- (९) उगु बखतय् जि पर्वत नांम्ह क्षेत्री, पासापिं व सल्लाहकारपिंसं सम्पन्नम्ह, यक्व सेना व बाहाँ दुम्ह जुयाच्चनागु जुल ।
- (१०) जिं (वसपोल) सम्बुद्धया दर्शन याःवना, सुनानं ध्वय् मफुगु धर्म न्यना, (वसपोल) जिन सहित संघयात निमन्त्रणायाना, इच्छा जूकथं दान बिया ।
- (११) श्रावकपिं सहित शास्तायात जिं पट्टण्ण, चीन, काशीं वःगु भुलाय्, तेंय-गा, लुंयागु खडाउ दान बिया ।
- (१२) वसपोल बुद्धं संघया दथुइ फेतुना जिगु बारय् व्याकरण यानाबिज्यात, “थुगु भद्रकल्पय् हे थुम्ह बुद्ध जुइतिनि ।”
- (१३) “कपिल(वस्तु) नांगु न्ह्याइपुसे च्वंगु भीपिं थुम्हनापं लाः वइतिनि ।”
- (१४) वसपोलया वचन न्यना जिं भं अप्वः मन तथा कुतःयाना, क्वातुक व्रतय् अधिष्ठानयाना भिगू पारमिता पुवंका ।
- (१५) सर्वज्ञाता मालेगु भवलय् जिं मनुखय् उत्तमम्हसित दानबिया, तःधंगु राज्य परित्याग याना, वसपोलयाके प्रव्रज्या कया ।
- (१६) वसपोल सम्बुद्धया नगरया नां शोभावती जुल, (वसपोल) शोभ नांम्ह क्षेत्री । उगु नगरय् वसपोलया तःधंगु कुल च्वंच्वंगु जुल ।
- (१७) कनकमुनि शास्ताया बौ यज्ञदत्त नांम्ह ब्रह्म जुल, मांम्हसिया नां उत्तरा ।

- (१८) वसपोलं स्वदो दँ तक गृहस्थी जीवन हनाविज्यात, वसपोलया स्वखा तःजिगु दरबार – तुषित, सन्तुषित व सन्तुष्ट जुल ।
- (१९) बाँबाँलाक छाय्पियातःपिं मिसात भिंखुदोलय् पाः मजू । रुचिगता नांम्ह मय्जु (वसपोलया) जहान जुल, सार्थवाह नांम्ह काय् ।
- (२०) प्यंगू लक्षण (निमित्त) खना (वसपोल) पुरुषोत्तमं किसि गया अभिनिष्क्रमण यानाविज्यात । खुलातक थःगु कुतलय् अभ्यास यानाविज्यात ।
- (२१) महावीर, नरोत्तम, कनकमुनि लोकनायकं ब्रह्मां इनापयासेंलि मृगदाय वनय् धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यात ।
- (२२) कनकमुनि शास्ताया भिय्यस व उत्तर नापिं अग्र-श्रावकपिं जुल, स्वस्तिज चाहिँ उपस्थापक ।
- (२३) समुद्रा व उत्तरा अग्र-श्राविकापिं जुल, वसपोल भगवानया बोधिवृक्षयात उदुम्बर धाइगु जुल ।
- (२४) उग्र व सोमदेव अग्र-उपस्थापकपिं जुल, सीवला व सामा अग्र-उपस्थापिकापिं ।
- (२५) धिकःलय् वसपोल बुद्ध स्वीकु हाक जुयाच्चन । अगःया मिंइ छुया लुँ, वह आदि नाय्किगु थलय् च्वंगु लुँथें तुं वसपोल ज्वालाज्वालां थिनाच्चन ।
- (२६) उबले बुद्धया आयु स्वीदो दँ दैच्चन । उलि तातक म्वाना वसपोलं आपालं मनूतय्त्त पार तरय् यानाविज्यात ।
- (२७) धर्मरूपी पताःनं छाय्पियातःगु धर्मरूपी चैत्य स्वना, धर्मरूपी स्वाँयागु पुचःपुचः दयेका वसपोल श्रावकपिं सहित निर्वाण जुयाविज्यात ।
- (२८) वसपोलया तस्सकं गौरवशालीपिं, लोकोत्तर धर्म प्रकाशयाइपि अनुयायीत फुकं – उपिं दुसुना वन । संस्कार धैगु फुकं प्वना वनिगु मखुला ?
- (२९) कनकमुनि सम्बुद्ध पर्वतारामय् निर्वाण जुयाविज्यात । वसपोलया धातु (अस्थि) उखें, थुखें प्रदेशय् न्यनाच्चंगु दु ।

भगवान कनकमुनिया वंस – नीस्वंगूगु क्वचाल

२६. काश्यप बुद्ध

- (१) कनकमुनि बुद्धया लिपा निपातुतिं चूपिलय् उत्तमम्ह, धर्मया जुजु, प्रभां थिनाच्चंम्ह, गोत्रं काश्यप नांम्ह सम्बुद्ध जुल ।

- (२) (वसपोलं) कुलया श्रीसम्पत्ति दान बिया, फवंःपिंत आपालं अन्न, नसा-त्वंसा दानयाना, मनय् वःथे इच्छा पुवंका, द्वहं नं थें चिखिसा चफुना तःजिगु सम्बोधि प्राप्त यानाबिज्यात ।
- (३) लोकनायक काश्यपं धर्मचक्र प्रवर्तन याःबले न्हापाँयागु धर्मावबोध नीदो कोटिं यात ।
- (४) वसपोल बुद्धं प्यलातक लोक् चारिकायाना बिज्याःबले भिदो कोटिं निक्वःयागु धर्मावबोध यात ।
- (५) (वसपोलं) यमक प्रातिहारया प्रदर्शनयाना ज्ञानधातु (ज्ञानया तत्त्व)या व्याख्या यानाबिज्याःबले स्वक्वःगु धर्मावबोध न्यादो कोटियात प्राप्त जुल ।
- (६) (वसपोल) जिनं सुधर्मा धैगु न्ह्याइपुगु देवपुरय् धर्मया व्याख्या यानाबिज्याःबले अन स्वदो कोटि देवतापिंत बोधजुल ।
- (७) यक्ष नरदेवयात (वसपोलं) याःगु मेगु धर्मदेशनाय् धर्मावबोध याःपिनिगु संख्या थुलिउलि धैगु हे मद्दु ।
- (८) देवतीदेव वसपोलया – क्षीणास्रवपिं, क्लेशहितपिं, शान्तचित्तपिं, तःजिपिसं ब्वतिकाःगु छगू (जक) मुंज्या जुल ।
- (९) उकि विनय व शीलं भवया (संसारय् जन्म कायेगुया) अन्त प्राप्तयाय्धुकूपि, तःजिपिं नीदो भिक्षुपिं मुन ।
- (१०) उगु बखतय् जि नां दंम्ह अध्यापक, मन्त्रधर, स्वंगू वेदय् पूवंम्ह ज्योतिपाल नांम्ह ब्रह्मु जुयाच्चनागु जुल ।
- (११) (जि) लक्षण शास्त्रय्, शास्त्रीय परम्पराय्, स्वधर्म (ब्रह्मु धर्म)य् पूवंम्ह, पृथ्वी व अन्तरिक्षय् (खने दइगु लक्षणय्) सःस्यूम्ह, धामी व अनुभवी (अनावयः) जुयाच्चनागु जुल ।
- (१२) भगवान काश्यपया उपस्थापक घटिकार नांम्ह जुल- गौखशालीम्ह, विनम्रम्ह, तृतीय फल (अनागामी)य् देहत्याग याःम्ह ।
- (१३) घटिकारं जितः (वसपोल) जिनयाथाय् ब्वना यंकल । वसपोलया धर्मदेशना न्यना जिं वसपोलयाके प्रब्रज्या कया ।
- (१४) जिं बल्लाक कुतः याना, कर्तव्य व अकर्तव्य बाँलाक थुइका, छुक्सिनं लिमचिला (थुकथं) जिन शासनय् पुवंका ।
- (१५) बुद्धं आज्ञा जुयाबिज्याक्व गुंगू अङ्ग दुग जिनशासन फुकं (जिं) परिपूर्ण याना उकि (जिनशासन) यात शोभायमान जुइका ।
- (१६) जिगु अजू चाइपुसे च्वंगु सम्यक् अभ्यास खना वसपोल बुद्धं व्याकरण यानाबिज्यात, “थुगु हे भद्र कल्पय् थुम्ह बुद्ध जुइतिनि ।”

- (१७) “न्त्याइपुसे च्वंगु कपिल(वस्तु) नगरं अभिनिष्क्रमण याना (थुम्ह) तथागत जुइतिनि । (थुम्हं) कुतःयासे थाकुथाकुगु चर्यायाना-”
- (१८) “अजपाल सिमाया क्वसं फेतुना (थुम्ह) तथागतं खीर ग्रहणयाना निरञ्जना खुसी वनितिनि ।”
- (१९) “निरञ्जना खुसि सिथय् (थुम्ह) जिनं खीर नय्धुंका तःजिकथं ताःलाकातःगु लं बोधिवृक्षया क्वय्पाखे वनि ।”
- (२०) अनंलि बोधिवृक्षया मण्डप प्रदक्षिणायाना (थुम्ह) तस्सकं नां दँम्ह, सुनानं क्वन्त्याय् मफुम्ह तःजिगु बोधि सिमाया क्वय् अजेय (सुनानं त्याके मफइगु) थासय् पद्मासनं फेतुना बोधयाइ (सम्बोधि प्राप्तयाइ) ।”
- (२१) “थुया माँ माया नांम्ह जुइतिनि, बौ शुद्धोदन नांम्ह, (थुम्ह) गौतम जुइतिनि ।”
- (२२) “आस्रव मदय्धुंकूपिं, राग मदय्धुंकूपिं, चित्तशान्तपिं, मन थातं तय्धुंकूपिं कोलित व उपतिष्य अग्र-श्रावकपिं जुइ । उम्ह जिनयात आनन्द नांम्ह उपस्थापकं उपस्थान याइ ।”
- (२३) “आस्रव मदय्धुंकूपिं, राग मदय्धुंकूपिं, चित्तशान्तपिं, मन थातं तय्धुंकूपिं क्षेमा व उत्पलवर्णा अग्र-श्राविकापिं जुइ । उम्ह भगवानया बोधिवृक्षयात अस्सत्थ (वंगल सिमा) धाइ ।”
- (२४) “चित्र व हस्तालवक अग्र-उपस्थापकपिं जुइ, नन्दमाता व उत्तरा अग्र-उपस्थापिकापिं जुइ ।”
- (२५) वसपोल ज्वःमदुम्ह बुद्धया थुलि वचन न्यना मनूत व देवतापिं लय्तातां (थथे भाःपिल), “थुम्हला बुद्ध-पुसा खःनि का” ।
- (२६) लस्तां हाःगु सः थ्वल, देवतापिं सहित भिदो लोकया निवासीतय्सं लापा थात, न्हिल, व लाहा ज्वःजलपा (वसपोलयात) नमस्कार यात ।
- (२७) (उमिसं थथे धाल), “थुम्ह लोकनाथया शासनय् भीपिं सफल जुइ मफुसां यक्व समय लिपा जूसां थुम्हनापं लाः वइतिनि ।”
- (२८) “खुसि छिइपिं मनूतय्सं न्ह्योने लानाच्च्वंगु थासं छिइमफुसां क्वय् क्वय् च्वंगु थासं ततःधंगु खुसि हे छिना पारी थ्यं क वनि ।”
- (२९) “अथे तुं भीपिं सकसिनं थुम्ह जिनयात त्वःफिकुसां (थ्वसपोलया उपदेशं सफल जुइ मफुसां) यक्व ई लिपा वसपोलया सम्मुखय् च्वने दइतिनि ।”
- (३०) वसपोलया वचन न्यना जिं भं अप्व मन तथा कुतः याना, तस्सकं क्वातुक व्रतय् अधिष्ठानयाना भिगू पारमिता पुवंका ।
- (३१) थुकथं अभ्यास याना ववं, मखुगु आचरण त्वःतु त्वःतुं जि बोधिज्ञान प्राप्त यायेमा निंतिं थाकुगु व्रत (चर्या, आचरण)य् लगय् जुया ।

- (३२) (वसपोल) सम्बुद्धया तःधंगु कुल वाराणसी नांगु नगरय् च्वंचंगु जुल, वसपोल किकी नांम्ह क्षेत्री जुयाच्चन ।
- (३३) काश्यप बुद्धया बौ ब्रह्मदत्त नांम्ह ब्राह्मण जुयाच्चन, मांम्ह धनवती ।
- (३४) वसपोलं निदो दँ तक गृहस्थी जीवन हनाबिज्यात । वसपोलया स्वखा तःजिगु दरबार – हंस, यश व सिरि(श्री)नन्द जुल ।
- (३५) बाँबाँलाक छायापियातःपिं पीच्यादो मिसात दैच्चन । सुनन्दा नांम्ह मय्जु (वसपोलया) जहान जुल, विजितसेन काय् ।
- (३६) (वसपोल) पुरुषोत्तमं प्यंगु लक्षण (निमित्त) खँसेलि दरबारय् च्वंचं हे अभिनिष्क्रमण यानाबिज्यात । (वसपोल) छवाःधंक (थःगु) कुतलय् लगय् जुयाबिज्यात ।
- (३७) लोकनायक, महावीर, नरोत्तम काश्यप बुद्धं ब्रह्मां इनापयासेलि मृगदाय वनय् धर्मचक्र प्रवर्तन यानाबिज्यात ।
- (३८) काश्यप बुद्धया तिष्य व भारद्वाज अग्र-श्रावकपिं जुल, उपस्थापक चाहिँ सर्वमित्र ।
- (३९) अनुला व उरुवेला अग्र-श्राविकापिं जुल, वसपोल भगवानया बोधिवृक्षयात धाःसा न्यग्रोध धाइगु जुल ।
- (४०) सुमङ्गल व घटिकार अग्र-उपस्थापकपिं जुल, विजितसेना व भद्रा अग्र-उपस्थापिकापिं जुल ।
- (४१) वसपोल बुद्ध तःधिकःगुलि नीगू रतनति दुगु जुल, सर्गतय् (खने दइगु) विजुलीया ध्वःथें, ग्रह-नक्षत्रं चाःहुइका च्वंम्ह तिमिलाथें थिनाच्चन ।
- (४२) वसपोल बुद्धया आयु नीदो दँ दैच्चन । उलि तातक म्वाना वसपोलं आपालं मनूतय्त पार तरय् यानाबिज्यात ।
- (४३) धर्मरूपी पुखु दयेका, पायेगु वासःया रूपय् शील बिया, धर्म-पताका (३७ बोधिपक्षीय धर्म)या वस्तं पुनेगु याना वसपोलं धर्मया माः (सम्बोधि प्राप्तयायेगु साधन) ताःलाका बिज्यात ।
- (४४) धर्मरूपी यच्चुसे च्वंगु न्हाय्कं आपालं मनूतय् न्ह्योने क्यना (वसपोलं आज्ञा जुयाबिज्यात), “निर्वाण पाखे वने न्ह्यापिसं जिगु तिसा स्व ।”
- (४५) शीलरूपी जङ्गीपोशाक, धर्मरूपी छ्चंगुयागु कवच बिया न्यय्त धर्मरूपी छ्चंगु, तःजिगु कवच बिया –
- (४६) स्मृतिप्रस्थानयागु ढाल व तीक्ष्णज्ञानयागु (जःगु) पा बिया, धर्मरूपी सेल्लागु खड्ग, मभिंगु संसर्गयात क्वत्यलेत शील–
- (४७) त्रिविद्यारूपी तिसा, प्यंगू (मार्ग) फलयागु (पगरी) बेतालि बिया, षडभिज्ञायागु तिसा, धर्म-स्वा (लोकोत्तर स्थिति) यागु तिसा बिया–

- (४८) पाप चिका छ्वयेत सद्धर्मरूपी तुयुगु कुसा बिया, अभयरूपी स्वाँ (अष्टाङ्गिक मार्ग) सिर्जना याना वसपोल श्रावक सहित निर्वाण जुयाबिज्यात ।
- (४९) अथाह्म (था:गा: सुनानं कायेमफुम्ह), सुनानं दुदाय् मफुम्ह, सम्बुद्ध धैम्ह थुज्व:म्ह; बाँलाक कनात:गु (व्याख्या यानात:गु), न्ह्याम्हं वया स्वय्फुगु (ज्यूगु, रहस्य छुं सुचुकात:गु मदुगु) धर्म धैगु थुज्व:गु ।
- (५०) पाय्छिगु (सम्यक्) लँय् न्ह्यब्वाना च्वंगु, थुगु स्वया त:जिगु मेगु मदुगु, संघरत्न धैगू थुज्व:गु – उगु फुकं दुसुना वन । संस्कार धैगु फुकं प्वना वनिगु मखुला ?
- (५१) (वसपोल) जिन, शास्ता महाकाश्यप श्वेतव्याराम्य् निर्वाण जुया बिज्यात । अन हे (वसपोलया नामं दयेकूगु जिनस्तूप छगू योजन तज्जा जुल ।

भगवान काश्यपया वंस – नीप्यंगूगु क्वचाल

२७. गौतम बुद्ध

- (१) आ: थौकन्ह्य् जि शाक्यतय्गु गौरव तच्चव्यकीम्ह गौतम सम्बुद्ध ख: । जिं (थ:गु) कुतलय् तस्सकं लगय् जुया त:जिगु सम्बोधि प्राप्तयाना ।
- (२) ब्रह्मां इनाप या:गुलिं जिं धर्मचक्र प्रवर्तनयाना । उगु मुंज्याय् न्हापाँगु धर्मावबोध भिंच्यागू कोटिं यात ।
- (३) वयां लिपा जिं मनूत व देवतापिं मुनाच्चंथाय् यानागु धर्मदेशनां जूगु निक्क:गु धर्मावबोध थुलिउलिसित जुल धका ल्या:चा: यायेमफुगु जुल ।
- (४) आ: थौकन्ह्य् हे जिं थ: काय्यात उपदेश यानावले जूगु स्वक्क:गु धर्मावबोध या:पिनिगु नं ल्या:चा: अथे तुं मदुगु जुल ।
- (५) बुद्धया श्रावकपिसं व्वतिका:गु जिगु मुंज्या छक्क: जक जुल – उकि भिंनिस:त्या भिक्षुपिं खा:गु जुल ।
- (६) भिक्षु संघया दथुइ क्लेशरहित जुया जिं मनं ता:तुक्क वीगु मणिंथे इच्छा याक्क फुकं बियाच्चना ।
- (७) मार्गफलया इच्छायाइपिंत व भवं (हानं हानं जन्म जुइमालिगुलिं) मुक्त जुइगु स्वैपिंत जि प्राणीपिंत करुणा तैच्चनाम्हं चतुर्सत्य (प्यंगू आर्यसत्य)या व्याख्यायाना ।
- (८) भिदो, नीदो मनूतय्सं धर्मावबोध या:गुजुल । छम्हनिम्हसें जक धर्मावबोध या:गुया ला ल्या:चा: दुगु हे मखुत ।

- (९) शाक्यमुनि जिगु विशुद्धगु धर्मयागु प्रचार थन आपालं मनूतय् दथुइ जूगु दु । थुगु धर्म सफल व समृद्ध जुया स्वाँ त्वयेथें त्वइच्चंगु दु ।
- (१०) आस्रवक्षीण, क्लेशरहित, शान्तचित्त, मन स्थिर जुइधुंकूपिं सलंसः भिक्षुपिं सकलें जिगु चाकःछिं च्वंचंगु दु ।
- (११) मनं ताःतुनागु पुमवंक आः थौकन्हय् हे मानव जुनि त्वःतिपिं शैक्ष्यपिंत व भिक्षुपिंत सःस्यूपिंसं निन्दायाइ ।
- (१२) आर्य (अष्टाङ्गिक) मार्गया अनुगमन याना, न्ह्याबलें धर्मरत, स्मृतिमान् जुयाच्चनिपिं मनूत(जक) संसाररूपी खुसि प्रति सचेत जुइफइ ।
- (१३) जिगु नगर कपिलवस्तु जुल, बौ जुजु शुद्धोदन, जितः जन्म ब्यूम्ह मांयात मायादेवी धाइगु जुल ।
- (१४) जिं नीगुदँ तक गृहस्थी जीवन हना । जिगु स्वखा तःजिगु दरबार – रम्य, सुरम्य व शुभ जुल ।
- (१५) बाँबाँलाक छायापियातःपिं मिसात पीदो दैच्वन । भद्रकाञ्चना नांम्ह मिसा जिम्ह जहान जुल, राहुल काय् ।
- (१६) प्यंगू लक्षण (निमित्त) खनेवं जिं सल गया अभिनिष्क्रमण याना । खुदँतक जिं (थःगु) कुतःया भवल्य् दुष्कर चर्यायाना ।
- (१७) वाराणसीया ऋषिपतनय् जिं धर्मचक्र प्रवर्तन याना । सम्बुद्धम्ह जि गौतमयाथाय् प्राणीपिंसं शरण काःवइगु जुल ।
- (१८) निम्ह भिक्षुपिं– कोलित व उपतिष्य जिमि अग्र-श्रावकपिं जुल, आनन्द नांम्ह उपस्थापक जिम्ह सत्तिम्ह नापनापं जुइम्ह (अनुयायी) जुल । क्षेमा व उत्पलवर्णा भिक्षुणी अग्र-श्राविकापिं जुल ।
- (१९) चित्र व हस्तालवक उपासक अग्र-उपस्थापकपिं जुल, नन्दमाता व उत्तरा उपासिकापिं अग्र-उपस्थापिकापिं जुल ।
- (२०) जिं अस्सत्थ (वंगल) सिमाया क्वय् तःजिगु सम्बोधि प्राप्तयाना । (प्यकुति खातुक चाकःगु) जिगु प्रभामण्डल न्ह्याबलें भिंखुकु तज्जा जुयाच्चनिगु जुल ।
- (२१) आयु आः थौकन्हय् म्हो जुया सच्छि दँ (जक) दु । उलितक म्वाना जिं आपालं मनूतय् पार तरयाये ।
- (२२) लिपा वइपिं मनूतय् बोध यायेया नितिं धर्मरूपी चिलाख च्याका जि नं याकनं हे श्रावक संघपिंनापं छुसिं फूगु मिथें थन हे निर्वाण जुया वनेतिनि ।

- (२३) उषिं अतुल तेजचूषिं (अग्र-श्रावकषिं), दशबलं जाःगु थुगु (ऋद्धि), स्वीनिता लक्षण थूगु, गुणं जायाच्चंगु, अजू चाइपुसे च्वंगु थुगु म्ह—
- (२४) उगु फुकं भिगू दिशा जहाँ थीका, खुथिः प्रभा सहित सछिगू जः थूम्ह (सूर्यः)थें लुकुं विना वनितिनि । संस्कार धैगु फुकं प्वना वनिगु मखुला ?

भगवान गौतमया वंस – नीच्यागूगु क्वचाल

बुद्धवंस

२१. विपश्ची बुद्ध

- १) पुष्प बुद्धपछि मानिसमा उत्तम, चक्षुमान (जे पनि आँखाले देख्ने) सम्बुद्ध विपश्ची नामले संसारमा उत्पन्न हुनुभयो ।
- २) (वहाँ) अविद्या जति ध्वस्त गरी, उच्च सम्बोधि प्राप्त गरी धर्मचक्र प्रवर्तन गर्न बन्धुमती नगरमा जानुभयो ।
- ३) (वहाँ) नाइकेले धर्मचक्र प्रवर्तन गरेपछि दुईजना (खण्ड र तिष्य, पछि अग्र श्रावक हुनेहरूलाई) बोध गर्नुभयो । पहिलोपटक भएको (यस) धर्मावबोध गरेका (प्राणीहरू) यतिउति थिए भनी लेखाजोखा नै छैन ।
- ४) पछि फेरि असीम यश बुझेका (वहाँले) त्यहाँ सत्यलाई प्रकाश पार्नुभयो । दोस्रो पटक भएको उक्त धर्मावबोध चौरासी हजार (मानिसहरूले) गरे ।
- ५) ती चौरासी हजार (मानिसहरू) वहाँ सम्बुद्धको अनुगमन गरी वहाँको आराममा (विहारमा) पुगेका बेला वहाँ चक्षुमानले उनीहरूलाई धर्मको उपदेश गर्नुभयो ।
- ६) वहाँले पुक पक्षमा देशना गरिरहनुभएको बेला नजिक बसेर सुनेकाले उनीहरूले पनि उक्त उच्च धर्मावबोध गरे – यो तेस्रो पटकको धर्मावबोध भयो ।
- ७) विपश्ची बुद्धको क्षीणस्रवहरू, क्लेशरहितहरू, शान्त चित्तका ठूला भिक्षुहरूको तेस्रो समागम भयो ।
- ८) पहिलो समागममा ६८ हजार (मानिसहरूको) भयो, दोस्रो भने सय हजार भिक्षुहरूको भयो ।
- ९) अस्सी हजार भिक्षुहरूको तेस्रो समागम भयो, ती भिक्षुहरूको बीचमा (वहाँ) सम्बुद्ध झिलमिल हुने गरी चम्किएका थिए ।
- १०) उक्त बखतमा म एकदमै ऋद्धि भएको, पुण्य भएको, प्रकाशले चम्किएको, अतुल नामको नागराजा थिएँ ।
- ११) त्यतिबेला म (वहाँ) लोकमा अग्रकहाँ गई तुरहि दिव्यबाजा बजाएर, अनेक कोटि नामहरूले (वहाँलाई) घेरें ।
- १२) लोकनायक सम्बुद्ध विपश्चीकहाँ गएर मैले (वहाँ) धर्मराजलाई बोलाएपछि मणिमुक्तरत्नमा चोपेको, सबै अलङ्कारले सजिएको सुनको आसन (वहाँलाई) चढाएँ ।
- १३) वहाँ बुद्धले सर्पको बीचमा बसी मेरो बारेमा व्याकरण गर्नुभयो, आजभोलि मा ९१ कल्पपछि यिनी बुद्ध हुनेछन् ।”

- १४) “रमाइलो कपिल(वस्तु) नगरबाट अभिनिष्क्रमण गरी (यिनी) तथागत हुनेछन् । (यिनी) प्रयास गर्दै गाह्रो गाह्रो (चर्या) गरी—
- १५) अजपाल रूखको छहारी बसी (यिनी) तथागतले त्यहाँ दूध-भात (खीर) ग्रहण गरी नेरञ्जना (निरञ्जना) नदीमा जानेछन् ।
- १६) नेरञ्जना नदी छेउमा यिनी जिनले खीर खाइसकेपछि राम्ररी जुराएको बाटो हुँदै बोधिवृक्षको जरातिर जानेछन् ।
- १७) त्यसपछि बोधिवृक्षको पण्डप प्रदक्षिणा गरी (यिनी) कसैले पनि तल पार्न नसक्ने, एकदमै नाम भएका सस्सत्थ (पीपल) रूखमुनि सम्बोधि ज्ञान बुझेर लिनेछन् ।
- १८) “यिनलाई जन्म दिने आमाको नाम माया हुनेछ, बुबाको नाम शुद्धोदन, यिनी नै गौतम हुनेछन् ।”
- १९) “आस्रव नभइसकेका, राग नभइसकेका, शान्त मनका, एकाग्रचित्तका कोलित र उपतिष्य अग्र-श्रावकहरू हुनेछन् । यिनी जिनलाई आनन्द नामका उपास्थापकले उपस्थान गर्नेछ ।”
- २०) “आस नभइसकेका, राग नभइसकेका, शान्त मनका, एकाग्रचित्तका क्षेमा र उत्पलवर्णा अग्र-श्राविकाहरू हुनेछन् । यिनी भगवानको बोधिवृक्षलाई अस्सत्थ (पीपल) वृक्ष भनिन्छ ।”
- २१) “चित्र र हस्तालवक अग्र-उपस्थापक हुनेछन्, नन्दमाता र उत्तरा अग्र-उपस्थापिकाहरू हुनेछन्, नाम भएका उक्त गोतमको आयु सय वर्ष हुनेछ ।”
- २२) “यति वचन हामीहरू यिनी सँगै पर्नेछौ ।”
- २३) वहाँको वचन सुनी प्रयासमा मन राखी मैले एकदमै कसेर व्रतमा अधिष्ठान गरी दश पारमिता पूरा गरें ।
- २४) विपश्वी बुद्धको नगरको नाम बन्धुमती हो, (वहाँ) बन्धुम नामका क्षेत्री, आमाको नाम हो बन्धुमती ।
- २५) वहाँले अस्सी हजार वर्षसम्म गृहस्थी जीवन बिताउनुभयो । वहाँको तीनवटा ठूला दरबार थिए— नन्द, सुनन्द र सिरिमा ।
- २६) राम्रोसँग सजिएका केटीहरू ४३ हजार थिए । सुदर्शना नामको केटी (वहाँ) को जहान थिइन्, समवत्तखन्ध नामका छोरा ।
- २७) चार लक्षण (निमित्त) देखेर (वहाँ) जिनले रथमा बसेर अभिनिष्क्रमण गर्नुभयो । आठ महिनासम्म प्रयासमा लाग्नुभयो ।
- २८) मानिसमा श्रेष्ठ, महावीर लोकनायक विपश्वी बुद्धले ब्रह्माले प्रार्थना गरेपछि मृगदाय वनमा धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभयो ।

- २९) खण्ड र तिष्य विपश्वी बुद्धका अग्र-श्रावकहरू भए, उपस्थापक भने अशोक भयो ।
- ३०) चन्द्रा र चन्द्रमित्रा वहाँ भगवानको अग्र-श्राविकाहरू भए, बोधिवृक्षलाई भने पाटली भनियो ।
- ३१) पुनर्वसुमित्र र नाग अग्र-उपस्थापकहरू भए, सिरिमा र उत्तरा अग्र-उपस्थापिकाहरू भए ।
- ३२) लोकनायक विपश्वी अस्सी हात ठूला थिए । वहाँको अनुहारको चमक (प्रभा) सत्तरी योजनसम्म चारैतिर प्रकाशमान थियो ।
- ३३) उक्त बखतमा बुद्धको आयु अस्सी हजार वर्ष थियो । त्यति समयसम्म बाँचेर वहाँले धेरै मानिसहरूलाई पार तार्नुभयो ।
- ३४) प्रकाश (अष्टाङ्गिक मार्गज्ञानको आलोक) देखाई, अमृतपद (फेरि फेरि जन्मिने र मर्नु नपर्ने अवस्था) लाई सिकाएर वहाँ आगो बलेजस्तै एकदमै बलेर श्रावकहरू सहित निर्वाण हुनुभयो ।
- ३५) महान् ऋद्धि, महान् पुण्य, (चतुर्भुमिक) लक्षण (आदि) ती सबै भित्र पस्यो । संस्कार भनेका सबै साँच्चै सकेर जाने होइन त ?
- ३६) महान् जिन विपश्वी बुद्ध सुमित्राराममा निर्वाण हुनुभयो । त्यहीँ (वहाँको नामले बनाएको) ठूलो थूर (स्तूप) ७० योजन ठूलो थियो ।

भगवान् विपश्वीको वंस – १९ औं समाप्त

२२. शिखी बुद्ध

- १) विपश्वी बुद्धको पछि भएका शिखी नामका सम्बुद्ध दुई खुट्टा टेकेका (मानिस) मा उत्तम, जोडा नभएको, कसैले दाँज्नु नसक्ने जिन भए ।
- २) मारको सेनालाई दमन गरी, उत्तम सम्बोधि प्राप्त गरी, प्राणीहरू प्रति करुणा राखी (वहाँले) धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभयो ।
- ३) जिनहरूमा श्रेष्ठ शिखी बुद्धले धर्मचक्र प्रवर्तन गर्दा पहिलोपटक गरेको धर्मावबोध सय हजार कोटि (प्राणी) भए ।
- ४) गण श्रेष्ठ, मानिसमा उत्तम (वहाँले) गर्नुभएको अर्को धर्मदेशनामा नब्बेहजार कोटिले (प्राणीहरूले) गरेका धर्मावबोध दोस्रो भयो ।
- ५) (वहाँले) देवताहरू सहितको लोकमा यमक प्रातिहार देखाएका बेला भएको तेस्रो धर्मावबोध अस्सी हजार कोटिलाई प्राप्त भयो ।

- ६) शिखी बुद्धको पनि क्षीणस्रवहरू, क्लेशरहितहरू, शान्त चित्तका, ठूलाहरूले भाग लिएका समागम तीनचोटिसम्म भयो ।
- ७) पहिलो पटक भएको समागम समारोहमा एक लाख भिक्षुहरू पुगेका थिए, दोस्रो पटक भएको समारोहमा ८० हजार भिक्षुहरू जम्मा भएका थिए ।
- ८) तेस्रो पटक भएको समारोहमा ७० हजार भिक्षुहरू जम्मा भए । (उक्त जम्मा) पानीमा भएको कमलको फूलजस्तै (राग, द्वेष, क्लेश आदि) नतासेको भयो ।
- ९) उक्त बखतमा म अरिन्दम नामको क्षेत्री थिएँ । (वहाँ) सम्बुद्ध नाइके बनिरहेको संघलाई मैले खुवाउने पिलाउने गरी तृप्त गरें ।
- १०) (वहाँ) सम्बुद्धलाई मैले धेरै (चीवर) – एक कोटि भन्दा कम नहुने गरी चीवर र राम्ररी सजिएको चढ्ने हात्ती एकवटा पनि दिएँ ।
- ११) (उक्त) हात्तीको उचाई र तौल नापी त्यसलाई सुहाउने घण्टा (सम्भवतः हात्ती-घण्टा) दिएर मेरो मनमा जहिले पनि आइरहने इच्छा पूरा गरें ।
- १२) (वहाँ) लोकका अग्रनायक शिखीले मेरो बारेमा व्याकरण गर्नुभयो, “यसभन्दा ९१ कल्पपछि यिनी बुद्ध हुनेछन् ।”
- १३) “कपिल(वस्तु) नामको रमाइलो नगरमा हामी यिनीसँग भेट्नेछौँ ।
- १४) वहाँको वचन सुनी मैले आफ्नो प्रयासमा भन् धेरै मन राखी एकदमै कसेर व्रत (कर्तव्य, सेवा कार्य) मा अधिष्ठान गरी दश पारमिता पूरा गरें ।
- १५) शिखी बुद्धको नगरको नाम अरुणवती भयो, (वहाँ) अरुण नामका क्षेत्री भए । वहाँको आमा प्रभावती नामका थिइन् ।
- १६) वहाँले सत्तरी हजार वर्षसम्म गृहस्थी जीवन बिताउनुभयो । वहाँको तीनवटा ठूला दरबार – सुचन्द्र, गिरि र वाहन भए ।
- १७) राम्ररी सजिएका २४ हजार केटीहरू थिए । सर्वकामा नामका केटी (वहाँको) जहान थिइन्, छोरा अतुल नामका ।
- १८) पुरुषोत्तम (वहाँले) चार लक्षण (निमित्त) देखेपछि, हात्ती चढी अभिनिष्क्रमण गर्नुभयो । आठ महिनासम्म प्रयासमा लाग्नुभयो ।
- १९) लोकमा अग्रनायक, महावीर, नरोत्तम शिखी बुद्धले ब्रह्माले प्रार्थना गरेपछि मृगदाय वनमा धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभयो ।
- २०) शिखी बुद्धको अभिभू र सम्भव अग्र-श्रावकहरू भए, उपस्थापक भने क्षेमङ्कर नामका भए ।
- २१) वहाँ भगवान्का सखिला र पद्मा अग्र-श्राविकाहरू भए, बोधिवृक्षलाई भने पुण्डरीक भनियो ।

- २२) सिरिवड्ड र नन्द अग्र-उपस्थापकहरू भए, चित्रा र सुगुत्ता (सुरक्षिता) अग्र-उपस्थापिकाहरू भए ।
- २३) वहाँ बुद्ध ७० हात ठूला थिए । ३२ उच्च लक्षणले गर्दा (वहाँ) सुनको मानले सजिएको खम्बाजस्तै (शोभायमान) थिए ।
- २४) वहाँको जिउबाट निस्केको ठूलो प्रभा (प्रकाश) रात-दिन नरोकी प्रत्येक दिशासम्म तीन योजनसम्म फैलिएको थियो ।
- २५) वहाँ शिखी बुद्धको आयु सत्तरी हजार वर्ष थियो । त्यति लामो समयसम्म बाँचेर वहाँले धेरै मानिसहरूलाई पार तार्नुभयो ।
- २६) देवताहरू सहित (यस) लोकलाई धर्मरूपी बादलले परेको पानीले भिजाएर वहाँ क्षेमन्त (निर्वाणको शान्ति) प्राप्त गरी श्रावकहरू सहित निर्वाण हुनुभयो ।
- २७) ठूला-साना लक्षण, ३२ उच्च लक्षण – ती सबै भित्र पस्यो । संस्कार भनेको साँच्चै सकेर जाने होइन त ?
- २८) महान् मुनि शिखी बुद्ध अस्साराममा निर्वाण हुनुभयो । त्यहाँ नै बनाएको ठूलो स्तूप तीन योजन ठूलो थियो ।

भगवान् शिखीको वंस – २० औं समाप्त ।

२३. विश्वभू बुद्ध

- १) त्यसै मण्डकल्पमा जोडा नभएका, कसैले जित्न नसक्ने विश्वभू नामका नाइके लोकमा उत्पन्न भए ।
- २) यस (तीन लोक) रागरूपी आगो एकदमै बलिरहेको र तृष्णाले थिचेको ठाउँ भनी देखी (थाहा पाई) वहाँले हात्ती बाँधेको डोरी चुटाउने जस्तै चिखिसा (बन्धन) चुटाएर महान् सम्बोधि प्राप्त गर्नुभयो ।
- ३) लोकनायक विश्वभूले धर्मचक्र प्रवर्तन गरेकाबेला पहिलो पटक भएको धर्मावबोध अस्सी हजार कोटिलाई प्राप्त भयो ।
- ४) लोकमा अग्र, मानिसमा उत्तम (वहाँले) उक्त प्रदेशमा चारिका गरेका बेला भएको दोस्रो धर्मावबोध सत्तरी हजार कोटिले गरे ।
- ५) वहाँले प्रातिहार देखाएर ठूलो मिथ्यादृष्टि हटाएका बेला देवताहरू सहित मानिसहरू भएको दश हजार लोकका देवताहरू र मानिसहरू जम्मा भए ।

- ६) एकदमै अचम्म लाग्ने, अद्भूत, रौं ठाडो ठाडो हुने (उक्त प्रातिहार) देखेर ६० कोटि देवताहरू र मानिसहरूले बोध गरे ।
- ७) विश्वभू बुद्धका पनि क्षीणस्रवहरू, क्लेशरहितहरू, शान्त चित्तका, महानहरूले भाग लिएकाले तेष्रो समागम भयो ।

